

NİZAMİ CƏFƏROV

TÜRKOLOGİYANIN
MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

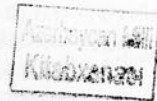

AZƏRBAYCANDA ATATÜRK MƏRKƏZİ

NİZAMİ CƏFƏROV

109102

**TÜRKOLOGİYANIN
MÜASİR
PROBLEMLƏRİ**

“Elm və təhsil”
Bakı – 2017

Elmi redaktor: Prof.Dr. Məmmədli Qıpçaq

Redaktor: Dayanət Osmanlı

Nizami Cəfərov. Türkologiyanın müasir problemləri.

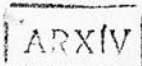
Bakı, AzAtaM, "Elm və təhsil", 2016, 204 səh.

Azərbaycan MEA-nın haqiqi üzvü, Prof.Dr. Nizami Cəfərovun «Türkologiyanın müasir problemləri» kitabına türkologiyanın aktual məsələlərinə həsr olunmuş məqalələri daxil edilib.

ISBN 978-9952-8176-1-2

© Nizami Cəfərov, 2017

© "Elm və təhsil", 2017

Bir neçə söz

Azərbaycanda ümumtürkoloji araşdırmaların başlanğıc mərhələsi XX əsrin əvvəllərinə düşsə də, həmin araşdırmaların həm kəmiyyətə genişlənməsi, həm də keyfiyyətə yüksəlməsi özünü 20-ci, 30-cu illərdə bütün miqyası ilə göstərir. Əgər əsrin əvvəllərində «türkcülüynün babası» Əli bəy Hüseynzadə «türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» kimi fundamental sual üzərində düşünür və müasirlərini də bu mövzuda müzakirələrə dəvət edirdisə, 20-ci, 30-cu illərdə türkoloji fikir daha konkret problemlər qaldırırdı. Və başlıcası da o idi ki, həmin problemlərin müzakirəsində dünya türkologiyasının ən görkəmli xadimləri ya birbaşa, ya da dolayısı (əsərləri) ilə iştirak edirdilər.

I Türkoloji qurultayın 1926-cı ildə məhz Bakıda keçirilməsi də təsadüfi deyildi... Eyni zamanda qurultaydan sonra onun müzakirələrinin, qərarlarının elmi-ictimai mühitə, ümumtürkoloji təfəkkürün zənginləşməsinə həlledici təsiri oldu. Xüsusilə bu illərdə professor Bəkir Çobanzadənin rəhbərliyiylə Azərbaycan türkologiya məktəbinin əsasları yaradıldı.

30-cu illərin ortalarından etibarən bütün Sovetlər Birliyində türkcülüyə (və onun davamı olaraq türkologiyaya) qarşı güclənən ideoloji hücumlar ona gətirib çıxardı ki, sağlam elmi-intellektual zəmində (və kifayət qədər beynəlmiləl şəraitdə) yetişmiş Azərbaycan türkologiyası məktəbi bütünlüklə darmadağın edildi...

40-cı, 50-ci, hətta 60-cı illər Azərbaycanda, ümumən Sovetlər Birliyində türkologiyanın süqut dövrü hesab olunur.

Doğrudur, bu illərdə «türkologiyaətrafı» bir sıra fundamental əsərlər də meydana çıxmışdır ki, buraya, ilk növbədə, a) türkdilli tarixi mətnlərin nəşri, b) türk dillərinin dialektlərinin öyrənilməsi və c) müasir türk dillərinin akademik qrammatikalarının hazırlanması daxildir... Ancaq türkoloji ümumiləşdirmələrə və ya ümumtürkoloji araşdırmalara imkan verilməməsi ona gətirib çıxarırdı (daha doğrusu, ona yönəldilirdi) ki, hər bir türk xalqı üçün fərqli bir «tarix» yaradılmaqla ortaq dəyərlər unudurulsun. Və «sovet türkləri» bir-birindən təcrid edilməklə yanaşı, Türkiyədən də ruhən mümkün qədər ayrılmış olsun.

Azərbaycan 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərindən türkologiyanın mərkəzlərindən birinə çevrilməyə başladı ki, bu özünü xüsusilə 1970-ci ildən Bakıda «Sovetskaya tyurkologiya» jurnalının nəşrinə göstərdi. Əlbəttə, bir tərəfdən, jurnal üzərində ciddi senzura nəzarəti vardı, digər tərəfdən isə, 30-cu, 40-cı, 50-ci illərin ideoloji-inzibati təzyiqləri elə bir «türkoloji» mühit formalaşdırmışdı ki, türk dillərinin qrammatikasından, təsadüfi hallarda isə türk xalqlarının etnoqrafiyasından o tərəfə keçməyə cəsarət edəcək mütəxəssislər, demək olar ki, yox idilər. Lakin milli türkoloji şüurun potensial imkanları tədricən özünü göstərməyə, həm Azərbaycanda, həm də bir sıra türk respublikalarında gənc türkologiya kadrları formalaşmağa başladı ki, onların ilk dəyərli əsərləri 70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərindən nəşr olunaraq geniş maraq doğurdu.

Professor Fərhad Zeynalovun «Türkologiyanın əsasları» (Bakı, 1981) dərslik-monoqrafiyası Azərbaycanda ümumi türkologiyanın yenidən dirçəlməsini göstərən ən mühüm hadisələrdən oldu. Və Azərbaycan türkologiyası 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə yenidən formalaşaraq müstəqillik illərində (keçən əsrin 20-ci, 30-cu illərinin uğurlarını da özündə eh-

tiva etməklə) böyük bir məktəbə çevrildi ki, onun önündə uzun illər gedən mütəxəssisləri xatırlayarkən, heç şübhəsiz, göz önünə, ilk növbədə, akademik Tofiq Hacıyev gəlir...

Akademik Tofiq Hacıyevin türkologiyada əsas elmi-metodoloji xidməti ondan ibarət oldu ki, o, yalnız Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin tarixinin türk tipologiyası üzərində ısrar etmədi, həm də türk dünyasının birliyinin Azərbaycanda ardıcıl müdafiəçisi, hətta mücəssəməsi oldu. O, yalnız milli türkoloq kimi formalaşmaq-la qalmadı, həm də yeni türkoloqlar nəslinin yetişməsinə intellektual olduğu qədər də mənəvi-ruhi təsir göstərdi.

Türkologiyanın müasir problemləri barədə danışarkən, hər şeydən əvvəl, bir mühüm (və prinsipial!) məsələni xüsusilə olaraq (və fəxrlə!) qeyd etmək lazımdır ki, istər XIX, istərsə də XX əsrdəkindən fərqli olaraq XXI əsrdə həmin problemləri xarici mütəxəssislərin deyil, məhz türklərin özləri müəyyənləşdirdikləri kimi, özləri də həll etməyə çalışırlar.

Və bu gün türkologiyada mötəbər sözü, axır ki, türklər deyir.

Türkologiyanın müasir problemləri haqqında

Türkologiya bir elm olaraq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşsa da, türk xalqları, yaxud ümumən türklər haqqındakı müxtəlif xarakterli məlumatlar, kifayət qədər qədim dövrlərdən gəlir ki, türkologiya həmin məlumatları, əlbəttə, mükəmməl bir elm kimi formalaşa bilməzdi. Təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında tarix səhnəsinə çıxmış türklərin həm Şərqdə, həm də Qərbdə tanınıb öyrənilməsi uzun bir yol keçmişdir. Bu yola nəzər saldıqda görürük ki, çoxsaylı mənbələrin verdiyi məlumatlar türklərin həyat tərzini, dilini və ya dillərini, tarixlərini, yayılma coğrafiyalarını, mədəniyyətlərini və s. əhatə etməklə, bir növ, universal səciyyə daşıyır. Lakin maraqlıdır ki, romanistika, germanistika, slavistika, iranistika, ərəbşünaslıq və s. kimi türkologiya da bir elm olaraq daha çox dil (dilçilik) məsələləri əsasında formalaşmışdır. Və bugün də «türkoloq» dedikdə etnoqraf, tarixçi, ədəbiyyatşünas... yox, əsasən, dilçi başa düşülür ki, fikrimizcə, bu, o qədər də düzgün deyil. Elmi-intellektual məntiq (və elmin tarixi) tələb edir ki, hər hansı etnik birlik bütün tərəfləri ilə öyrənilsin, çünki yalnız bu yolla daha mükəmməl (və obyektiv) nəticələrə gəlmək, daha əsaslı ümumiləşdirmələr aparmaq mümkündür. Türkoloq əsas ixtisası etibarilə, məsələn, etnoqraf, dilçi, yaxud folklorşünas ola bilər, lakin o, hər hansı ümumtürkoloji problemlə bağlı öz mövqeyini təqdim edərsə, həmin problemin həlli üçün tələb olunan bütün ixtisas sahələrini bu və ya digər səviyyədə bilməlidir ki, adı səhvlərə yol verməsin... Halbuki türkologiyada, eləcə də

iranistikada, ərəbşünaslıqda, slavistikada və s. bu cür səhvlər təsəvvür ediləndən də çoxdur. Məsələn, türklərin, eləcə də müxtəlif türk xalqlarının mənşəyi məsələsi (etnogenез problemi) nə qədər aktual olsa da, həmin məsələnin (problemin) həllində indiyə qədər, təxminən belə, «ortağ məxrəc»ə gəlmək mümkün olmamışdır. Niyə? Ona görə ki, dilçi təcrübəsi onu bir cür, tarixçi təcrübəsi başqa cür və s. təsəvvür etmişdir. Və ya tarixləri biri digəri ilə sıx bağlı olan etnosların (məsələn, türk, ərəb, İran, Qafqaz, slavyan... xalqlarının) mənşəyini araşdıran mütəxəssislər (və elmlər) nəinki əməkdaşlıq etmişlər, hətta milli təəssübkeşlik zəminində bir-birlərinə qarşı dayanıqlıq əldə etməyə metod ümumiliyinə (univer-sallığna), de-fakto, sayqısızlıq göstərmişlər.

Akademik İqrar Əliyev Azərbaycan xalqının mənşəyindən bəhs edərkən həmişə iddia etmişdir ki, İran mənşəli Azərbaycan xalqı formalaşandan sonra müxtəlif dövrlərdə pərakəndə halda Azərbaycana köç edən (köçəri!) türklər yerli xalqın dilini türkləşdirdilər, beləliklə, türkdilli (və İran mənşəli!) Azərbaycan xalqı əmələ gəldi.

Fikrimizcə, bu iddia kifayət qədər peşəkar bir tarixçinin dilçilik elminə ya ümumiyyətlə bələd olmamasının, ya da ona sayqısızlıq göstərməsinin məhsuludur. Çünki heç bir dilçi-mütəxəssis, ümumən dilçilik elmi qəbul edə bilməz ki, artıq formalaşmış bir xalq mürəkkəb proseslər getmədən hansısa köçərilərin dilini kütləvi şəkildə mənimsəyib özünün «Avesta» kimi bir abidə yaratmış dilini bütünlüklə unutsun.

Təəssüf ki, türkologiyada tarixçinin dil məsələsinə bu cür «laqeydliyi» dilçinin tarix məsələsinə münasibətində də özünü göstərir.

Elmi əlaqələrin (koordinasiyanın) çox hallarda pərakəndəliyi, siyasi-ideoloji konyuktur, «milli təəssübkeşlik»

və s. amillər vardır ki, yuxarıda sadaladığımız etnoloji elmlərdə olduğu kimi türkologiyada da müəyyən metodoloji çətinliklər yaradır. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, həmin amilləri (və çətinlikləri) heç zaman tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmamışdır...

Türkologiyanın müasir problemlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq və ya sistemləşdirmək mümkündür:

I. Türklərin mənşəyi və ya türk etnosunun təşəkkülü problemləri.

II. Türklərin diferensiasiyası və ya türk xalqlarının formalaşması problemləri.

III. Müasir türk dünyası: diferensiasiya və inteqrasiya problemləri.

Türkoq-mütəxəssis bu problemlərdən hər hansı birinin bu və ya digər səviyyədə həllinə cəhd edərkən

a) problemin tarixini (müxtəlif dövrlərdə, mərhələlərdə irəli sürülmüş nəzəriyyələri, mülahizələri) dərinləndirərək öyrənməsi;

b) müvafiq linqvistik, etnoqrafik, mifoloji, folklor, yazılı ədəbiyyat, tarixi coğrafiya, ictimai-siyasi tarix və s. xarakterli materialların (burada söhbət həm türkologiyaya məlum olan, həm də məlum olmayan, tədqiqatçının ortaya çıxardığı materiallardan gedir) müəyyənləşdirilib sistemləşdirilməsi;

c) müasir (inandırıcı!) elmi metodlarından, müqayisələrdən, dünya (bəşəriyyət) tarixinin ümumiliyinə (bütövlüyünə) əsaslanan tədqiqat üsullarından istifadə edilməsi tələb olunur.

Məsələn, türklərin tarixi mənşəyi problemini düzgün həll etmək üçün elmi ənənə elə gətirib ki, Altay, yaxud Ural-Altay nəzəriyyəsi ilə başlayaraq lazımlı gəlir... Kimsə etiraz edə bilər ki, əksinə, Altay, yaxud Ural-Altay

nəzəriyyəsi ilə, onu qəbul etməyən müxtəlif mülahizə-mövqələrdən və ya tamamilə yeni bir nəzəriyyədən də başlamaq olar.

Lakin, fikrimizcə, bu, ona görə doğru olmazdı ki, Altay, yaxud Ural-Altay nəzəriyyəsi özünün zəngin material-fakt «cəbbəxana»-sı ilə artıq türkologiyada elə bir klassik hadisədir ki, onu əsaslı şəkildə təkzib etmədən, yaxud ona alternativ olaraq bu səviyyədə mükəmməl bir nəzəriyyə-sistem qoymadan üzərindən adlamaq mümkün deyil.

Lakin türklərin tarixi mənşəyi problemini həll etmək üçün Altay, yaxud Ural-Altay nəzəriyyəsinin, yəni türk, monqol, tunqus-mancur, eləcə də macar, fin, eston, koreya, yapon və b. xalqların eyni mənşədən əmələ gəlmələri barədəki elmi hipotezinin daha dərinləndirilməsinə, məsələyə, deyək ki, «Yafəsi dillər», Şumer və ya Sak-İskit problemləri mövqeyindən baxılmasına, ehtiyac vardır... Və bu baxış həm etnogenetik, həm qlottogenetik, həm də təbii-coğrafi, ictimai-siyasi, mədəni və s. Amillərin bütöv kompleksini əhatə etməlidir. Oduq ki, türkoloji problemlərin istər aktuallığının müəyyənləşdirilməsində, istər məzmun-mündərəcəsinin dərk olunmasında, istərsə də həll-interpretasiyasında müxtəlif elm sahələri üzrə mütəxəssislərin (arxeoloq, mifoloq, etnoqraf, folklorşünas, filoloq, tarixçi...) əməkdaşlığı, təcrübə mübadiləsi, ekspertizası və s. tələb olunur ki, bunsuz istənilən elmi nəticə, qənaət, mülahizə yalnız bir elmin (məsələn, dilçiliyin, yaxud ədəbiyyatşünaslığın, yaxud da tarixşünaslığın) kompetensiyasında qalaraq intellektual-ıdraki universallıqdan məhrum olardı.

Türkologiyada, eləcə də digər etnoloji elmlərdə ən mühüm metodoloji problemlərdən biri də «ümumi olan»la «xüsusi olanlar» arasındakı münasibətin düzgün müəyyən edilib-edilməməsi ilə bağlıdır; burada əsas çətinlik «xüsusi

olanlar»ın özünü «ümumi olan»dan, əgər belə demək mümkünə, təcrid etməsində göstərir. Məsələn, qırğız, türkmən və ya özbək tarixini haradan başlamaq məsələsi üzərində düşünən mütəxəssis (tarixçi, dilçi və ya ədəbiyyatşünas) mümkün qədər qədimə getməyə çalışır ki, nəticədə, ortağ (ümumtürk məzmunlu) hadisələrin də bölünüb mənimsənilməsi təhlükəsi meydana çıxır. Və paradoksal haldır ki, bu cür təşəbbüslər, nə qədər qeyri-elmi və ya anti-türkoloji səciyyə daşısa da, yerli elmi-mədəni, ictimai-ideoloji mühtdə milli təəssübkeşlik kimi qəbul edilməklə intellektual-lar arasında geniş yayılıb təkzibi psixoloji baxımdan çətin olan kanonlara çevrilir.

Türkologiyanın tarixi təcrübəsi göstərir ki, türkoloji problemlərin düzgün qoyuluşu (və həlli) «ümumi olan»la «xüsusi olanlar»ın münasibətini, başqa sözlə, ierarxiyasını dəqiq müəyyənləşdirməkdən çox asılıdır.

* * *

Altay (və protoaltay) nəzəriyyəsi, eləcə də ona alternativ olan «nəzəriyyələr», mülahizələr kontekstində türklərin tədqiqinə aid faktlara, mənbələrə əsaslanan, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən akademik araşdırmaların predmeti olaraq həm mövzuya, həm də müəlliflərə şöhrət qazandıran bir elm başladı ki, bu elm türkologiya idi.

Türkologiya, nə qədər paradoksal olsa da, o dövrün türkoloqlar qədər də şöhrətli deyildi... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, türklərin qədim tarixini öyrənmək, məsələn, hind-avropalıların artıq XVIII əsrdən özünü hiss etdirən, sonralar elmə çevrilən tarixini öyrənmək qədər maraqlı kəsb etməirdi.

Nəhayət ki, Vilhelm Tomsen qədim türk yazılarını oxudu...

Türklərin mənşəyi haqqında danışarkən ən çox istinad olunan nəzəriyyə Altay, yaxud Ural-Altay nəzəriyyəsidir ki,

həmin nəzəriyyənin nə dərəcədə nüfuzlu olması özünü artıq kifayət qədər mükəmməl bir etnoloji elmə-altayşünaslığa çevrilməsində də göstərmişdir.

Altayşünaslıq iddia edir ki, türklər monqolların, tunqusların və mancurların da daxil olduğu ümumi bir etnosun – Altay etnosunun diferensiasiyasından yaranmışlar. Eyni zamanda bu nəzəriyyə-təlim tədqiqat obyektini təcridən genişləndirərək uqro-finləri, yaxud fin-uqorları hətta yaponları, koreyalıları da əhatə etmişdir. Əlbəttə, Altay etnik birləşməsinin və ya Altay etnosunun «konturları»nı təsvirdə cəmləndirmək, yaxud rekonstruksiya etmək, nə qədər məntiqli və ya məntiqsiz suallar doğursa da, çox da çətin deyildir. Tarixi-müqayisəli tədqiqatlar aydın şəkildə göstərir ki, türk, monqol və tunqus-mancur dilləri arasında genetik uyğunluqlar bu xalqların qohum olduğunu sübut edəcək qədərdir. Görkəmli altayşünas akademik B.Y.Vladimirtsov hələ XX əsrin əvvəllərində belə bir qənaətə gəlmişdi ki, «monqol dili türk və tunqus dilləri ilə birlikdə ümumi əcdada malikdir ki, onu, şərti olaraq, Altay dili adlandırmaq olar. Altay dili məlum deyil, bununla belə Altay dilləri, yəni monqol, türk və tunqus dilləri məlumdur ki, onlar Altay dilinin inkişafı prosesində əmələ gəlmişlər». B.Y.Vladimirtsov, tamamilə doğru olaraq, göstərirdi ki, qədim Altay dilinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri (reliktləri) müasir türk, monqol və tunqus-mancur dillərində də müşahidə olunur.

Altayşünaslıqda qədim Altay etnosu (xalqı), dili anlayışları ilə yanaşı, Altay dövrü və ya epoxası anlayışı da var ki, onun hüduqlarının müəyyənləşdirilməsi ən mühüm problemlərdən biri sayıla bilər. Professor N.A.Baskakovun ümumiləşdirmələrinə görə Altay epoxası Hunn epoxasına, yəni təxminən e.ə. III əsrə qədər davam edir... Nəzərə alsaq ki, Altay dövrü və ya epoxası Altay dillərinin (və xalqların

nın) bu və ya digər səviyyədə formalaşması ilə başa çatır, onda güman etmək olar ki, Altay dövrü e.ə. I minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir.

Altay dillərinin diferensiasiyası kifayət qədər mürəkkəb proses olmuşdur, belə ki, ümumaltay birliyində əvvəl türk-monqol və tunqus-mancur «dialekt»ləri ayrılmış, sonra isə türk və monqol «dialekt»ləri müstəqil dillərə çevrilmişdir. N.A.Baskakov fonetik xüsusiyyətlərinə görə türk-monqol «dialekt»ini ç – ş (s), tunqus-mancur «dialekt»ini isə t – s dilləri hesab edir. Türk dilinin monqol dilindən ayrılması prosesində isə, yenə N.A.Baskakovun qeyd etdiyi kimi, monqol dilini r və l, türk dilini isə, müvafiq olaraq, z və ş samitləri təmsil etsə də, bir sıra türk dillərində, məsələn, çuvaş dilində məhz monqol dili əlaməti özünü qoruyub saxlayır.

Müşahidələr göstərir ki, müasir türk dillərində qədim Altay dilindən (və dövründən) qalmış elə fonetik reliktlər vardır ki, fonoloji (fonosemantik) səciyyə daşımaqla leksik-semantik hadisə olaraq təzahür edir. Məsələn: gör-göz, yıl – yaş və s. Qədim Altay dili, eləcə də onun daxil olduğu daha geniş dil ailəsinə aid dillər, heç şübhə yoxdur ki, iltisafı quruluşa malik olmuşlar. Lakin nəinki daha əvvəlki (təsəvvürə belə çətin gələn) dövrlərə, hətta Altay dövrünə və ya epoxasına aid heç bir yazılı abidə, yaxud rəsmi məlumat qalmadığı üçün altayşünaslıq qədim Altay dilini bərpa etmək üçün yalnız rekonstruksiya metod-üsulundan istifadə edir ki, bu da bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılmasında, təbii ki, çətinliklər törədir. Həmin məsələlər təxminən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Qədim altayların dilləri bərəsindəki elmi təsəvvürlərin xeyli dərəcədə məhdud olması.

Dilçilikdə rekonstruksiya daha çox fonetikanı əhatə etdiyi üçün dilin digər sahələri üzrə məhsuldar metodoloji

imkanlardan, demək olar ki, məhrumdur. Məsələn, B.A. Se-rebrennikovla N.Z.Hacıyevanın araşdırmaları da göstərdi ki, nə morfoloji, nə də sintaktik rekonstruksiya konkret dil arxetiplərinin müəyyənləşdirilməsindən ötrü zəruri şərait yaratmır. Halbuki, müəlliflər həmin iddiada idilər... Və bu iddia sonralar nəinki, konyuktur olsa belə, öz ardıcıllarını, heç yeni iddiaçıları da yaratmadı...

Y.Vandries göstərir ki, bütün dilçilər dilin qədim təzahürələrini axtarırlar, lakin ən qədim təzahürə rast gələndə belə qarşılarna kifayət qədər mükəmməl bir mətnin çıxdığını görüb onun ilk mənbə olduğundan imtina edirlər. Və bu baxımdan əgər Altay dövrünə və ya epoxasına aid bir yazılı mənbə ortaya çıxsaydı, onda nə altayşünaslıq elmi, nə də Altay nəzəriyyəsi olardı... Çünki tarixin əsl tədqiqatçısı tarixdə olana yox, olmayana (tarixəqədərki dövrə!) daha çox həssasdır.

2. Qədim altayların mifologiyası, dini dünyagörüşləri, mənəviyyatları bərədəki məlumatların, demək olar ki, olmaması.

Əgər «xüsusi olanlar»dan «ümumi olan»a tərəf rekonstruksiya yolu ilə getsək, qədim altayların mifoloji-dini dünyagörüşlərini bərpa etmək məcburiyyəti altında qalacağıq... Bu məcburiyyət bizə nə verəcək?.. Onu verəcək ki, Altay xalqlarının müxtəlif ibtidai dinlərə (təbiət qüvvələrinə, ruhlara, insan-hökmdarlara və s.) inamından danışsaq, ya da, daha doğru olardı ki, tanrıçılıq üzərində dayanacaq. Çünki tanrıçılıq Altay xalqları içərisində ən progressiv olan türklərin tarix səhnəsinə çıxdıqları dövrdən ən çox ibadət etdikləri dini-mənəvi dünyagörüş – mədəniyyətdir ki, nəticə etibarilə özlərinin ideologiyasına çevirmişlər.

3. Qədim altayların vətənləri, formalaşdıqları coğrafiya haqqında «deklorativ» təsəvvürün tamamilə aydın olmasına baxmayaraq, təfərrüatın məhdudluğu.

Altay nəzəriyyəsi müasir Altay xalqlarının pravətəni olaraq Altay dağlarının ətləklərini (və həmhüdüdü regionları) – kifayət qədər geniş bir coğrafiyanı qəbul edir. Yasağı üçün olduqca yararlı, havası təmiz, meşəli, suları bol olan bu coğrafiya altaylar üçün vətən olmağa, yaqın ki, tamamilə münasib idi... Və bəlkə də, həmin coğrafiyanın təbii, ge-ostrateji təkanvericilik imkanı idi ki, Altay, hətta protoaltay etnosları məhz buradan əvvəl Şorqa (yaponlar, koreyalılar, tunquslar, mancurilər, türklər, monqollar...), sonra da Qər-bə (monqollar, türklər, finlər, marilər, mordvalılar, estonlar, macarlar...) yayılmışdılar. Başqa heç bir bu genişlikdə (və yaşamaq üçün münbit təbii şəraitdə!) coğrafiya təsəvvür et-mək mümkün deyil ki, Altay (və hətta protoaltay) xalqları-nın vətəni sayılmaq üçün tarixi-etnoqrafik əsas versin.

Bütün bunlarla belə, suallar da var...

Məsələn, e.ə. III minillikdən başlayan Ön Asiya, xüsu-silə Şumer mədəniyyəti (və bu mədəniyyətdə tapılan «türk izləri») necə izah olunmalıdır?.. Hələ ki, özünə qapanmış şumerşünaslıq bu suala cavab vermir, əvəzində isə klassik altayşünaslıq da susur. Bu qarşılıqlı «süküt mübadiləsi»ni isə hərdən bir «modernist xırdaçılığı» sayıla biləcək iddialar pozur...

Və müxtəlif mənşəli bütün xalqlar öz pravətənini Ön Asiyada axtarırlar?.. Niyə?.. Ona görə ki, ən qədim mədə-niyyət hələ ki burada kəşf edilib...

4. Qədim altayların (və protoaltayların) antropoloji qu-ruluşu, irqi mənsubiyyətinin təyin edilməsi barədəki prob-lemlər.

Müasir texnologiyalar irqi mənsubiyyətin yüzdən artıq əlamətini təsbit etsələr də, bunlar konkret (təcrübi) fakta əsaslandığından irqlərin qarışdığı müasir dünyada etnik-antropoloji tədqiqat-təsnifinin aparılması müəyyən (və mə-

lum!) problemlərlə bağlıdır. Ağ, sarı və qara irq təsnifatında altayların (əgər bir kökdən gəlirlərsə, protoaltayların da) ağ və ya sarı irqə mənsubluğu məsələsi (estonlardan və ya macarlardan yaponlara və ya koreyalılara qədər), təbii ki, mü-bahisə doğuracaqdır. Türklərə gəldikdə isə zahiri baxımdan biri digərindən az və ya çox fərqlənən türklər vardır ki, on-ların Altay birliyində hansı antropoloji görkəmdə olduqları, daha doğrusu, ümumi əcdadlarının necə göründükləri sual altındadır.

5. Qədim altayların ictimai-siyasi quruluşu, idarəçilik texnologiyaları (və mədəniyyəti) barədə, demək olar ki, təsəvvürlərimiz yoxdur.

...Bununla belə təsəvvür edə bilərik ki, ailə-nəsil (tay-fa)-cəmiyyət (hakimiyyət) iyerarxiyasına əsaslanan (və qonşu məlum iyerarxiyalarla müxtəlif xarakterli əməkdaş-lıq, qarşılıqlı dözümlü ixtilaf, ziddiyyət-düşmənçilik və s.) əlaqələrdə olan qədim altaylar bəşər tarixinin normativ və ya nümunəvi övladları olmuşlar.

Altaylar və ya protoaltaylar, elmi prinsip baxımından, hind-avropalılar kimi, məhz rekonstruksiya faktı olsalar da, onları bütövlükdə bir gerçəklik kimi görmək (və dayərlən-dirmək!) ehtiyacı ona görə zəruridir ki, ən azından, dünya tarixində böyük yer tutmuş türklər (və bir sıra digər etnos-lar) məhz bu «mübahisəli» birlikdən törəmişlər.

Türklərin tarix səhnəsinə çıxmasını e.ə. I minilliyin or-talarından sonraya aid etmək, sadəcə olaraq, mümkün de-yil. Yalnız ona görə yox ki, bunu bizə «türk təəssübkeşliyi» təlqin edir, daha çox ona görə ki, e.ə. III-II yüzilliklərdən başlayan türk-Çin əlaqələri var ki, həmin əlaqələrin verdiyi mənbəşünaslıq ən azından hün problemini qaldırır.

Və bu hün problemi, nə qədər sadələşdirilsə də, öz kök-lərini kənara çıxara bilmədiyinə görə onunla məhz türko-

logiya daxilində məşğul olmaq lazım gəlir. Lakin olduqca fərqli münasibətlər də mövcuddur...

Hunşünaslıq üzrə görkəmli mütəxəssis Gerhard Dörfer problemə münasibətini «Hunların dili haqqında» məşhur məqaləsində belə ifadə edir:

«Hunların dili haqqındakı məsələ son dərəcə mübahisəlidir. Müxtəlif mülahizələr söylənsə də, hələ heç kəsə heç olmasa məsələnin hər hansı şəkildə həllinə yaxınlaşmaq belə qismət olmamışdır». Və bütün məqalə boyu məhz türkçə izah oluna bilcək sözləri, onomastik vahidləri, mövcud nüfuzlu interpretasiya təcrübələrinə belə məhəl qoymadan, «mübahisəli» elan edən müəllif, nəticə etibarilə, aşağıdakı «qərar»a gəlir:

1. Biz xunların hansı dildə danışdıqlarını bilmirik.
2. Biz syunnuların hansı dildə danışdıqlarını bilmirik.
3. Biz Avropa hunlarının hansı dildə danışdıqlarını bilmirik.
4. Bizim əsasımız var güman edək ki, Avropa hunlarının dili syunnuların dilindən fərqlənmişdir, yəni Avropa hunları, görünür, syunnuların varisləri deyillər, hər halda, onların bilavasitə varisləri deyillər.

5. Bizim əsasımız var güman edək ki, nə syunn dili, nə də Avropa hunlarının dili heç bir məlum və ya hazırda mövcud olan dil ailəsinə aid deyil, ən azından (Şumer, uqarit hadisələrində olduğu kimi) söhbət ölmüş dil qruplarından gedir».

Nəhayət, müəllif «bu nəticə gözlənilməzdirmi?» sualına «ölü dillər canlı dillərdən çoxdur» kimi yaygın bir cavab verir.

G.Dörferin hunları etnik baxımdan qarışıq (eklektik), etnodil baxımından artıq ölüb getmiş bir cəmiyyət saymasına baxmayaraq türkologiyada, demək olar ki, ənənəvi olan belə bir kifayət qədər mötəbər mövqe hakimdir ki, Hun imperiyası Mərkəzi Asiyadan Şərqi Avropaya qədər böyük bir

coğrafiyanı əhatə etməklə türk, monqol, tunqus-mancur və digər etnosları, yaxud tayfa və ya tayfa ittifaqlarını özündə birləşdirirdi ki, burada türklər daha üstün yer tutmaqla imperiyanın həyatında apancı rol oynayırdılar. N.A.Baskakov, heç də təsadüfi deyil ki, Hun imperiyasının Şərqi və Qərbi olaraq ayrılmasının ən mühüm nəticələrindən biri kimi qədim türk dilinin Şərqi hun və Qərbi hun olmaqla iki qolundan və ya budağından bəhs edir. Onun fikrincə, Şərqi hunlarda z -ş, Qərbi hunlarda isə r -l // z -ş fonetik paralelliyi olmuşdur... Və bu, yalnız paralellik yox, həm də metodoloji sistem deməkdir.

Çin mənbələrindəki hun dili elementlərini araşdıran tədqiqatçıların da böyük əksəriyyəti onların məhz türkçə olduğunu qəbul edirlər. Qəbul etməyənlər isə, nədənsə, həmin dil elementlərini canlı yox, məhz ölü dillərə (G.Dörfer kimi!) aid edirlər ki, həmin (ölü) dillər deyəndə yada nə üçünsə türklərə aid edilə bilməsi ən az şübhə doğuran Şumer dili düşür.

Şumerlərin türk olduqları barədəki elmi-fantastik ideya nə qədər mübahisəli olsa da, Şumer dili problemini həll etmək üçün o qədər mübahisəsizdir. Çünki problemi çözmək üçün məhz buradan – «Şumerlər türkdür» gümanından başlamaq lazımdır ki, onların kim (hətta qeyri-türk!) olmaları barədəki qənaətlər elmi-metodoloji baxımdan əsaslandırılmış olsun.

Türkologiyada ən maraqlı problemlərdən biri türklərin «istinad nöqtəsi» olması problemidir, bu isə o deməkdir ki, türklərsiz

- a) nə monqolların, nə tunqusların, nə mancurlarını;
 - b) nə finlərin, nə macarların, nə estonların və s. ;
 - c) nə də koreyalıların, yaponların və s.
- dünya etnik-tarixi sistemində öz təbii yerlərini (kor-

dinatlarını) tutmaq imkan-məntiqi yoxdur. Və türkologiya buna ona görə diqqət yetirməmişdir ki, həmin mövzu onun səlahiyyətlərindən çox kənarıdır.

G.Dörfer, heç bir əsaslı sübut gətirmədən, məhz «hunşünaslıq» miqyasında, hunların bütün siyasi-coğrafi təzahürlərindəki dilini (Mərkəzi Asiyadan Şərqi Avropaya qədər «ölü dil» elan edir. Və heç nəzərə də almır ki, nə qədər qədim olursa-olsun bu, Şumerin nə miqyası, nə də müasiri deyil... Elə bir ərəfədir ki, Mərkəzi Asiyadan Şərqi Avropaya qədər türklər artıq elə yerləşmişlər ki, hər hansı etnotarixi hadisə məhz onların kontekstində qiymətləndirilir. Və hətta «kontekstdən kənara çıxanda» yada yenə də məhz «türklərdən kənara çıxan türklər»-ya çuvaşlar, ya da yakut-saxalar düşür ki, bu da monqol-Altay birliyindən «dışarı» çıxmır.

Qədim türkləri hunlardan təcrid etmək, yaxud hunların türk olmadığını israr etmək o deməkdir ki, altayşünaslıq, hunşünaslıq və türkologiya biri digərinə o qədər də dəxli olmayan elm sahələridir. Ancaq sözün geniş mənasında tarixşünaslıq bunu qəbul edə bilməz. Çünki

a) hunlar (bütün etnonimik təzahürlərində: xunn, syunnu və s.) Altay etnosunun davamıdır;

b) bu «etnos»un iddiasında olacaq (türklərdən başqa!) heç bir etnik, coğrafi, sosial-siyasi və s. tarixi «güc» yoxdur;

c) hunların etnik, coğrafi, sosial-siyasi (və mədəni!) varisləri məhz türklər, hətta məsələyə diferensial yanaşsaq, qıpçaq türkləridir.

Ona görə də hunşünaslıq altayşünaslıqdan daha çox türkologiyanın tərkib hissəsidir ki, bunu türklərin təşəkkül, təkamül və diferensiasiyası tarixi sübut edir; belə ki, e.ə. III əsrdən tarixin yaddaşını «silkeləyən» hunlar (və ya türklər) monqol (bundan daha əvvəl tunqus-mancur) qohunlarını sıxışdıraraq ümumi pravətinin (Altayların) hü-

dudlarını daha da genişləndirməklə qalmayıb I minilliyin ortalarına doğru Qərbdə hərəkət edirlər. «Xalqların böyük köçü» adlanan bu dövrdə hunların (türklərin) əsas müttəfiqləri uqro-finlər, yaxud fin-uqorlardır ki, «etnik baxımdan mürəkkəb olan» bu kütlə-axın Qərbdə slavyan və german etnosları ilə itifaqa girərək daha da «mürəkkəbləşir»... Və tarix həmin iki (bəlkə də, üç) qat mürəkkəb tərkibə malik bu «barbarlar»ın mifik Attilanın başçılığı ilə Roma imperiyasını dağıtmaları barədəki məlumatı yadda saxlamaqla, elə bilir ki, Şərqə əsrlər boyu unudulmayacaq tarixi bir «məsaj» göndərmişdir...

Qərb dünyasının heç bir tədqiqatçıda (və ümumən ictimai-intellektual şüurda) şübhə doğurmayan böyük mədəniyyəti (antik mədəniyyət!) süqut edəndə (I minilliyin ortalarında) türklər çox-çox uzaqlarda – Altaylarda özlərinin yazılı ədəbiyyatlarını, ümumən mədəniyyətlərini yaradırdılar ki, bu, nəinki Qərb, heç həmhüdüdü Şərq mədəniyyətlərinə də bənzəməyən orijinal bir hadisə idi. Və bu hadisənin (hun-türk mədəniyyətinin) etnogenezisini aydınlaşdırmaq üçün «ətrafa nəzər salmaq»dan daha çox Altay (və protoaltay) qədimliyinə getmək lazım gəlir.

Hind-avropaşünaslıq ona görə mükəmməl elm sayıla bilər ki, ondan törəyən etnoloji elmlərin obyektləri təxmini də olsa, xronoloji hədudlara malikdir; belə ki, hindşünaslıq və ya sanskritologiya nəinki romanistika, germanistika və slavistikaya, heç iranistikaya da müdaxilə edə bilməz. Əgər müdaxilə edərsə, tarixi-müqayisəli metod kontekstində ya yeni üsul kəşf etməli, ya da «jest elməlidir»... Belə bir «jest»ə isə hələ nə altayşünaslıq, nə hunşünaslıq, nə də daha «ciddi» elm olan türkologiya adət etməmişdir.

Türklər I minilliyin ortalarına qədər, yəni tarix səhnəsinə çıxdıqları min illik bir dövrdə zəngin mifologiya, şifa-

hi ədəbiyyat və özlərinəməxsus etnoqrafiya – etnik-mədəni vərdişlər sistemi yaratdılar... Və bu elə bir sistem idi ki, artıq heç bir etnosla, hətta Altay mənşəli qohumlarla da paylaşla bilməzdi ki, onun ən məşhur hadisəsi və ya göstəricisi qədim türk yazılı abidələri idi.

Qədim türk yazılı abidələri kəşf edilib oxunana (rasşifrə olunana), yəni XIX əsrin axırlarına qədər, demək olar ki, heç bir intellektualın ağına gəlmirdi ki, bu mükəmməl yazılar məhz türklərə aid ola bilər... V.V.Radlovu qabaqlayan V.Tomsen yazıları oxumağın açarını verdikdən sonra böyük bir türkoloji hərəkət başladı ki, həmin hərəkət türkologiyanın tarixinə V.V.Radlov, P.M.Meliorski, S.Y.Malov kimi artıq dünyada məşhur olan adları əbədi həkk etdi.

Əgər qədim türk (run) yazılı abidələri XIX əsrin sonlarında deyil, məsələn, onları kəşf edib nəşr etdirən Flap fon Tabbert – Stralenberq dövründə (XVIII əsrdə) oxunsaydı, türkologiya öz tarixini ən azı yüz il qabaqlamış olacaqdı ki, bunun da nə demək olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil.

Türklərin etnocəğrafi diferensiasiyası, əslində, eramızın əvvəllərindən başladı, lakin bu prosesin ikinci mərhələsi hun yürüşləri ilə daha böyük miqyas aldı... Hunlar Altay (və protoaltay) etnoslarını (artıq müstəqil xalqlara çevrilməkdə olan tayfaları və ya tayfa birliklərini), xüsusilə daha mütəşəkkil olan, hətta diferensiasiya dövrü keçirən türkləri Şərqdən Qərbə doğru geniş coğrafiyaya yaymaqla türk xalqlarının formalaşmasının əsasını qoydular. Və bu proses Şərqdə nə qədər ləngisə də, Qərbdə o qədər sürətlə gedərək türk etnosları arasında qeyri-bərabər inkişafın illüziyalarını yaratsa da, bütün orta əsrlər boyu türklərin Şərqdən Qərbə doğru «canatma» idealına çevrilmiş hərəkəti həmin qeyri-bərabərliyi neytrallaşdıracaq bir amilə çevrildi ki, bu,

türk tarixinin hələ ki, diqqəti az çəkən, lakin üzərində ən çox düşünülməli etnofəlsəfi və ya etnometofiziki problemlərdən biri sayıla bilər.

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən başlayaraq artıq böyük bir coğrafiyanı əhatə edən, müxtəlif etnoslarla yalnız ümumilikdə deyil, müxtəlif türk tayfaları, yaxud xalqları olaraq uzunmüddətli kontaktlara girən bir türk dünyası müşahidə olunur... Bu elə bir dünyadır ki, həm öz eposunu yaratmış, yəni özünün tarixi ideallarını müəyyənləşdirmiş, həm dünyanın yaradılışından bəri olub keçənlərə mifoloji-fəlsəfi interpretasiya vermiş, həm də müxtəlif xalqların (etnosların) ideal səviyyəsinə qaldırdığı təfəkkür-dünyagörüşü mədəniyyətini mənimsəməyə, yəni «ətraf mühitlə» dialoqa girməyə hazır idrak texnologiyalarına yiyələnmişdir. Çin, hind, İran, ərəb və s. dillərindən tərcümələr edərək öz dillərini (və təfəkkürlərini) zənginləşdirən türklər, yəqin ki, başqa dillərdə yazıb həmin dillərin daşıyıcısı olan xalqların mədəniyyətinə də, sözün geniş mənasında, təsir göstərirdilər.

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində türk dilinin mənzərəsi barədə ən mükəmməl məlumat verən əsər Mahmud Kaşqarının «Divani-lügət-it-türkü» idi... «Divan» qədim türklərin təxminən min illik bir dil, ədəbiyyat, mədəniyyət tarixini özündə əks etdirməklə yanaşı türklərin yenə də təxminən min illik gələcəyinə istiqamət vermək iddiası ilə yazılmış bir əsərdir ki, milli mənsəyindən asılı olmayaraq, onun haqqında məlumatı olan hər hansı türkoloq Mahmud Kaşqarını orta əsrlərin dühalarından biri hesab edir.

Qədim (ümum-) türk dövrünü yekunlaşdırıb türklərin diferensiasiyası və ya türk xalqlarının yaranması dövrünü başlayan «Divan» o qədər zəngin etnolinqvistik material verir ki, belə bir «mürəkkəb» mərhələdə türklərin tarixinin

mənərəsini müəyyən etmək üçün tələb olunan hər hansı arzu olunan mənbə onun müqabilində, yəqin ki, xeyli solğun və ya mübahisəli görünərdi.

«Divani-lügət-it-türk», hər şeydən əvvəl, bir dilçilik əsəridir, dəqiq desək, türkcə-ərəbcə lügətdir ki, «ərəblərə türk dilini öyrətmək üçün» yazılmışdır. O türk dilini ki, M.Kaşqarının əmin olduğu kimi, həmin dildə danışan xalqın böyük gələcəyi vardır... İkinci növbədə, «Divan» türk mənbəsidir ki, ona bənzər kitab hər hansı xalqın mədəniyyət tarixi üçün, heç şübhəsiz, elə bir hədisə olardı ki, həmin xalqın mədəni varlığını onsuz təsəvvür etmək xeyli çətinləşərdi... Və nəhayət, üçüncü növbədə, «Divan» çox mötəbər etnoloji və ya etnosşünaslıq qaynağıdır, yəni etnosun özünü dərk etməsindən törənən «iddialı» bir əsərdir ki, bu cür əsərlər hər hansı xalqın məhz etnomədəni passionalıq dövrlərində yaranaraq həm tarixi ümumiləşdirir, həm də gələcək üçün perspektivlər müəyyən edir.

Qədim türklərin həm şeirlə, həm də nəsrilə təmsil olunan kifayət qədər zəngin ədəbiyyatı barədə bəhs etmək mümkündür. Lakin çox təəssüf ki, yalnız yazılı «fragmentlər» əsaslanan əcnəbi türkoloqlar (məsələn, Annamari fon Qaben, Alessio Bombaçi və b.) qədim türk ədəbiyyatının əsas ideyalarını, mövzularını, janrlarını və poetika-üstubi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə çalışarkən daha çox türk ədəbiyyatına Şərq ədəbiyyatlarının təsiri mövqeyindən yanaşdıqlarına görə məsələnin mahiyyətini aydınlaşdırmaqdan kənar qalmışlar.

«Qədim türk ədəbiyyatı» adlı araşdırmanın müəllifi A. fon Qabenin fikrincə, «təəssüf ki, qədim türk əsərləri bizzə olduqca fragmentar şəkildə gəlib çatmış, onların ənənəsi isə islam tərəfindən kəsilmişdir». Görkəmli türkoloq sonra əlavə edir: «Dünyanın hər yerində olduğu kimi, Mərkəzi

Asiyada da türk analar öz körpələrinə layla demiş, gənclər baharda sevgi nəğmələri qoşmuş, döyüşçülər isə məşqlər, ov və ya hərbi yürüşlər zamanı döyüş məhmlarına meyl göstərmişlər. Və bütün bunlar, əlbəttə, şifahi ifa olunduğuna görə, çox az qorunub saxlanmışdır»...

Təxminən bu cür fikirlər müasir Qərb türkologiyasında üstünlük təşkil edir... Hətta, demək olar ki, bir mənbədən çıxarmış kimi təkrar olunur.

Birincisi, qədim türk dövrünün xalq (şifahi) ədəbiyyatının bizim dövrə «fragmentar» şəkildə gəlib çatması dünya ədəbiyyatı təcrübəsi üçün ümumi olan tamamilə təbii hadisədir və bu qədim türk xalq (şifahi) ədəbiyyatının kəsib-liğinə dəlalət etmir.

İkincisi, heç cür iddia etmək olmaz ki, qədim dövrlərin laylaları, sevgi nəğmələri, döyüş poeziyası və s. kütləvi şəkildə yazıya alınmalı idi. Əgər müəyyən «fragmentlər» qalırsa, bunun özü də böyük hadisədir. Və nəzərə alsaq ki, M.Kaşqarının «Divan»ında bu cür şeirlər kifayət qədər çoxdur, onda müəlliflərin «nihilist» münasibətinə heç cür haqq qazandırmaq mümkün deyil.

Və nəhayət, üçüncüsü, islam türk şeirinə, ümumən ədəbiyyatına müəyyən idyea-estetik və ya poetikoloji təsir göstərsə də, haqqında söhbət gedən türk və ya qədim türk ənənəsi heç zaman kəsilməmiş, hətta zəmanəmizə qədər davam etmişdir.

Qədim türk eposuna, onun əsasında yaradılmış epiqrafik abidələrə – Tonikuk, Kül tiqin və Bilgə kağan yazılı mətnlərinə gəldikdə isə onlar türk dünyagörüşünün, ədəbi-bədii təfəkkürünün və tarix təsəvvürlərinin olduqca möhtəşəm əsərləridir ki, dünya mədəniyyətinin klassik tələbləri mövqeyindən (və miqyasından) yanaşıldıqda belə kifayət qədər mükəmməl yaradıcılıq məhsulları sayıla bilər. Və ona

görə də «yazılı abidələrin üslubu elə xüsusiyyətlər daşıyır ki, onlar, bütün mülahizələrə görə, yalnız türk ənənəsi üçün səciyyəvidir. Həmin üslub bütöv əsrlər boyu, xüsusilə şifahi ədəbiyyatda, mövcud olaraq qalmışdır» (A.Bombaçi) fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, bu fikir yuxarıda xatırlatdığımız mülahizələrlə, görünür, bu və ya digər dərəcədə ziddiyət təşkil edir.

Türklərin tanrıçılığa əsaslanan mükəmməl dini-mənəvi dünyagörüşü ilə yanaşı dünya xalqlarının (etnoslarının) qəbul etdikləri dinlərə tarixən aktiv münasibətləri olmuşdur... Və yalnız onu demək kifayətdir ki, elə bir dünya əhəmiyyətli, yaxud miqyaslı din olmamışdır ki, qədim türklər müxtəlif dövrlərdə və ya coğrafiyalarda onu qəbul etməmiş olsunlar. Fikrimizcə, bunu mənəvi-ruhi liberalizmlə yox, dünyaya mədəni-ideoloji açıqlıqla, yaxud türk tanrıçılığının «ürək genişliyi» ilə izah etmək mümkündür.

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən etibarən türklərin birliyinin son akkordları yaşanır, beləliklə, qədim (ümum-) türk dövrü başa çatır... Və üç mərhələ – təkandan:

1) eramızın əvvəllərindən III-IV əsrlərə qədər,

2) III-IV əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər,

3) VII-VIII əsrlərdən XI-XII əsrlərə qədərdən sonra türklər öz etnotarixi bütövlüklərini yalnız yaddaşda (tarixdə) xatırlamağa başlayırlar ki, bu da diferensiasiyanın artıq keyfiyyət həddinə çatması, müxtəlif türk xalqlarının formalaşmağa başlaması deməkdir.

* * *

Türklərin etnocoğrafi (və linqvistik) diferensiasiyası iki mərhələdə getmişdir, ona görə də biz türklərin 1) diferensiasiyası və 2) yenidən diferensiasiyası barədə bəhs edə bilirik ki, buraya

1) oğuz, qıpçaq və karluq türklərinin,

2) müasir (bu və ya digər səviyyədə müstəqil) türk xalqlarının təşəkkül-formalaşması prosesləri aiddir.

Dünyanın bütün müasir xalqları – germanlar, romanlar, slavyanlar... kimi türklər də normal bir etnik, coğrafi, linqvistik və s. diferensiasiya tarixi yaşamışlar ki, burada «normallıq»

a) daxili tələbatla

b) xarici amillərin təsirinin qarşılıqlı əlaqəsində (dialektikasında) ifadə olunur.

Hər bir etnosun, mənsub olduğu bütün təzahürlərlə, diferensiasiyası, birinci növbədə, daxili ehtiyac olmuşdur... Biz bunu tamamilə naturalist məntiqlə, yəni, məsələn, «budaların gövdədən ayrılması» (naturalizm) məntiqilə izah etmək fikrində deyilik, lakin ümumi şəkildə «daxili ehtiyac» dediyimiz bu hadisə-təkan elə bir güclü etnomədəni (və ictimai) amildir ki, bütöv bir xalqın (və dilin) müxtəlif qohum xalqlara (və dillərə) parçalanmasında əsas rol oynayır. Və nəticə etibarilə, həmin «bütöv» xalq (və dil), təbii ki, müxtəlif qohum xalqlarda (və dillərdə) öz silinməz izlərini qoymaqla tarixə çevrilir.

Romanlar, germanlar, slavyanlar, iranlılar... kimi türklər də, müəyyən fərqlərlə, belə bir tarix yaşamışlar.

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən etibarən türklər ən azı üç qrupa bölünürlər:

1) oğuzlar,

2) qıpçaqlar,

3) karluqlar və ya karluq-uyğurlar.

Professor N.A.Baskakov türklərin a) oğuz, b) qıpçaq və c) karluq və ya karluq-uyğur bölgüsünü qəbul etməklə yanaşı bir sıra aralıq hadisələrdən də bəhs edir ki, bu tamamilə təbiidir. Çünki elə türk xalqları vardır ki, həmin bölgü-

dən, faktik olaraq, kənarda qalmaqla hətta onun (bölgünün) düzgünlüyünə zahirən şübhə yaradır. Məsələn, çuvaşların, yakut-saxaların, bir sıra Sibir türk xalqlarının diferensiasiya normativliyindən kənarda qalması, əlbəttə, müəyyən sualla doğurur ki, türkologiya həmin suallara qəti cavab vermək imkanından hələ ki məhrumdur. Lakin «normadan (bölgüdən) kənara çıxan» bu hallar, prinsip etibarilə, miqyaslı tarixi prosesin türk xalqlarının qarşısalmızm diferensiasiyasının məntiqinə elə bir xələf gətirmir.

Türk diferensiasiya «küçlüy»ünün Şərqdən (pravətəndən) Qərbə coğrafi məskunlaşma-hərəkətinin sxemi təxminən

*qıpçaqlar
karluqlar*

və ya

*karluq uyğurlar
oğuzlar*

şəklindədir. Yəni qıpçaqlarla oğuzlar daha çox Qərbə (birincisi Şimaldan, ikincisi isə Cənubdan) hərəkat edib yayıldıqları halda karluqlar və ya karluq-uyğurlar Şərqdə qalmışlar. Lakin bu, bütün etnik təzahürləri deyil, etnosun kreativ çoxluğunu əhatə etmişdir ki, burada da müəyyən qanunauyğunluqlar vardır.

Oğuz, qıpçaq və karluq türklərinin bu cür diferensial bütövlüyü orta əsrlərin sonlarına qədər davam etsə də, həmin «bütövlük»lərdən müstəqil (müasir) türk xalqlarının ayrılması (yenidən diferensiasiya) heç də təsəvvür edəcəyimiz qədər sxematik olmamışdır. Yalnız belə bir faktı nəzərə alsaq ki, ümumiyyətlə oğuz, karluq və ya qıpçaq qrupuna aid olan, elə türk xalqları vardır ki, onların tərkibində tarixən digər qrupa və ya qruplara mənsub «qarıxıq»lara da rast gəlinir, məsələn, Azərbaycan xalqı əsasən oğuzlardan

ibarət olduğu halda tərkibində qıpçaq türkləri, özbəklər karluqlardan əmələ gəlmişdi halda tərkibində oğuz (xarəzm) türkləri əhəmiyyətli yer tutur.

Türklərin diferensiasiyasına (və yenidən diferensiasiyasına) xarici amillərin təsiri elə güclü olmuşdur ki, bunu az qala daxili tələbatla müqayisə etmək olar... Artıq qeyd olunduğu kimi, etnosun diferensiasiyasında daxili amil həlledicidir ki, məhz bu daxili amil (ehtiyac!) olmadan hər hansı xarici (təbii-coğrafi, siyasi, dini, mədəni və s.) faktor etnik diferensiasiya bir xalqdan başqa xalqlar yarada bilməz. Lakin etnosun diferensiasiyası prosesini xarici faktorlar təsəvvür etmək də mümkün deyil. Və o da maraqlıdır ki, çox zaman bir etnosun, o cümlədən də türklərin diferensiasiyasında daxili amilin səbəblərini, nədən ortaya çıxdığını müəyyənləşdirmək çətin olduğu halda, xarici faktorlar, demək olar ki, həmişə üzə çıxması, müəyyənliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, türklərin Mərkəzi Asiyadan Şimal-Qərbə və Cənub-Qərbə doğru hərəkatı, yəni yeni coğrafiyalarda məskunlaşmaları, yeni (və müxtəlif) siyasi birliklər (dövlətlər) təşkil etmələri, fərqli dini, mədəni və s. mənasizləşmə girmələri daxili (etnik) diferensiasiya ehtiyacının reallaşmasına, heç şübhəsiz, ciddi təsir göstərmiş, hətta, belə demək mümkünsə, «potensiyasını» «gerçəkliyə» çevirmişdir. Qıpçaqlar Mərkəzi Asiyanın Şimal-Qərbinə, Volqaboyunu, Şərqi Avropanı (Şimali Qafqaz da daxil olmaqla), oğuzlar Mərkəzi Asiyanın Cənub-Qərbinə, Ön Asiyanı (Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla), Kiçik Asiyanı (Anadolunu) məskunlaşdırarkən həm bütövlükdə, həm də üzvi tərkib hissələrinə parçalanmaqla (yenidən diferensiasiya), sözün geniş mənasında, yerli şəraitin, onun təbii-coğrafi, iqtisadi-təsərrüfat, siyasi, etnoqrafik-mədəni, mədəni-ideoloji və s. tələblərinə uyğunlaşmağa, yeni etnik əlamətlər qəbul

etməyə məcbur olmuşlar ki, bunlar da etnosun diferensiasiyası üçün mühüm şərtlərdir.

Əlbəttə, bu cür coğrafi hərəkətlərin, yerdəyişmələrin türk etnosunun diferensiasiyasına, müxtəlif türk xalqlarının formalaşmasına təsiri yalnız türklərin (onların coğrafi hərəkət fəallığının) xidməti (və nəticəsi) deyil. Tarix aydın şəkildə göstərir (və sübut edir) ki, türklərin ilk orta əsrlərdən başlayan diferensiasiya prosesinə Çin, Yunan, İran, ərəb, slavyan, hətta Qafqaz etnoslarının hərəkəti, coğrafi yerdəyişmələri, siyasi iradələri (və iddiaları) da müxtəlif dövrlərdə (və miqyaslarda) əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Və bu təsir tarixi vətəndə - Mərkəzi Asiyada (Türküstanda) qalan türklərdən də yan keçməmiş, nə qədər paradoksal olsa da, demək olar ki, eyni coğrafiyanı paylaşan, qarşılıqlı əlaqələri daha intensiv, daha sıx olan Mərkəzi Asiya türklərinin etnik diferensiasiyası da tarixi vətəni tərək etmiş türklərdən az aktiv olmamışdır.

Mərkəzi Asiyadan Şərqə, Şimal-Şərqə və Cənub-Şərqə türk hərəkətlərinə gəldikdə isə, onlar çox da zəngin bir ictimai-siyasi tarix təqdim etməsə də, mürəkkəb təbii-coğrafi şəraitin mənimlənməsi baxımından diqqəti cəlb edən (tarixi!) proses olmuşdur. Xüsusilə Sibirin türklər tərəfindən mənimlənməsi, qədim Sibir etnosları ilə əlaqələr türklərin etnik tarixinin hələ az öyrənilmiş maraqlı səhifələrini təşkil edir.

Türklərin oğuz, qıpçaq və karluq, yaxud karluq-uyğur olaraq bölünməsində linqvistik, eləcə də linqvokulturoloji göstəricilər kifayət qədərdir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, yazıya, ümumiyyətlə, yazılı mədəniyyətə o qədər də maraq göstərməyən qıpçaqlardan fərqli olaraq oğuzlar zəngin yazılı mədəniyyət (və yazılı ədəbi dil) daşıyıcıları olmuşlar ki, bu da İslamı, demək olar ki, kütləvi şəkildə qəbul etmiş oğuz türklərinin ərəb əlifbasını mənimləyib ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkcə də mükəmməl

əsərlər yaratmalarına gətirib çıxarmışdır. Və ümumiyyətlə, ərəb-müsəlman mədəniyyətinin oğuz, qıpçaq və karluq, yaxud karluq-uyğur türkləri tərəfindən qəbulu xeyli orta qədər də, miqyas (və keyfiyyət) baxımından fərqli olmuşdur. Məsələn, deyək ki, ərəb-müsəlman, eləcə də bu sistemə daxil olan fars-İran dil-üslub texnologiyalarını (və ərəbcə, yaxud farsca yaradıcılıq ənənələrini) ən çox oğuz, sonra karluq, ən az isə qıpçaqlar mənimləmişlər ki, bu da sonralar müasir türk xalqlarının ədəbi dillərinin, ümumən dil təfəkkürlərinin müəyyənləşməsinə, birinci növbədə, uzun zaman davam edən ərəb yazı mədəniyyəti sayəsində, əhəmiyyətli təsir göstərməyə bilməzdi.

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə doğru artıq türk xalqlarının diferensiasiyası prosesi keyfiyyətcə öz nəticələrini göstərməyə başlayır, belə ki, karluq-uyğur türklərindən özbəklər və uyğurlar, qıpçaq türklərindən tatarlar, başqırdlar, qazaxlar və qırğızlar, oğuz türklərindən Türkiyə (osmanlı) türkləri, Azərbaycan türkləri və türkmənlər bu və ya digər səviyyədə etnoqrafik, siyasi, mədəni və s. özünəməxsusluqları ilə tarix səhnəsinə çıxırlar. Doğrudur, ilk mərhələlərdə bu özünəməxsusluqlar özünü o qədər də aydın, davamlı və perspektivli göstərmir... Daxili müstəqillik təsəvvürləri nə qədər güclü olsa da, «ətraf aləm» türkləri, ən azından bütöv bir regionda (məsələn, Mərkəzi Asiyada), ümumi (diferensiallaşmamış!) qəbul etməyə meylli olur ki, bu da türk xalqlarının formalaşması prosesi barədə bir sıra mübahisələrlə müşayiət edilir.

Müqayisələr, eləcə də romanistika, slavistika və ya iranistikanın təcürbəsi göstərir ki, bir etnosdan müxtəlif (müasir) xalqların yaranıb formalaşması məsələsindəki kifayət qədər kəskin mübahisələr, mürəkkəb problemlər yalnız türklərlə bağlı deyil.

Müasir türk dünyası siyasi baxımdan müstəqil, yarım-müstəqil və müstəqil olmayan təxminən iyirmi beş xalqla təmsil olunur:

I. Müstəqil türk xalqları:

1. Türklər (Türkiyə türkləri). 2. Azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri). 3. Özbəklər. 4. Qazaxlar. 5. Türkmənlər. 6. Qırğızlar.

II. Yarım-müstəqil türk xalqları:

1. Tatarlar. 2. Başqırdlar. 3. Çuvaşlar. 4. Uygurlar. 5. Yakutlar (Saxalar). 6. Altaylar.

III. Müstəqil olmayan türk xalqları:

1. Qaqauzlar. 2. Karaimlər. 3. Kumuklar. 4. Qaraçaylar. 5. Balkarlar. 6. Noqaylar. 7. Qaraqalpaqlar. 8. Tuvalılar. 9. Tofalar (Qaraqaşlar). 10. Xakaslar. 11. Kamasınlar. 12. Sorlar və b.

Müasir türk xalqlarının sayının dəqiq göstərilməməsi onunla əlaqədardır ki, bir sıra etnik hadisələrin nə dərəcədə xalq olub-olmaması mübahisəlidir. Məsələn, 1) truxmenlər, 2) Balkan türkləri, 3) Kırım tatarları, 4) Çulum tatarları (eləcə də bir sıra tatarlar) və b. buraya aiddir ki, onlar həm ayrıca xalq olaraq qəbul edilir, həm də bu və ya digər türk xalqının tərkib hissəsi hesab olunurlar. Bu cür «aralıq etnoslar»a digər xalq ailələri içərisində də təsadüf edilir. Həmin hadisə yalnız etnososial diferensiasiya səviyyəsinin aşağı olması ilə deyil, ümumən etnik proseslərin təbiəti ilə bağlıdır. Belə ki, xalqların (etnosların) bölünməsi, yeni xalqların formalaşması mexaniki şəkildə yox, çox müxtəlif coğrafi, siyasi, iqtisadi, mədəni və s. amillərin təsiri altında getdiyindən diferensiasiya prosesi, bir qayda olaraq, aparıcı və ya passionar etnik qüvvəni, yaxud kütləni öna çıxarmaq-

la keyfiyyəti məhz onda (passionar etnik təzahürdə) təzahür etdirir, ümumi prosesdən, bir növ, kənar qalan aralıq etnik təzahürlərsə mübahisə predmetinə çevrilir.

Artıq tarix yaşanmış, türklər müxtəlif xalqlara (millətlərə) parçalanmış, hər bir türk milləti özünün kimliyini ortaya qoymuşdur. Və hər biri özünə, nə dərəcədə formalaşmış-formalaşmamasından asılı olmayaraq, müstəqillik tələb edir... Bu elə bir təbii iddiadır ki, nə qədər maneələrlə qarşılaşıb siyasi-ideoloji münaqişələr doğursa da, ondan imtina etməmək mümkün deyil. Çünki artıq formalaşmış, yaxud formalaşmaqda olan etnos (xalq) üçün milli özünüdərkədən irəli gələn az və ya çox dərəcədə müstəqillik (özünüdərkədən) emosiyaları, əgər belə demək mümkündürsə, müqəddəsdir.

Dünyanın ən nəhəng «xalqlar həbsxanası» -Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra siyasi müstəqilliklərini əldə etmiş türk xalqlarının qeyri-adi ruh yüksəkliyi ilə keçirdikləri qurultaylar göstərdi ki, türk dünyası cavabları zahirən biri digərinə zidd olan belə bir suala cavab verməlidir:

diferensiasiya, ya inteqrasiya?

Şübhəsiz, diferensiasiya birinci şərtidir və artıq tarixi, eləcə də müasir reallıqdır; inteqrasiya isə həm qloballaşan dünyanın birgə yaşayış, dialoq, qarşılıqlı əlaqə ehtiyacından, həm də «türk qardaşlığı», türk dünyasının, yüz ildən artıq tarixi olan milli-mənəvi birliyi ideallarından (türkçülük ideologiyasından) irəli gəlir.

Görünür, diferensiasiya ilə inteqrasiya, artıq qeyd etdiyimiz kimi, yalnız zahirən bir-birinə zidd ola bilər. Əslində isə, bu global proseslərin biri digərini tamamlayır, dünyada harmoniya yaradır və hüdudlar müəyyən edir.

Türk dünyasında ən böyük siyasi qüvvə Türkiyədir ki, o, türklərin həm daxili problemlərinin həllində, həm də beynəlxalq əlaqələrinin (nüfuzunun!) təmin olunmasında

fəal iştirak edir. Bu təmənnasız, heç bir diplomatik məqsəd güdməyən münasibət (fəal iştirak!) istər ayrı-ayrı türk xalqlarının (və dövlətlərinin), istərsə də bütövlükdə türk dünyasının siyasi, iqtisadi və mədəni yüksəlişini təmin etməklə yanaşı Türkiyənin də bir dövlət olaraq güclənməsinə, bəynəlxalq nüfuzunun artmasına təsir göstərir. Lakin xüsusilə iqtisadi, eləcə də siyasi maraqların kəşşiydiyi müasir dünyada Türkiyə – türk dünyası münasibətləri heç də həmişə stabil və ya hamar olmur ki, buna da, türk dünyasının diferensiasiya (və inteqrasiya) maraqları baxımından nə qədər arzu edilməz olsa da, təbii baxmaq lazım gəlir.

Müşahidələr (və təhlillər) göstərir ki, ümumdünya (qlobal) maraqlar çərçivəsində və ya miqyasında, həmçinin konyukturunda həll olunan iqtisadi və ya siyasi problemləri bir tərəfə qoysaq, həlli türk dünyasının daha çox (bilavasitə) səlahiyyətində olan məsələlər, əsasən, mədəni xarakterlidir ki, buraya

- 1) ortaqlar (və unifikasiya olunmuş) əlifba,
- 2) ortaqlar ünsiyyət vasitələri (ədəbi dil),
- 3) ortaqlar tarixşünaslığı və s. daxildir.

Ümumiyyətlə, problem olaraq qaldırılmış, həyata keçirilməsi məqsədilə müəyyən cəhdlər edilmiş, işlər görülmüş bu məsələlər türk dünyası üçün təkə inteqrasiya məzmunu daşıyır, eyni zamanda həm müstəqil, həm yarımmüstəqil, həm də müstəqil olmayan türk xalqlarının ayrı-ayrılıqda inkişafını təmin etməklə onları müasir dünyayla, sözün geniş mənasında, dialoqa təhrik edir.

Müasir türkologiyayı, bir elm olaraq, səciyyətləndirən ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri məhz siyasi-ideoloji praktikaya daha çox nüfuz etməyə cəhd göstərməsindən ibarətdir. Mücərrəd nəzəri problemlər, tarixin özünün çoxdan imtina etdiyi hipotezlər, mübahisələr və mülahizələr,

«akademizm» türkologiyayı artıq az maraqlandırır. Və ona görə də, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bugün türkologiyaya həm ümumi, həm də xüsusi (məsələn, azərbaycanşünaslıq, özbəkşünaslıq, qırğızşünaslıq və s.) təzahürlərində daha çox, əslində, mütləq əksəriyyətdə məhz milli mütəxəssis-kadrlarla təmsil olunur. Və heç bir acnəbi türkoloqun mülahizələri ya mövqeyi milli ideoloji-intellektual «eks-pertiza»dan keçmədən mötəbər sayılmır.

* * *

Türkologiyanın müasir problemlərini həm mütəxəssislər, həm də qeyri-mütəxəssislər (ümumən cəmiyyət) qaldırırsalar da, həmin problemlərin həlli məhz mütəxəssislərin – türkoloqların ixtiyarındadır. Problemin müasirliyi təbii ki, onun tarixi ilə deyil, müasir dövr üçün nə dərəcədə aktual olub-olmaması ilə bağlıdır.

Hər bir ictimai, xüsusilə etnoloji elm kimi türkologiyanın da vaxtilə hər hansı ideoloji və ya metodoloji mövqedən həll olunmuş sayılan problemi müəyyən dövrdən sonra yenidən tamamilə həll olunmamış sayıla bilər. Məsələn, sovet türkologiyası özünün kifayət qədər zəngin tarixində həqiqətən möhtəşəm işlər görsə də, bir sıra metodoloji problemlər də yaratmışdır ki, onların aradan qaldırılması, yəni yanlış (əsasən, vulqar sosioloji) baxışların normal elmi-intellektual (və demokratik) təfəkkür kontekstində müzakirəsi tələb olunur.

«Türkologiyaya giriş»in predmeti

Türkologiya – etnoloji (etnosları öyrənən) elmlərdən biri olub germanistika, romanistika, slavistika, iranşünaslıq, ərəbşünaslıq, qafqazşünaslıq kimi ən çox inkişaf etmiş elmlər sırasında xüsusi mövqeyə malikdir ki, bu, ilk növbədə, aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

- a) türklərin qədim dövrlərdən başlayaraq dünya tarixi proseslərində ardıcıl və geniş miqyasda iştirakı;
- b) türk xalqlarının müasir dünyada getdikcə artan iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni nüfuzu;
- c) türkologiyanın mükəmməl bir elm olaraq zəngin təcrübəsi və ya ənənələri.

Hər bir etnoloji elmin üç mühüm, fundamental mövzusu və ya problemi mövcuddur:

- 1) etnosun mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi;
- 2) etnosun mentaliteti, etnik-mədəni xarakteri barədə aydın təsəvvür yaradılması;
- 3) etnosun diferensiasiyası və ya müxtəlif tayfalara, xalqlara, millətlərə bölünməsi prosesinin mümkün qədər dəqiq sxemləşdirilməsi və ya modelləşdirilməsi.

Bütün etnoloji elmlər kimi türkologiya da bu fundamental problemlərin həlli üçün ənənəvi (və universal) elmlərin – arxeologiya, etnoqrafiya, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq, siyasətşünaslıq və s. araşdırmalarına, çox hallarda isə həmin elmlərin əməkdaşlığına əsaslanır.

Etnologiyanın predmeti – etnosdur.

Etnos – insan cəmiyyətinin elə bir təbii təzahür formasıdır ki, özünün fundamental universal xüsusiyyətlərilə

meydana çıxıb həmin xüsusiyyətləri genetik (potensial) olaraq bütün tarixi boyu daşımaqda davam edir. Etnosun təbiəti ona olan fəlsəfi münasibət qədər ziddiyyətlidir; belə ki, təkamül qanununa görə, bütün etnoslar vahid bir insan mənşəyindən törədikləri halda, elə fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər ki, onların orta qəhətlərini tapmaq, praktik olaraq, xeyli ciddi maneələrlə qarşılaşır. Məsələn, dünyada mövcud olan minlərlə dillərin eyni bir mənşədən törədiyini sübut edən metod və ya metodlar hələ ki, yoxdur... Yaxud müxtəlif irqilər, antropoloji və ya mental xüsusiyyətlər, etnik-mədəni davranış sistemləri, dinlər, dünyagörüşləri və s. bəşər cəmiyyətinin «çoxnövlü»ünün, təbiətə rəngarəngliyinin, genetik olaraq fərqliliyinin hər kəsin müşahidə edə biləcəyi, dərhal gözə çarpan göstəriciləridir. Və qloballaşan dünyanın bərabərhuquqlu «vətəndaş»ı olan müasir insan da həmin dünyaya, özündən asılı olmayaraq, «rənglənmiş» şəkildə gəlir ki, bu, onun həm xarici, həm də daxili aləmində görünür.

Həm təbii, həm də ictimai hadisə olan etnos tarixi boyu özünəməxsus əlamətləri qoruyub saxlamaqla yanaşı, başqa etnoslarla bu və ya digər dərəcədə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur. Və ona görə də etnosun tarixinə kifayət qədər mürəkkəb diferensiasiya (bölünmə) və inteqrasiya (birləşmə) proseslərinin dialektikasında baxmaq lazım gəlir. Çünki, bir tərəfdən (xüsusilə təbii təsirlər altında), etnos diferensiallaşır (müstəqil hadisə olaraq daha ümumi etnik birlikdən ayrılır, təşəkkül tapıb formalaşır, öz növbəsində, tayfalara, xalqlara ayrılır); digər tərəfdən (xüsusilə ictimai-siyasi səbəblərdən), inteqrasiyaya daxil olur, ya bütövlükdə, ya da özünün müxtəlif təzahürlərində (tayfa, xalq, millət) başqa etnoslarla, onların müxtəlif təzahürləri ilə çoxtərəfli kontaktlarda iştirak edir. Məsələn, tarixdən

məlumdur ki, Hun imperiyasını təşkil edən xalqlar, həmin imperiyada türklər aparıcı mövqeyə malik olsalar da, etnik mənşə baxımından fərqli idilər. Lakin bu, hunların dünya tarixində vahid (bütöv) bir siyasi-ictimai hərəkətin subyekti kimi çıxış etmələrinə mane olmadı.

Tarix səhnəsinə e.ə. III (bir sıra gümanlara görə isə, IV, hətta V) minilliklərdə çıxmış türklərin ən azı beş min illik zəngin bir «tərcümevi-hal» vardır ki, bunun izlərinə dünyanın, xüsusilə Avrasiyanın geniş bir coğrafiyasında həm maddi, həm də mənəvi abidələr olaraq hər addımda rast gəlinir. Altay dağlarından başlamış Avropanın içrilərinə, eləcə də şimal-qərb və cənub-qərb istiqamətlərində yayılan türk varlığı dünyanın iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni tarixinin üzvi tərkib hissəsidir. Bu mükəmməl (və möhtəşəm) etnos bütün tarixi boyu müxtəlif etnoslarla çoxtərəfli (və ardıcıl) mədəni mübadilələrdə iştirak etmişdir ki, burada əsas təbii-texnoloji səbəblərdən birincisi türklərin hüdudsuz çöl (düzənlik) həyatı yaşamaları idisə, ikincisi ən qədim zamanlardan atlı mədəniyyətə (qeyd edək ki, at-«tarix yaranan heyvan» sayılır) yiyələnmələri olmuşdur.

Türklər ən qədim dövrlərdən etibarən Avrasiyanın geniş çöllərində uzun əsrlər mövcud olmuş güdrətli dövlətlər, imperiyalar qurmuş, yüksək ictimai-siyasi idarəçilik texnologiyaları nümayiş etdirmiş, bütün dünyada məşhur həmin maddi, həm də mənəvi abidələr yaratmışlar.

Həmişə olduğu kimi bu gün də türkologiya elminin (və türkoloqun) sərəncamında dünyanın Turan-Türküstan genişliyində bir araşdırma meydanı var.

Türkologiyanın zəngin elmi-nəzəri arsenalına həm xronoloji, həm də sinxron olaraq aşağıdakılar daxildir:

a) yüz illər boyu aparılmış araşdırmalar, başqa sözlə, klassik türkologiya;

b) müasir dövrdə gedən tədqiqat proseslərinin nəticələri;
c) mövcud araşdırmaların polemik perspektivləri.

«Türkologiyaya giriş» kursu özündə etnoloji elmlərdən biri olan türkologiyanın əsaslarını ehtiva edir. Əlbəttə, kursun məqsədi heç də türkologiyanın bütün problemlərini, yaxud bir problemin bütün miqyasını əhatə etmək deyil. Və əslində, bu, nə nəzəri, nə də praktik baxımdan mümkün də olmadı. Məqsəd ondan ibarətdir ki, birincisi, humanitar və ya ictimai elmlər üzrə təhsil alan tələbələr türklər (və türkologiya) barədə aydın təsəvvürlərə yiyələnsinlər; ikincisi isə, türkologiyamı ixtisas kimi seçənlər bu elmin əsaslarını öyrənməklə xüsusi türkoloji araşdırmalara hazırlansınlar.

«Türkologiyaya giriş» kursu əsas diqqəti aşağıdakı problemlər üzərində cəmləşdirir:

1) türklərin mənşəyi;

2) müasir türk xalqlarının ortaq əcdadları olan qədim türklərin etnoqrafiyası, ictimai-siyasi quruluşu, dünyagörüşü, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s.;

3) türklərin diferensiasiyası prosesinin nəticəsi olaraq türk xalqlarının təşəkkülü, həmin xalqların ortaq və fərqli xüsusiyyətləri;

4) müasir türk dünyası: diferensiasiya və inteqrasiya.

Türkologiyada bu problemlər geniş araşdırılmış, müəyyən elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmış, müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür.

«Türkologiyaya giriş» kursunda həmin araşdırmalar, ümumiləşdirmələr və mülahizələr barədə ətraflı məlumat verilir. Eyni zamanda nəzərdə tutulur ki, türkologiya elminin, haqqında bəhs olunan fundamental problemləri barədəki aydın təsəvvürlər digər məsələlərin də əsaslı şəkildə öyrənilməsinə kömək edir. Məsələn, qədim türklərin hansı tarixi şəraitdə, hansı coğrafiyada və hansı etnoqrafik key-

fiyyətə təşəkkül tapdıqları doğru-düzgün təsəvvür edil-mədən etnosun sonrakı taleyinin, digər etnoslarla çoxsaylı kontaktlarının səbəblərini, mahiyyətini anlamaq çətin olar-dı; yaxud türklərin diferensiasiyası, müstəqil xalqlara bölün-məsi prosesində təbii (normal) təsnifatdan «kənarında qal-mış» türk xalqlarının – saxaların və ya çuvaşların təşəkkül tarixini izah etmək ciddi problemə çevrilərdi və s.

Türklərin müstəqil xalqlara bölünməsi prosesinin tarixi məntiqindən, qanunauyğunluqlarından xəbərsizlik isə ona gətirib çıxarardı ki, bu günə qədər özünü heç bir müasir türk xalqına aid etməyib hələ də «tarixdə qalan» bir sıra türk mənşəli etnik qrupların təsnifatdakı yerini müəyyən-ləşdirmək, ümumiyyətlə, mümkün olmazdı.

Və «fundamental» hesab edilən problemlərin bir mü-hüm xüsusiyyəti də «çoxkomponentli» olmasıdır. Məsələn, bu və ya digər etnosun həm mənşəyi (etnogenezisi), həm də müxtəlif xalqlara bölünməsi (diferensiasiyası) probleminin izahı 1) etnoqrafiya, 2) etnoqrafiya, 3) dünyagörüşü, 4) dövlətçilik, 5) dil, 6) ədəbiyyat və s. komponent və ya paradigmalara eyni zamanda, bir sistem olaraq baxılmasını tələb edir.

«Türkologiyaya giriş» kursunun strukturu kursun mə-nimsənilməsi keyfiyyəti üçün çox mühümdür ki, burada aşağıdakı məqamların nəzərə alınması lazım gəlir:

- a) mövzuların fundamentallığı və ya bütövlüyü;
- b) mövzular arasında həm diaxron, həm də sinxron əlaqələr sisteminin gözlənilməsi, yəni bir mövzunun digə-rinin davamı (və inkişafı) olması;
- c) mövzuların müasir elmi, eləcə də ictimai təfəkkür üçün aktuallığı.

Bu prinsiplərə əsaslanaraq kursun belə bir strukturu təklif olunur:

I. Türkologiyanın tarixi: Türkologiya tarixinin prob-lemələri. Birinci dövr (e.ə. I minilliyin ortalarından XVII əsrə qədər). İkinci dövr (XVIII əsrin əvvəllərindən XIX əs-rin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər). Üçüncü dövr (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən sonra).

II. Qədim türklər: «Qədim türklər» anlayışı. Türklərin mənşəyi. Qədim türklərin ictimai-siyasi «tərcümeyi-hal»ı. Qədim türklərin dünyagörüşü. Qədim türk dili. Qədim türk ədəbiyyatı.

III. Türklərin diferensiasiyası: Türklərin diferensia-siyasının əsas təzahür paradigmaları. Məskunlaşma və ya «yurd» paradigması. Siyasi-ictimai paradigma və ya döv-lətçilik paradigması. Dil paradigması. Adət-ənənə, dünya-görüşü və mədəniyyət paradigması.

IV. Müasir türk dünyası: «Türk dünyası» anlayışı. (Hər bir müasir türk xalqı haqqında qısa məlumat). Türk dünya-sında inteqrasiya prosesləri.

Türklər tarix səhnəsinə insanı (və dünyanı) dərk etməyə çalışan zəngin mifologiyaları, eposları, möhtəşəm dövlətlə-ri (və tarixdə məşhur imperiyaları), geniş bir coğrafiyada yayılmış mükəmməl yazı mədəniyyətləri və s. ilə çıxmışlar. Bu etnosun təbii-tarixi yolla orta əsrlərdə iyirmidən artıq xalqa diferensiasiyası da məlumdur ki, həmin xalqlar öz-lərindən xüsusi türk mənşəli dil, ədəbiyyat və mədəniyyətləri, dövlət idarəçiliyi təcrübələri bu gün də inkişaf etməkdə, türk dünyasının (və dünya birliyinin) üzvi tərkib hissəsi ol-mağa davam edirlər.

Bununla belə «Türkologiyaya giriş» kursunun struk-turunda türklərin tarixinin ən qədim dövrlərdən bəri digər etnoslarla sıx iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrdə öyrənilməsi də çox mühüm məsələdir. Çünki, türklər həm ən qədim və ya tarixəqədərki dövrlərdə genetik baxımdan

daxil olduqları Altay, eləcə də protoaltay xalqları ilə bilavasitə bağlı idilər, həm də tarixin gedişatında bir sıra etnoslarla əsrlər boyu əlaqədə inkişaf etmişlər. Sonunculara, ilk növbədə, çinlilər, yunanlar, iranlılar, slavyanlar, germanlar, hindlilər, ərəblər... daxildirlər ki, bu etnoslarla (xalqlarla) türklərin kontaktları, demək olar ki, heç zaman tamamilə kəsilməmiş, müəyyən dövrlərdə isə həlledici olmuşdur.

Türk tarixinin (və etnik-mədəni xarakterinin) bir mühüm cəhəti də ümumən dünya idarəçiliyinə cəhdlər, «Dünya dövletü» yaratmaq təşəbbüsləridir. Və burada türklərin müxtəlif dövrlərdə dünya ilə əlaqələrinin universal təbiəti ifadə olunur.

Bütün etnoloji elmlərdə olduğu kimi türkologiyada da milli (etnik) təəssübkeşlikdən irəli gələn bir sıra iddialar həmişə mövcud olmuşdur ki, buna da müəyyən dövrlər üçün, xüsusilə ilk mərhələdə, təbii baxmaq lazım gəlir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, məsələn, Şumer mədəniyyəti barədə məlumatlar yayıldıqda etnoloji elmlərin «ayıq» mütəxəssislərinin, demək olar ki, hamısı Şumerdə mənsub olduqları etnosun «izlər»ini «tapdılar». Ancaq bu günə qədər də Şumer mədəniyyətinin varisinin kim, hansı xalq və ya xalqlar olduğu mübahisəlidir.

Milli təəssübkeşliyin uğursuz nümunələrindən biri, məsələn, yunanlara məxsus Homerin, yaxud iranlılara məxsus «Avesta»nın türkləşdirilməsi cəhdləridir.

Ancaq unutmamaq olmaz ki, türklərə aid olduğu heç bir şübhə doğurmayan abidələrin metodoloji baxımdan daha hazırlıqlı etnoloji elmlər tərəfindən «mənimənilmə»si faktları da az deyil. Məsələn, bütün XIX əsr boyu avropalılar qədim türk (run) yazılı abidələrinin tarixi müəllifliyinə iddiaçı olmuşlar. Yalnız əsrin sonlarında qədim türk (run) yazısının sirri V.Tomsen tərəfindən açıldıqdan sonra çoxsaylı abidələrin məhz türklərə aidliyi aşkara çıxmışdır.

Türkologiyanın bir sıra problemləri siyasi-ideoloji xarakterə malik olub, bir növ, konyuktur məqsədlərdən irəli gəlir. Məsələn, bəzi məqamlarda «türk xalqları» əvəzinə «türkdilli xalqlar» ifadəsinin işlədilməsinə üstünlük verilməsi bunun nəticəsidir. Və o deməkdir ki, türk xalqlarını birləşdirən onların ümumi etnik mənşəyi yox, dil birliyidir. Halbuki german, roman, slavyan, İran, ərəb, Qafqaz xalqları kimi türklər də həm dil (qloctogenezis), həm də etnik (etnogenezis) baxımından eyni kökdən gəlirlər.

Ümumiyyətlə, türkologiya elminin metodoloji problemləri, əsasən, iki səviyyədə təzahür edir. Onlardan birincisi xarici, yaxud beynəlxalq, ikincisi isə daxili, yaxud milli səviyyəlidir ki, hər ikisinin (bütövlükdə, türkologiyada ideya-metodoloji problemlərin təzahürünün) ciddi tarixi əsasları vardır.

Məlum olduğu kimi, yunan, Roma, Çin, İran, ərəb mənbələri qədim dövrlərdən ta orta əsrlərin sonlarına qədər türklər haqqında kifayət qədər geniş təsvüvür yaradır. Və o da məlumdur ki, bu təsvüvürlər çox hallarda «düşmən» və ya «rəqib» obrazı formalaşdırır ki, buna da təbii baxmaq lazımdır. Çünki türklərin döyüş meydanında üz-üzə gəldikləri xalqlara türk mənbələrindəki münasibətlər də təxminən belədir.

Ancaq orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən etibarən türklər Altaylardan Şərqi Avropaya qədərki tarixi siyasi nüfuzlarını tədricən itirirlər. Və bundan sonra ilk növbədə Rusiyanın, onun ardınca isə Qərbi Avropa ölkələrinin həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni təsir dairəsinə düşürlər. Osmanlılar ciddi müqavimət göstərsələr də, zaman-zaman həmin təsir onları da əhatə edir. Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən türkləri öyrənmək üçün qurulan təsisatlar, prinsip etibarilə, missionerlik və ya təzyiq məqsədi güdür.

Əlbəttə, elmin, texnologiyanın XIX əsrdən başlayan inkişafı türkoloji araşdırmalarda müəyyən obyektivliyin gözlənilməsinə də imkan yaradır. Bununla belə imperialist iddiaların (və maraqların) gücləndiyi bir şəraitdə həmin imkanlar o qədər cüzdür ki, türkologiya tarixinin fəlsəfəsində ümumiyyətlə nəzərə alınmaya da bilər.

Türkoloqların ideoloji nəzarət altında saxlanması, milli türkoloq kadrlarının (mütəxəssislərin) yetişməsi üçün şəraitin məhdudlaşdırılması, türkoloji nəşrlərin qarşısının mümkün qədər alınması və s. türkologiyanın demək olar ki, bütün tarixi boyu müşahidə edilmişdir.

XIX əsrdə hər cür siyasi-ideoloji (və mənəvi) təzyiqlərə məruz qalmış Mirzə Kazım bəydən (türkologiya elminin banisindən) sonra onun «tərcümeyi-hal»ını XX əsr türkoloqları «davam etdirirlər».

Qərbi Avropa türkologiyası türklərə yuxarıdan aşağı baxmaqda bir qədər «uzaqda» qaldıqlarına görə kifayət qədər diplomatik və ya mədəni görünür, Rus (Rusiya) türkoloqları isə daha açıq siyasi-ideoloji (imperialist) mövqelərdə dayanırlar. Və 30-cu illərdən etibarən rus (sovet) türkologiyası dirçəlməkdə olan milli türkologiyayı büsbütün məhv edir. Bunun ən danılmaz (və ən faciəli!) faktı 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji qurultayın, demək olar ki, bütün türk mənşəli sovet iştirakçılarının sonralar məhv edilməsidir.

Türkologiyanın bir elm olaraq qadağan olunması, təbii ki, milli düşüncəyə (və intellektə) qarşı repressiyanın təzahürü idi. Ancaq sovet ideologiyası hətta 50-ci illərdən sonra da türkologiyaya sona qədər bəraət vermədi. Bunun ən aydın göstəricisi türkologiyanın sovet təzahürü – 1970-ci ildə Bakıda nəşrə başlayan kifayət qədər nüfuzlu (akademik!) «Sovetskaya tyurkologiya» oldu ki, həmin jurnalda çap

edilən məqalələrin mütləq əksəriyyəti dilçiliyə, az qismi isə etnoqrafiya və ya folklorla həsr olunurdu. Türklər haqqında nəinki milli və ya siyasi-ideoloji məsələ qaldıracaq, hətta buna cəhd edildiyi barədə gümana düşüləcək bir yazı belə «Sovetskaya tyurkologiya»da gedə bilməzdi.

Daxili, yaxud milli səviyyədə ortaya çıxan metodoloji problemlər də mövcuddur ki, onlardan biri türkologiyanın elm kimi formalaşdığı XIX əsrdə türklərin elmi-intellektual imkanlarının aşağı olması ilə əlaqədar həmin elmin «xaric»dən öyrənilməsindən irəli gəlir.

Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən etibarən Qərbi Avropalılar vaxtilə türklərə yaxşı məlum olmuş (hətta böyük bir hissəsinə əsrlərlə nəzarət etdikləri) İpək Yolumdan daha rahat, ucuz yollar kəşf edərək dünya xalqlarını sürətlə öyrənib küllü miqdarda material topladılar. Və beləliklə, xalqlar haqqında elmlər formalaşmağa başladı ki, onlardan biri də türklər haqqında idi. Şərqşünaslığın tərkib hissəsi kimi inkişaf edən türkologiyayı türklər xeyli sonralar, nə qədər paradoksal olsa da, Qərbi Avropalılardan, çox hallarda isə Rusiya türkoloqları (və türkologiyası) vasitəsilə öyrəndilər.

Türkologiyanın türklərə «xaric»dən gəlməsi, metodoloji baxımdan, onların özlərinə «xaric»dən baxması (və bunu öz baxışları kimi dərk etməsi) demək idi.

XX əsrin sonlarına qədər, türk dünyasının, demək olar ki, əsas türkoloji mərkəzləri «xaric»dən idarə olunurdu.

Bu, türklər arasında türkologiya elminin öyrənilməsində, türkoloji araşdırmaların milli əsaslar üzərində qurulmasında, xüsusilə onun siyasi-ideoloji məqsədlərlə həm sinxron, həm də diaxron miqyaslarda məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasında çox böyük maneə olmuşdur. Sayı o qədər də çox olmayan milli türkoloji mərkəzlərin

«xaric»dən idarə edilməsi türk xalqlarının milli mənəvi (və xüsusilə intellektual!) heysiyyətinin tapdalanması demək idi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, türk xalqları öz tarixlərini öyrənməkdən məhrum edilmişdilər... Və milli tarix təfəkkürü orta əsrlərdən bu yana gəlib çıxmırdı.

XX əsrin sonlarından (yəni türk xalqlarının əksəriyyəti bu və ya digər dərəcədə müstəqillik qazandıqdan) başlayaraq milli dövlətçilik ideologiyası səviyyəsində ümumtürk mərkəziyyətçiliyindən uzaqlaşmaq meylləri gücləndi.

Etiraf etmək lazımdır ki, bu meyllər son illərdə türkologiyanın bütöv bir elm kimi təzahürü qarşısına müəyyən siyasi-ideoloji (bir sıra hallarda isə metodoloji) problemlər çıxarmaqdadır. Maraqlıdır ki, bu təhlükə tamamilə fərqli aspektdə (türk xalqlarını parçalamaq aspektində!) indiyə qədər də olmuşdu. Və imperiya maraqları ilə milli maraqların bu qədər «üst-üstə düşməsi», fikrimizcə, təsadüfi deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş (və əldə etməkdə olan) türk xalqları həmin müstəqilliyi «bütün dərinliyi» ilə hiss (və dərk) etmək istəyirlər. Və həmin müstəqilliyə mane olacaq hər cür asılılıqdan, «birlik»dən mümkün qədər uzaqda durmağa çalışırlar. Hətta Tarixdən belə... Əlbəttə, bu, keçici prosesdir. Və türkologiya orta q dəyərləri öyrənməyi tələb edir.

Türkologiya elminin metodoloji problemləri, əsasən, iki səviyyədə təzahür etsə də, son illərdə özünü göstərən üçüncü bir səviyyədə də danışmaq olar ki, bu da qloballaşan dünyanın müasir ideoloji-intellektual texnologiyalarının doğurduğu kosmopolit konyuktur maraqlar kompleksidir.

Həmin kompleks sualı çox kardinal (və özü kimi qlobal!) qoyur: dünyanın böyük bir «kənd»ə çevrilməyə doğru getdiyi bizim günlərdə ayrı-ayrı xalqları öyrənən (etnoloji)

elmlər kimə lazımdır?...

Və təbii ki, bu suala yalnız türkologiya yox, bütün etnoloji elmlər (məsələn, germanistika, romanistika, slavistika və s.) birlikdə cavab verməlidir.

«Türkologiyaya giriş» kursu türkologiya elminin (və türklərin) öyrənilməsində, təbii ki, akademizmi əsas alır, bununla belə hər hansı siyasi-ideoloji iddialarla intellektual səviyyədə polemikalarda iştirakdan da geri çəkilmir. Çünki müasir dünya heç bir ideyanı, yaxud elmi mülahizəni müzakirəsiz və ya mübahisəsiz qəbul etmir.

Türklərin pravətənləri haqqında, yaxud akademik Mirfatıx Zəkiyevə açıq məktub

Hörmətli akademik Mirfatıx Zəkiyev!

Sizin «Türk xalqlarının dərin etnik kökləri» (Astana, 2011) kitabınızı böyük maraqla oxudum. Qazaxıstanda dövlət başçısı, Türk Dünyasının liderlərindən biri Nursultan Nazarbayevin təşəbbüsü ilə yaradılmış Türk Akademiyasının ilk (və ən dəyərlisi!) nəşrlərindən olan bu kitab ənənəvi türkologiyanın bir sıra doktrinalarına qarşı çıxmaqla, geniş polemika imkanları açmaqla, doğrudan da, türklər haqqındakı elmin inkişafına, təsəvvürlərin dəqiqləşməsinə geniş meydan verir.

Mən hələ sovet dövründən, tələbəlik illərindən Sizin araşdırmalarınızı izləmiş, məzmunlu (və cəsarətli!) fikirlərinizi öyrənməyə çalışmışam. Əsərlərinizdəki polemik ruh isə məni daha çox çəkib.

«Türk xalqlarının dərin etnik kökləri»ndə, əlbəttə, heç bir mübahisəsiz, yaxud müəyyən qeyd-şərtlərlə qəbul ediləcək mülahizələr kifayət qədərdir və Sizin «linqvoarxeologiya» metodunuz, prinsip etibarilə, böyük maraqla doğurur. Türkləri qədim dövrdən sıxışdırıb çıxarmağa çalışan ənənəvi türkologiyaya qarşı faktlarla, sübutlarla çıxış etməyiniz, yeni türkologiya yaratmaq cəhdləriniz tamamilə təqdirə layiqdir.

Hörmətli Mirfatıx müəllim!

Bununla belə Sizin elə mülahizələriniz vardır ki, qəbul etmək çətindir... Və əsərlərinizin polemik ruhunu nəzərə alaraq, mən də özümdə cəsarət tapdım ki, Sizə mühüm bir məsələ ilə bağlı öz fikirlərimi (necə deyərlər, etirazımı!) bildirəm.

Hər bir etnos kimi türk etnosunun da, nə qədər məhdud və ya geniş coğrafiyanı əhatə edərsə-etsin, ən qədim yurdu, yaxud pravətəni olmuşdur. Həm elmi-akademik, həm də populyar türkoloji ədəbiyyatda türklərin pravətəni olaraq daha çox Altay dağlarının ətəkləri xatırlanır. Və qeyd etmək lazımdır ki, bu fikir artıq özünün mifləşmiş xarakteri ilə toxunulmazlıq statusuna yaxın bir status almışdır.

«Türk xalqlarının dərin etnik kökləri» kitabı həmin «mifik status»a növbəti (bununla belə kifayət qədər daha güclü!) bir «zərbə vurdu».

Siz məşhur türk alimi Əhməd Bican Ərcilasuna istinadən bugünə qədər türkoloqlar tərəfindən türklərin pravətəni sayılan regionların siyahısını təqdim edirsiniz:

- 1) Altay,
- 2) Şimali və Şimal-Qərbi Çin,
- 3) Tyan-Şan dağları regionu,
- 4) Ön Asiya,
- 5) Qərbi Asiya,
- 6) Mərkəzi Asiya,
- 7) Şimal-Qərbi Sibir,
- 8) Baykalətrafi,
- 9) İrtiş və Ural çaylarının arası,
- 10) Ural – Volqaboyu,
- 11) Şərqi Avropa.

Və əlavə edirsiniz ki, «ən yeni türkoloji araşdırmalarda türklərin pravətənlərinin Altay olması ən uğursuz və səhv mülahizə sayılır».

Ə.B.Ərcilasuna istinadən verdiyiniz siyahı nə qədər əsaslıdırsa, «ən yeni türkoloji araşdırmalar»a istinadən verdiyiniz qərar, fikrimcə, o qədər əsassız sayıla bilər.

Hər şeydən əvvəl ona görə ki, türklərin dünyaya məhz Altaylardan (və təbii ki, Altay dağlarından deyil, Altay

dağlarının ətəklərindən!) yayılması yalnız Q. Klaprot, V. Tomaşek, V.Şott, M.Kastren, G.Vamberi, N.Aristov kimi hind-Avropa mənşəli türkoloqlar tərəfindən yox, eyni zamanda türk xalqlarının çox-çox qədimlərdən yaratdığı miflər, əfsanələr tərəfindən də təsdiq olunur. Və odur ki, burada və ya bu məsələdə qeyri-türk türkoloqları və ya onların metodologiyasını qınamaq özünü doğrultmur.

S.Q.Klyaştorının guya türklərin I minilliyin ortalarına doğru Altaylarda yerləşməsi, bir neçə əsr sonra isə Avropa-ya yayılması, yəni türklərin pravətənlərinin tarixinin qədim dövrün sonu orta əsrlərin əvvəllərinə qədər cavanlaşdırılması fikrinə gəldikdə isə, zənnimcə, bu, pravətənlər içəri-sində Altay ehtimalını ikinci və ya üçüncü plana keçirmir. Çünki türklər «türk» adını qəbul edənə qədər müstəqil etnos kimi kifayət qədər zəngin tarix yaşamışdılar. Və ilk Türk xaqaanlığı türklərin pravətənlərini yaratmamışdı, ancaq çox güman ki, pravətənin tarixi ərazisində, yaxud həmhüdüd (yaxın) regionda qurulmuşdu.

S.Q.Klyaştoru əgər, doğrudan da, Siz deyən fikirdədirsə, deməli, məsələni məsələyə qarışdırır. Çünki türklərin pravətəni ilk orta əsrlərdə axtarsaq eramızın ilk əsrlərində Şimaldan Qafqaz dağlarını keçib Ön Asiyaya yayılan hunları gərək türk hesab etməyə ki, dünyada bundan da əsasız mövqe olmazdı.

S.Q.Klyaştorunun (və onun kimi düşünən tarixçilərin) «müləhizələr»inə görə Altayları türklərin pravətənləri «si-yahı»sından çıxarmaq nə dərəcədə düzgündür?..

Hörmətli Mirfatux müəllim, Siz məhz həmin qeyri-düzgün «müləhizələr» əsasında Altay variantından imtina edəndən sonra yazırsınız: «Türklərin Orta Asiya və Ural-Volqaboyu pravətənlərinin tərəfdarları isə o fikirdədirlər ki, türklər digər regionlara köçməyə e.ə. IV-III mi-

milliklərdə başlamışlar. Ancaq nəzərə alsaq ki, formalaşmış türk dilinin izləri Amerika hindularının Asiya əcdadlarının bəzi dillərində – 30-20 min il bundan əvvəl müşahidə edilir, onda türklərin ilkin pravətəninin yeri və zamanı haqqındakı bütün mövcud nəzəriyyələrin əsassızlığını etiraf etmək lazımdır».

Bu sətirləri oxuyanda mənə elə gəldi ki, Siz ənənəvi türkologiyadan, onun səhvlərindən (yəni layiq olduğundan!) daha böyük intiqam almağa çalışırsınız... Və məsələni ümumbəşəri səviyyəyə qaldıraraq belə bir ümumiləşdirmə aparırsınız ki, «müxtəlif xalqların alimləri pravətəni müəyyənləşdirməyə nə qədər çalışsalar da, bu, hələ heç bir alimə müəssər olmamışdır. Göründüyü kimi, türklərin (eləcə də digər xalqların) pravətəni ümumiyyətlə heç olmamışdır».

Nəinki qədim dünyanın, müqayisə olunmaz dərəcədə inkişaf etmiş müasir dünyanın belə hər yeri bütün xalqlara mənsub ola bilməz. Bizə məlum olan tarixdən bəri bütün xalqların dünyada az və ya çox dərəcədə stabil bir məskunlaşma coğrafiyası vardır... Bu isə tamamilə ayrı bir məsələdir ki, müasir dünyanın güclü etnosları tarixin böyük mədəniyyətlərinin yarandığı coğrafiyalara da yiyələnmək istəyirlər. Yəni müasir dünyanın yox, keçmişin də bölüşdürülməsi prosesi həmişə getmişdir...

Ancaq nə qədər təxmini də olsa hər bir etnosun formalaşdığı bir tarixi coğrafiya vardır ki, bunu qəbul etmədən etnos anlayışını qəbul etmək ümumiyyətlə mümkün deyil. Və Sizin aşağıdakı fikriniz də, fikrimcə, doğru sayıla bilməz: «Əgər pravətən olsaydı, orada başqa tayfalara qarışmayan yalnız bir tayfanın nümayəndələri yaşayardılar ki, bu da nəticə etibarilə onun bioloji ölümünə gətirib çıxarırdı».

Nəinki «tarixəqədərki» dövrlərdə, hətta bizə məlum olan dövrlərdə də müxtəlif tayfalar, xalqlar az-çox fərqli

regionlarda yaşamışlar, ancaq heç biri nə bioloji, nə də digər ölümlərlə üzləşmişdir. Çünki dünyada iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni əlaqələr deyilən çoxşaxəli (və çoxmiqyaslı!) bir proses vardır ki, hər cür ölümün qarşısını alır.

Və yazırsınız: «Daha doğru olar təsəvvür edək ki, müxtəlif türk tayfaları məhsuldar əməyin təzahürünə qədər, dövlətlərin və onların sərhədlərinin olmadığı dövrdə qida axtarışları üçün bütün Avroasiya boyu yayılmış və başqa tayfalarla yanaşı yaşamışlar».

Halbuki bunu təsəvvür etmək nəinki çətindir, heç mümkün deyil. Eramızdan əvvəlki minilliklərdə neçə milyon türk (və ya hər hansı başqa bir xalq) vardı ki, bütün Avroasiya boyu yayılmışdılar?..

Sizin aşağıdakı mülahizəniz isə nə qədər doğru olsa da, pravətən məsələsi ilə birbaşa bağlı deyil, hətta demək olar ki, tamamilə ayrı məsələdir: «Qarışma prosesi onların bioloji yaşamına da səbəb olmuşdur. Haradasa türkləri başqa tayfalara assimilyasiya olunmuşlar və orada qeyri-türkdilli regionlar yaranmışdır; harada isə türklər başqalarını assimilyasiya etmişlər, nəticədə orada türk regionları qərarlaşmışdır ki, həmin yerlərdə yüzillər boyu türk tayfalarının tərkibi dəyişməmiş, yalnız bir tayfanın başqa tayfa üzərindəki üstünlüyü ilə əlaqədar ümumi adlandırma dəyişmişdir; məsələn, skiflər, sarmatlar, alanlar, hunlar, xəzərlər, kumanlar, bolqarlar, tatarlar – biri digərini izləyən ümumi məzmunlu adlardır».

Avropasentrist türkologiyanın «türklərin etnogenezinə öz məqsədindən irəli gələn üzdəngədən baxışları» məlumdur. Və Siz kitabınız boyu həmin «baxışları», haqlı olaraq tənqid edirsiniz... Ancaq «Türklərin pravətəni harada və nə zaman olmuşdur? Olmuşdurmu?» sualına kəskin olaraq mənfəi cavab verməyiniz avropasentrist türkologiyanın «sa-

ray»ından bir kərpic belə qoparmır... Əgər əsaslandırmağa çalışsaydınız ki, türklərin pravətənləri, məsələn, Mərkəzi, yaxud heç olmasa Şərqi Avropadır, onda, əlbəttə, maraqlı olardı.

Türklərin pravətəni Altaylar deyil! Konkret olaraq heç yer deyil!.. Ümumiyyətlə bütün Avroasiyadır!..

Sizə elə gəlmirmi ki, Siz də bəzi Avropa türkoloqları kimi Dünyanın harasında sivilizasiya varsa oranı «zəbt etmək» istəyirsiniz? Məsələn, «Pont dənizi (Qara dəniz)» sahillərini, Apennin yarımadasını və s.

Şərqi Avropanın İran, Ural-Volqaboyunun uqro-fin xalqlarının pravətəni olması barədəki təsəvvürlərə qarşı çıxmısınız, burada türklərin daha qədimlərdən məskunlaşdıklarını söyləməyiniz məntiqlidir... Ancaq haradasa qərar tutmaq lazımdır ya yox?..

Hətta monogenizmin – bütün bəşəriyyətin eyni mənşəli olmasının, eyni pravətəndən yayılmasının qızğın tərəfdarı olsaq belə hər bir xalqlar qrupu, eləcə də hər bir xalq üçün pravətən axtarışı davam edəcəkdir. Çünki bunlar tamamilə başqa-başqa şeylərdir.

Və olduqca məntiqlidir ki, bəşəriyyət dünyanın hər yerində deyil, bunun üçün münbit şərait olan bir neçə mərkəzdə yaranmış, yenə də yaşayış üçün əlverişlilik prinsipi əsasında dünyaya yayılmışdır. Yəni bəşəriyyətin cəmiyyəti bir neçə pravətəni olmuşdur... Və həmin bəşəriyyəti müxtəlif mərhələlərdə müxtəlif etnoslara bölən də, birinci növbədə, regionallaşma, təbii-coğrafi ayrılma, bu və ya digər dərəcədə təcrid olunma olmuşdur. Yəni ən azından bir neçə yüz il davam edən bir pravətən olmasa, heç bir tayfa (yaxud dialekt), xalq (yaxud dil) formalaşa bilməz.

Mən türklərin pravətənlərinin məhz Altaylar olduğunda ısrar etmirəm... Ola bilsin ki, həmin pravətəni Şərqi Avro-

pada, yaxud Ural-Volqaboyunda, yaxud da Ön Asiyada ax-tarmaq daha uğurlu tapıntılarla nəticələncəkdir...

Məsələn, Siz qeyd edirsiniz ki, son illər türklərin pravə-təninin Ural-Volqaboyu olduğunu sübut edən ciddi araşdır-malar meydana çıxmışdır. E.ə. IV minillikdən başlayan (və türklərə aid olduğu şübhə doğurmayan!) kurqan mədəniy-yətinin izlərinə nəinki həmin dövrdə, heç ondan xeyli son-ralar da türklərin «populyar pravətəni»ndə – Altaylarda rast gəlinmir.

Halbuki Altaylarda hələ sovet dövründə apanlan arxe-oloji qazıntılarda da məhz həmin dövrə aid kurqanlar aşkar etmişdi. Ancaq K. T. Laypanovla İ. M. Miziyevin «Türk xalq-larının mənşəyi haqqında» (Çerkessk, 1993) kitabından ve-rilmiş etnokulturoloji xüsusiyyətlərə gəldikdə isə, onların çoxu türk xalqlarının məskunlaşdıqları geniş coğrafiyada son orta əsrlərə qədər mövcud idi.

Hörmətli Mirfatix müəllim!

Sizin kimi qüdrətli bir elm adamının, böyük türkoloqun türklərin pravətənlərinin heç zaman olmaması qənaətinə gəlməsi, fikrimcə, «səhv» hesab etdiyiniz Altay pravətəni barədəki təsəvvürdən (inamdan!) çox-çox şübhəli, qəbu-ledilməzdir.

Sizə dərin ehtiramla:
Nizami Cəfərov
2012

Lev Qumilyovun «passionarlığı»

Lev Nikolayeviç Qumilyov (1912-1992) rus elmi-ictimai fikrinin XX əsrdə yetirdiyi ən görkəmli (və görkəmli olduğu qədər də müba-hisəli!) nümayəndələrindən biridir. Və onun ideyaları so-yuq elmi müzakirələr həddindən çox-çox kənara çıxaraq ictimai tənqiddən ən emosional sferalarına sirayət etmiş, ya istisnasız təqdirə, ya da intəhasız tənqiddə məruz qalmış, demək olar ki, heç zaman laqeyd qarşılanmamışdır.

Həyatının ən gözəl illərini həbsxanalarda keçirmiş, əsər-lərinin nəşri qadağan olunmuş dissident alim-mütəfəkkirin daxili iztirabları (və rəsmi ideologiyaya qarşı üsyanı!) onun məşhur etnogenez nəzəriyyəsinin, ümumiyyətlə etnoloji araşdırmalarının ruhuna da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

* * *

Etnosşünaslıq və ya beynəlxalq terminlə ifadə etsək, et-nologiya yeni formalaşmış, hətta demək olar ki, formalaş-maqda olan elmdir. Və bu elmin yaradıcılarından biri – Lev Qumilyov yazır:

«Ona (etnologiyaya – N.C.) tələbat yalnız XX əsrin ikinci yarısında, etnoqrafik toplanmaların və müşahidələrin bəsit yığımının elmi, qarşısına problem qoymayıb, mənasız kolleksionerliyə çevirəcəyi təhlükəsinin hədələdiyi aydın-laşanda meydana çıxdı. Budur, gözlərimizin önündə cəmiy-yətşünaslıq və etnologiya – ilk baxımdan eyni bir predmetlə – bəşəriyyətlə, ancaq tamamilə müxtəlif aspektlərdən ma-raqlanan iki fənn züھر etmişdir. Və bu, qanunauyğunluq-

dur. Hər bir insan eyni zamanda həm sositumun, həm də etnosun üzvüdür. Bunlar ikisi heç də eyni şey deyil».

Əlbəttə, insan cəmiyyəti ən azı inersiya və ya təhtəlsüür şəkildə özünü dərk etməyə, yaxud özü barədə təsəvvür formalaşdırmağa başlayandan (xüsusilə özünü zahiri əlamətlərlə, məsələn, xarici görünüş, vərdislər sistemi, dil və s. baxımından özünə oxşamayanlarla müqayisə etməyə məcbur olandan) etnik xarakterli müəyyən məlumatlara yiyələnmiş, bəşəriyyətin inkişafı, etnik əlaqələrin intensivləşməsi ilə həmin məlumatlar daha da zənginləşmişdir, müxtəlif elmlərin təkamülü (və diferensiasiyası) isə etnos anlayışına ən müxtəlif tərəflərdən baxışlar mozaikası yaratmışdır. Lakin bütün bunlar hələ cəsarətlə «etnosşünaslıq (etnologiya)» adlandıracağımız elm olmamışdır. Məsələn, deyək ki, birbaşa xalqları, onların həyat tərzini, adət-ənənələrini öyrənən etnoqrafiya və ya müxtəlif etnosların söz sənətini araşdırmaqla onların dünyagörüşünü, mədəniyyətini bərpə etməyə çalışan folklorşünaslıq belə nə ayrı-ayrılıqda etnoslar, nə də ümumiyyətlə etnos barədə aydın (və mükəmməl elmi) təsəvvür yaratmamış, Lev Qumilyovun dediği kimi, kolleksionerlik işi görməklə kifayətlənmişdir. Yaxud «xalqın dili onun ruhu, xalqın ruhu isə onun dilidir» deyən dilçi-mütəfəkkir Vilhelm Humboldtdan bir neçə on il sonra müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür sübut etmişdir ki, dil şərti işarələr sistemidir ki, bu da V.Humboldtun məşhur fikrini, mahiyyət etibarilə, elmi məzmunundan məhrum etmişdir.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, müxtəlif elm sahələrinə mənsub mütəxəssislərin etnos barədəki ən müxtəlif xarakterli mülahizələri heç də tamamilə hədəf getməmiş, bununla belə o zaman daha böyük elmi aktualıq kəsb etmişdir ki, hadisəni (etnosu), bir növ, bilavasitə öyrənmək məsuliyyəti

tini öz üzərinə götürən etnosşünaslıq (etnologiya) meydana çıxmışdır.

Lev Qumilyov yazır:

«Etnologiya, heyvanlarını vərdisləri barədə elm olan etnologiyaya oxşar olaraq, etnik kollektivlərin vərdiş impulsları haqqında elmdir. İmpulslar şüurlu və emosional ola, fərdin şəxsi iradəsi, kollektivin təhrik əməlləri, kənar vəziyyətin, coğrafi mühitin, hətta tarixi gedişətin doğrultusunda spontan inkişafın təsiri ilə diqtə edilə bilər».

Ona görə də Lev Qumilyov etnosşünaslığa yalnız humanitar elm kimi baxılmasını qətiyyətlə qəbul etmir. Və bütün ciddi-cəhdilə sübut etməyə çalışır ki, o (etnosşünaslıq) humanitariya hüdudunda saxlansa, elmi-metodoloji əsaslarını tamamilə itirəcəkdir.

Etnosşünaslığın predmeti – araşdırma obyektini özünün müxtəlif təzahür formalarında (tayfa və ya boy, xalq, millət və s.) mövcud olan etnosdur.

«Etnos nədir?» sualına Lev Qumilyov belə cavab verir:

«Etnos – biosfera fenomeni və ya canlı varlıqların termodinamikasının ikinci başlanğıcının prinsipinə uyğun olaraq, geobiokimyəvi enerji ilə işləyən diskret tipli elə bir sistemli bütövlüyüdür ki, tarixi hadisələrin diaxron xronologiyası ilə təsdiq olunur».

Fikrimizcə, etnosşünaslığın müasir problemlərini çəşidləyə və ya sistemləşdirirən ilk növbədə aşağıdakı mövzular, yaxud bu və ya digər dərəcədə müstəqil problemlər üzərində dayanmaq lazımdır:

1) etnogenez problemi; 2) etnoqrafiya və ya etnobiotsfera; 3) etnoqrafiya; 4) etnolinqvistika; 5) etnokulturologiya; 6) etnodinşünaslıq; 7) etnopsixologiya; 8) etnososiologiya; 9) etnopolitologiya və 10) etnik əlaqələr problemi.

Bu mövzu-problemlərin tədqiqat metodlarına gəldikdə

isə Lev Qumilyov xüsusilə 1, 2 və 3-cü məsələləri texniki, yaxud təbiət elmlərinin metodoloji təcrübəsi əsasında araşdırmağı daha doğru hesab edir. Sonrakı məsələlər isə, həmin məntiqlə, humanitar sferaya aid olsa da, əsas metodoloji dayaqından, yəni texniki, yaxud təbiətşünaslıq genetiologiyasından heç bir mərhələdə məhrum edilməməlidir.

Görünür, etnosşünaslığın tədqiqat metodlarına münasibətdə Lev Qumilyovu məsələni həddindən artıq «biolojişləndirmək» də tənqid edən humanitarlara, tam olmasa da, müəyyən qədər haqq qazandıрмаğa ehtiyac duyulur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, görkəmli etnosşünas bir çox hallarda etnosun həyatının (və təbiətinin) ən humanitar – ictimai təzahürlərini, yaxud funksiyalarını da, prinsip etibarilə, biosfera kontekstində interpretasiya etməyə çalışır.

Etnogenez – etnosşünaslığın o problemdir ki, hansı üsulla həll olunmasından, daha doğrusu, bu mürəkkəb hadisəyə necə interpretasiya verilməsindən etnosşünaslığın digər problemlərinin həlli bilavasitə asılıdır.

Lev Qumilyov özünün orijinallığı ilə seçilən etnogenez nəzəriyyəsində V.İ. Vernadskinin biosfera təliminə əsaslanır. Və yazır:

«Etnogenez – energetik prosesdir, passionalıq – etnogenezi qidalandıran enerji formasının effektidir».

Lev Qumilyovun etnogenez nəzəriyyəsində ən çox maraqlı doğurmaqla yanaşı ən çox da mübahisəyə səbəb olan «passionalıq» anlayış-ideyasıdır. Və fikrimizcə, həmin anlayış-ideyanın mübahisəliliyi özünü xüsusilə onda göstərir ki, fərdin (liderin) kreativ, sözün geniş mənasında yaradıcı fəaliyyəti etnik enerjinin bilavasitə təzahürü, nəticə etibarilə, etnosyaradan qüvvə kimi təqdim olunur. Yaxud etnogenez prosesi bütünlüklə sosial, siyasi münasibətlər sferasından təcrid edilərək biosferaya daxil edilir. Halbuki çoxsaylı

tarixi faktlar sübut edir ki, etnogenez prosesi biosfera və ya landşaftla nə qədər sıx bağlı olsa da, mahiyyəti etibarilə sosial hadisədir. Məsələn, türk etnosunun təşəkkülü, eləcə də onun (türk etnosunun) diferensiasiyası əsasında müasir türk xalqlarının formalaşmasını, eləcə də müasir İran və ya müasir Qafqaz xalqlarının meydana çıxmasını yalnız təbiət hadisəsi kimi necə izah etmək olar?..

Lakin etnocoğrafiya və ya etnobiosferanın əsaslarından biri olması heç də şübhə doğurmur. Çünki etnosun təşəkkülündə, yaşamasında, digər etnoslarla əlaqələrində və s. təbiət çox mühüm, bir sıra hallarda isə həlledici rola malikdir. Relyefin quruluşu, landşaft, iqlim, su, torpağın məhsuldarlıq səviyyəsi kimi təbii-bioloji amillər etnosun nəinki xarakterinə, hətta taleyinə belə təsir göstərir. Və təbiət – cəmiyyət münasibətlərinin elə bir zəngin spektri mövcuddur ki, onu nəzərə almadan bu və ya digər etnosun tarixini yalnız sosial, yaxud siyasi motivlərlə izah etmək, demək olar ki, mümkün deyil.

Müəyyən mənada, etnosu özünün mürəkkəb strukturu ilə məhz təbiət yaradır, bununla belə unutmaq olmaz ki, etnos da təbii şəraitin imkan verdiyi miqyasda onu dəyişdirməyə, yaşayış üçün daha əlverişli vəziyyətə gətirməyə çalışır. Təbiət köçəri, yaxud oturaq etnoslar formalaşdırır; çöl xalqları ilə dağlarda, yaxud dəniz kənarlarında, yaxud da meşəlikdə məskunlaşmış xalqların həyat tərzini fərqləndirməklə onların yalnız sosial yox, həm də bioloji hadisə olduqlarını unutmağa heç zaman imkan vermir.

Etnosun geniş mənada təbiətə münasibətini isə ilk növbədə onun etnoqrafiyası əks etdirir. Etnoqrafiya etnosşünaslığın ənənəvi sahəsi olsa da, uzun müddət müxtəlif xalqların adət-ənənələrinin daha çox qeydə alınması ilə kifayətləndiyindən etnos nəzəriyyəsinin formalaşmasına,

demək olar ki, az şey vermişdir. Halbuki toplanmış etnoqrafik materialın sistemli (və müqayisəli) təhlili etnosun həm təbii (coğrafi-bioloji), həm sosial, həm də humanitar-kulturoloji xarakterinin qarşılıqlı öyrənilməsi, beləliklə, etnos fenomeninin mahiyyətinin aydınlaşdırılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu və ya digər dilin, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, təmsil etdiyi etnosun təbiətini, yaxud fenomenologiyasını nə dərəcədə əks etdirəyi məsələsinə münasibətdə mübahisələr mövcuddur. Həmin mübahisələr belə bir populyar paradoksa əsaslanır ki, dil, bir tərəfdən, xalqın əsas fərqləndirici göstəricilərindən biri, hətta səhv etmiriksə, birincisidir, digər tərəfdən, bütöv bir qrup insanın – kollektivin davamlı olaraq, məsələn, ingilis, fransız və ya alman dilində ünsiyyət saxlaması onun ingilis, fransız və ya alman mənşəli olmasına dəlalət etmir. Bununla belə, fikrimizcə, dil özünün işarələr sisteminin bütün şərtliliylə yanaşı, mənsub olduğu etnosa o qədər yapışmış, onun xarakterilə o qədər motivlənmişdir ki, analitik təhlil səviyyəsində dildən etnoloji fenomen kimi bəhs edilməsə, etnos nəzəriyyəsi heç cür mükəmməl ola bilməz.

Bir sıra hallarda etnosla onun üzvləri arasındakı ünsiyyət vasitəsinin şərtliliyinə nümunə kimi, kifayət qədər geniş yayılmış ikidilliliyi və ya çoxdilliliyi göstərilər ki, məsələnin mahiyyətinə vaxtda bu, o qədər də ciddi sübut deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, nə ikidillilik, nə də çoxdillilik bu və ya digər xalq, yaxud millət üçün həmişə yeganə olan ana dili gerçəkliyini şübhə altına ala bilməz.

Etnolinqvistika etnosşünaslığın tərkib hissəsi kimi, görünür, daha çox etnokulturologiya ilə bağlıdır ki, burada dilin etnosdaxili ünsiyyət vasitəsi olması ilə yanaşı, ən mühüm mədəniyyət amili və ya materialı olaraq istifadə edil-

məsi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, bu və ya digər xalqın etnik (milli) mənəvi aləmi ilk növbədə onun söz sənətində təzahür edir. Mifologiyadan, folklordan, eposdan başlayaraq yazılı ədəbiyyatın ən modern janrlarına qədər xalqın ideya-estetik təsəvvürləri, etnoqrafiyası və etnopsixologiyası söz sənətinin özünəməxsus qanunları ilə inikasını tapır. Ona görə də ədəbiyyatda, eləcə də incəsənətin müxtəlif növlərində (xüsusilə təsviri sənətdə, ifaçılıqda) etnosun mental obrazını həm dərin, həm də üst qatlarda aşkarlamaqla onun haqqında kifayət qədər mükəmməl təsəvvür formalaşdırmaq mümkündür.

Şübhəsiz, mədəniyyət anlayışına ədəbiyyatla, incəsənətin müxtəlif növlərilə yanaşı, elm, təhsil, dünyagörüşü (etnik təfəkkürün miqyası) və s. də daxildir ki, bu baxımdan etnoslar (xalqlar) ilk dövrlərdə mədəni, yaxud barbar («vəhşi»), sonrakı dövrlərdə isə, daha yumşaq terminlərlə, inkişaf etmiş, yaxud geri qalmış olmaqla iki yerə ayrılırlar. Deməli, mədəni səviyyə müxtəlifliyi etnosu yalnız xaricdən (müqayisədə) deyil, daxildən də (bir fenomen olaraq) səciyyələndirən çox mühüm göstəricilərdən biridir. Lakin unutmamaq ki, bir sıra hallarda bu və ya digər etnosu zahiri əlamətlərinə – həyat üklərinə, məskunlaşma coğrafiyasına görə mədəni, yaxud qeyri-mədəni saymaq təşəbbüsləri olmuşdur ki, bunun da ən populyar nümunəsi oturaq xalqların mədəni, köçərilərin isə guya qeyri-mədəni olması barədəki geniş yayılmış yanlış təsəvvürlərdir.

Etnosun dini mənsubiyyəti (dünyagörüşü) onun formalaşmasında əsas, bir sıra hallarda isə həlledici amillər sırasında olduğundan etnosşünaslığın (etnoreligiya) etnosşünaslığın üzvi tərkib hissəsi hesab olunmalıdır.

Hesab şübhəsiz, bu və ya digər din təzahürü ilk başlanğıcda, demək olar ki, yalnız bir etnosun yaradıcılıq məhsulu və

ya təşəbbüsü kimi ortaya çıxır. Məsələn, iudaizm yəhüdilərin, xristianlıq yunanların, islam ərəblərin istedadının (dünyagörüşünün) məhsuludur. Lakin bu da sübhə doğurmur ki, mədəni, sosial, siyasi kontaktlar digər xalqları da məcbur etmişdir ki, genetik baxımdan «müəllifiyyə»i onlara aid olmayan dinləri mənimsəsinlər. Və beləliklə, etnosla din arasındakı münasibətlərin tamamilə şərti olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür ki, bunun da ən səciyyəvi sübutlarından biri kimi eyni bir etnosun – türklərin tarix boyu müxtəlif dünya dinlərini kifayət qədər rahat qəbul etmələrini, yaxud müxtəlif etnik mənşəli xalqların (məsələn, yunan, ingilis, fransız, rus, gürcü) xristian olmalarını göstərmək mümkündür. Başqa bir sübut isə bir etnosun müxtəlif tarixi dövrlərdə sosial-siyasi şəraitin təsiri və ya təzyiqi ilə dinini dəyişməsi faktlarıdır.

Lakin o hallar da mövcuddur ki, din bir sıra amillərlə birlikdə yeni etnosun təşəkkülünə bəzən əhəmiyyətli təkan verir.

Xalqların tarixində çox mühüm hadisələrdən biri özünüdür etnik yox, dini mənsubiyyətə dayanmasıdır ki, bu, demək olar ki, bütün orta əsrlər boyu bütün inkişaf etmiş xalqların tarixində müşahidə edilir.

Etnosun psixologiyası onun hər bir tipik üzvünün xarakterində özünü bilavasitə göstərməklə ümumən etnos barədə bilikləri genişləndirir, ona görə də etnosşünaslığı etnopsixoloji müşahidələrdən, eksperimentlərdən və elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrdən kənar təsəvvür etmək olmaz. Hər hansı xalqın psixologiyası, əsasən, dörd mənbədən qidalanır: 1) genetik biosfera, 2) formalaşdığı coğrafiyanın çoxspektrli təsiri, 3) qəbul etdiyi dinin kanonları, 4) etnik əlaqələr.

Etnopsixologiya, hər şeydən əvvəl, etnosun həm toplum şəklində, həm də tipik üzvlərinin təmsalında bu və ya digər hadisəyə təhtəşür reaksiyasında təzahür edir.

Etnososiologiyanın tədqiqat obyektinə isə etnosun ictimai strukturu, cəmiyyət və onun üzvü (fərd) arasındakı çoxtərəfli münasibətlərdir ki, burada ümumtipoloji xüsusiyyətlərin çoxluğu ilə yanaşı, bir etnos üçün xarakterik olan məqamlar da vardır.

Etnosun sosial təbiəti onun siyasi xarakterinin əsas şərtidir. Və etnopolitologiyanın da əsas araşdırma mövzusu etnos-dövlət münasibətləridir ki, bu baxımdan, nəzəri olaraq, xalqlar üç yerə bölünür: 1) müstəqil dövləti olanlar, 2) dövləti yarımüstəqil olanlar və 3) dövləti olmayanlar.

Ümumiyyətlə, dövlətçiliyin etnosun tarixində (və taleyində) nə qədər mühüm hadisə olduğunu göstərən faktlar içərisində, fikrimizcə, biri daha əsas və ya universaldır ki, o da mükəmməl dövlətçiliyi olan xalqın öz etnik potensialını maksimum reallaşdırmaq imkanı qazanmasından ibarətdir.

Etnosşünaslıqda etnik əlaqələr problemi aktual olduğu qədər də strateji problemlərdən biri sayıla bilər. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, a) bu və ya digər etnosun özünəməxsus əlamətləri digər etnoslarla müqayisədə (və əlaqədə) meydana çıxır, b) dünya bütövləşdikcə etnoslararası əlaqələr sürətlə intensivləşərək, müxtəlif səviyyələrdə olduqca çoxlu kəşifən məqamlar yaradır və c) etnosların etnosşünaslıqda «superetnos» adlanan birliklərinə qədər dərinləşən kontaktları meydana çıxır.

Etnosşünaslıq bir elm olaraq yeni formalaşsa da, çox böyük perspektivlərə malik olduğunu sübut etməyə, yəqin ki, ehtiyac yoxdur. Zərurət isə onun (etnosşünaslığın) anlayışlarını dəqiqləşdirməkdən, aktual problemlərini sistemləşdirməkdən və tədqiqat metodlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, burada əsas elmi istinad, bir tərəfdən, müxtəlif xalqlara bölünmüş insan cəmiyyətinin bəzə az-çox məlum olan bir neçə on min illik tarixinin arxeoloji, etnoq-

rafik, tekstoloji və s. tarixidirsə, digər tərəfdən, müasir dünyada gedən zəngin (və mürəkkəb) etnik proseslərdir.

* * *

Çoxları kimi biz də heç bir şübhə etmirik ki, Lev Qumilyovun «Qədim türklər»i türk tarixinin, haqqında bəhs olunan dövrü barədə indiyə qədər yazılmış ən möhtəşəm kitabdır. Bu kitabın sovet dövlətində (və dövründə!) qələmə alındığını yada salsaq, etiraf etməliyik ki, müəllifin yüksək intellektual səviyyəsi, bir neçə on il davam edən gərgin elmi axtarışları ilə yanaşı, siyasi-ideoloji cəsarətini, qəhrəmanlığını da qiymətləndirmək üçün hər cür əsas vardır.

Böyük tarixçi-mütəfəkkir yazır:

«Sibir və Mərkəzi Asiyanın qədim xalqlarını yalnız Çinin, yaxud İranın qonşuları kimi nəzərdən keçirmək təcürübünə son qoymaq lazımdır. Nəhayət, onların tarixlərinin və mədəniyyətlərinin müstəqil inkişafı haqqındakı mübahisəsiz həqiqətdən təcürübü nəticələr çıxarılmalıdır. Bu qədim xalqların necə yaşadıqlarını, hiss etdiklərini, qələbə çaldıqlarını və məhv olduqlarını yalnız bu yolla başa düşmək olar. İndinin, hətta gələcəyin qaynaqları keçmişin dərinliklərində gizlənir. Axı həm də qədim türklər bir çox Sovet İttifaqı xalqlarının əcdadlarıdır.

Nəhayət, bəşəriyyət tarixinin ümumi qanunauyğunluqları variantları nəzərə alınmadan öyrənilə bilməz».

Həmin fikrinin davamı olaraq «Qədim türklər»in müəllifi onu da əlavə edir ki:

«Tarixi prosesin dövrləşdirilməsi yalnız böyük yaxınlaşma zəminində mümkündür. Çünki əks təqdirdə, epoxalar arasındakı fərqlər nəzərə çarpmır və tarix hadisələrin kaleydoskopu təsirini bağışlayır. Asiya durğunluğu haqqında ki avropasentrist konsepsiya məhz lazımı dəqiqliyin çatış-

maması (yaxud çox şeyin nəzərdən qaçırılması) zəminində mümkün olmuşdur. Təbii ki, «Ümumdünya tarixi»nin bu mövzuya həsr edilmiş qısa və müəmmalı fəsilləri də mövcud konsepsiyayı rədd edə bilmir.

Oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu əsər faktların toplanması ilə fəlsəfi dərk arasında ki zəruri orta mərhələdir. Bu sözün həqiqi mənasında tarixdir, yəni hadisələrin əlaqəli şəkildə və ardıcılıqla öyrənilməsidir».

Fəlsəfi idrak (və ümumiləşdirmə) miqyası olmadan Tarix yoxdur. Və ona görə də, Lev Qumilyov haqlıdır ki,

a) tarixə heç kim heç kimin «qonşu»su kimi daxil edilə bilməz;

b) tarixdə mövcud olmuş hər hansı etnosun bugünkü varisi var;

c) tarix «hadisələrin kaleydoskopu» yox, dialektik (və ya funksional) sistemdir.

«Qədim türklər»in müəllifinin bütün kitab boyu riayət etməyə çalışdığı çox mühüm bir metodoloji prinsip isə ondan ibarətdir ki:

«Ümumiyyətlə, xalqın tarixini istisnasız şəkildə onun əleyhdarının mövqeyindən öyrənmək olmaz.

Hadisələrin real gedişi əsasında qədim türklərin tarixini yazmaq üçün Çin salnamələrindəki bütün faktların tənqidi tarixi dərk tələb olunur. Bu iş bütün başqa çətinliklərlə birlikdə Çin salnaməçiləri arasında qəbul edilmiş ifadə tərzilə daha da mürəkkəbləşir. Salnamədə «müvəffəqiyyətə nail ola bilməyib» deyilsə, deməli söhbət Çin ordusunun tamamilə darmadağın edilməsindən gedir»...

Bütün elmi-metodoloji miqyasına, tarixi mənbələrə dərinəndən bələdliyinə, türklərə məhəbbətinə baxmayaraq, böyük tədqiqatçının şah əsəri «Qədim türklər»də, eləcə də digər dəyərli əsərlərində ya ümumtürkoloji ənənələrdən, ya

dövrün siyasi-ideoloji tələblərindən, ya da müəllifin maraq dairəsindən irəli gələn bir sıra polemik məqamlar vardır.

Həmin məqamlardan ən azı ikisini «Qədim türklər»in Azərbaycan dilinə tərcüməçilərindən biri olan Vəli Həbi-boğlu göstərmişdir:

«... Kitabda qədim türklərin V-IX əsrlərdə inkişaf tarixi öz əksini tapmışdır. Bu dövr türk tarixinin ən maraqlı və zəngin dövrlərindən biri olsa da, bütövlükdə türk xalqlarının ən qədim dövrü haqqında heç də təsəvvür yaratmır. Türklərin hələ eradan əvvəl dövlət qurumlarının mövcudluğu, Sibir və Altay çöllərində, Çin ətrafında, habelə müxtəlif vaxtlarda zəfərli yürüşlər zamanı Asiyanın və Avropanın bir çox regionlarına geniş yayılması, məskunlaşması, zəngin mədəniyyət və məişətə malik olmaları bu kitabda tədqiqatdan kənarda qalmışdır.

Bundan əlavə, əsərdə yalnız Şərqdə, Sibir və Altay, habelə müasir Asiyanın ərazilərində yaşayan qədim türklər barədə danışılır. Qərbdə regionunda, o cümlədən Qafqaz, İran, müasir Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən bəri məskunlaşmış, daha doğrusu, aborigen əhali olmuş türklərin tarixi, həyat tərzi, mədəniyyəti və dünyagörüşü məsələlərinə toxunulmur».

Bu isə o deməkdir ki:

- a) «Qədim türklər» müəllifinin əsərinin adı onun mövzusu (haqqında bəhs etdiyi dövrü) dəqiq əks etdirmir;
- b) görkəmli tarixçi nəinki qədim, hətta ilk orta əsrlər türk tarixinin bütün coğrafiyasını ehtiva etməmişdir.

Lev Qumilyovun ən çox mübahisə doğuran mülahizəsi isə qədim türklər haqqında çox tez-tez işlətdiyi «məhv olmuşlar» ifadəsində təzahür edir. Və «Qədim türklər» kitabı, maraqlıdır ki, həmin mülahizə ilə başlayır:

«... Avrasiya çöllərinin böyük bir ərazisi hələ də öz tədqiqatçısını gözləməkdədir. Bu, xüsusən Çingiz xanın tarix

səhnəsinə gəlməsindən əvvəlki dövrə aiddir. Həmin dövrdə Mərkəzi Asiya çölündə iki diqqətəlayiq xalq – hunlar və qədim türklər, habelə adlarını şöhrətləndirməyə imkan tapmayan bir sıra digər xalqlar yaranmışlar və məhv olmuşlar».

Mənim yadımdadır ki, türkçülüyn əleyhdarı olan mərhum akademik İqrar Əliyev yüksək tribunalardan gənc Azərbaycan türkoloqlarına hücum edərək hiddətlənirdi: «Nə türk, türk deyirsiz? Sizin dediyiniz türklər məhv olmuşlar... Məna inanmırsınızsa, gedin sevimli Qumilyovunuza bir də oxuyun».

Lev Qumilyov isə yazırdı:

«Dünya tarixi fonunda qədim türk xalqının və onun yaratdığı dövlətin tarixi belə bir sual doğurur: türklər necə meydana gəlmişdilər və adlarını əslində onların varisləri olmayan bir sıra xalqlara verərək necə yoxa çıxdılar? Bu problemi yalnız siyasi tarixin təhlili, yaxud ictimai münasibətlərin araşdırılması yolu ilə həll etməyə dəfərlə təşəbbüs göstərilib, lakin həmin təşəbbüslər heç bir bəhrə verməyib. Bəşər tarixindəki cəhanşümul əhəmiyyətlərinə baxmayaraq, qədim türklər əzəmətli xalq idilər, Çin və İrənlə yaxın qonşuluq onların daxili işlərində öz əksini tapmaya bilməzdi. Başqa sözlə desək, bu ölkələrin ictimai və siyasi tarixi bir-biri ilə sıx çulğalanmışdı və hadisələrin gedişini bərpə etmək üçün biz həm bu, həm də digər tərəfi diqqətdən qaçırmamalıyıq. İqtisadi konyukturanın dəyişməsi, xüsusən də Çin mallarının daşınmasının yüksək, yaxud aşağı səviyyədə olması, habelə İran hökumətinin maneçilik xarakterli tədbirləri də burada az rol oynamamışdı».

Lev Qumilyov burada özü özünü təkzib edir. Hər şeydən əvvəl o mənada ki, türklərin tarixini onun «qonşular»ının tarixi müəyyən etmir, hətta «yaxın qonşuluq» olsa belə...

Və böyük tarixçi-filosofun eyni etnik kökə malik hunlarla, türkləri (əslində, göytürkləri) bir-birindən «zorla» ayırması, onları «bəşər tarixindəki cahanşümul əhəmiyyətliyə baxmayaraq» «azsayılı xalq» elan etməsi heç bir metodoloji prinsipə uyğun gəlməyən rus-sovet siyasi-ideoloji konyukturundan sonacən yaxa qurtara bilməməsinin nəticəsidir.

Beləliklə, türklərin tarixinin daha mükəmməl şəkildə öyrənilməsində üç fundamental elmi-metodoloji problem hələ də həll olunmamış qalır:

- 1) «qədim»liyin hüduqlarının müəyyənləşdirilməsi;
- 2) «qədim»liyin coğrafiyasının tarixi miqyası ilə təsəvvür edilməsi;
- 3) «qədim dövr»lə «orta dövr» (və nəticə etibarilə «yeni dövr») arasındakı genetik varisliyin parametrlərinin dəqiqləşdirilməsi.

Və türk tarixinin fəlsəfəsinin mükəmməlliyi bu fundamental problemlərin hansı səviyyədə həll olunacağından asılıdır.

* * *

Lev Qumilyovun etnogenез nəzəriyyəsi və ya təlimi XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində rus elmi-ideoloji fikrinin ən çox maraq doğuran hadisələrindən, yaxud «beyin püskürmələri»ndən biri kimi müxtəlif səviyyələrdə geniş müzakirə obyektinə çevrilmiş, uzun illər dövlət tərəfindən bu və ya digər şəkildə təqib olunmuş dissident etnosşünasın «Rusdan Rusiyaya qədər» adlı son kitabının 1995-ci ildə «Rusiyanı, onun tarixini və ruhunu anlamaqdakı xidmətinə görə» Rusiyanın Dövlət mükafatına layiq görülməsi isə həmin marağı məlum mənada daha da gücləndirmişdir. Ancaq o da az maraq kəsb etmir ki, Lev Qumilyovun son illər

böyük tirajlarla buraxılan kitablarında müzakirə (və mübahisə) predmeti tarixşünaslıq problemləri yox, bu problemlər hüduddundan xeyli kənara çıxan etnogenез nəzəriyyəsidir. Və təsadüfi deyil ki, həmin cəhəti nəzərə alan Maks Zilbert «Lev Qumilyov. Etnogenез nəzəriyyəsi. Böyük kəşf, yaxud mistikləşdirmə?» adlı xüsusi kitab tərtib edərək nəşr etdirmişdir (Moskva, 2013) ki, burada M.İ. Artamonov, İ.M. Dyakonov, Y.V. Bromley, Y.K. Yefremov, B.A. Ribakov, K.V. Çistov, Y.S. Lurye, A.L. Yanov... kimi görkəmli mütəxəssislərin Lev Qumilyovun məhz etnogenез nəzəriyyəsinə münasibəti əks olunur.

Nəzəriyyənin güclü tərəfi olaraq müəllifin elmi izah tələb edən çoxsaylı tarixi hadisələrin sistemini və ya ümumi tipologiyasını müəyyən etməsi göstərilirsə, zəif tərəfi kimi sosial yox, bioloji, hətta biokimyəvi başlanğıca əsaslanması qeyd olunaraq kəskin tənqid edilir. Və məsələ burasındadır ki, böyük tarix filosofunun etnogenез nəzəriyyəsinin metodoloji nüvəsini təşkil edən passionarlıq anlayışı da sosial deyil, bioloji «məşəli»dir... Lakin öz mövqeyində, nə qədər mübahisəli olsa da, ömrünün axırına qədər möhkəm dayanaraq (və ələhdarlarını vaxtaşırı «obrvatel» adlandırmaqdan çəkinməyən) müəllifin nəzəriyyəsinin məzmununu ilə yanaşı, həmin nəzəriyyədən çıxış edərək irəli sürdüyü qlobal miqyaslı təklif – «vəsiyyə»yi maraq doğurmaya bilməz.

Lev Qumilyovun son kitabı «Rusdan Rusiyaya qədər»ə son sözündə əks olunmuş «vəsiyyə»yi belə başlayır:

Avrasiya kontinenti (əslində, onun avrasiya etnosunun formalaşdığı mərkəzi) «üç dəfə birləşmişdir. Əvvəlcə onu Sarı dənizdən Qara dənizə qədərki əraziləri əhatə edən xaqanlıq yaradan türklər birləşdirmişlər. Türkləri Sibirdən gələn monqollar əvəz etmişlər. Tam tənəzzül və dezintegrasiya dövründən sonra təşəbbüsü öz əlinə Rusiya almışdır:

XV əsrdən ruslar şərqə doğru hərəkət edərək Sakit okeana çatmışlar. Beləliklə, yeni hökranlıq Türk xaqanlığı ilə Monqol ulusunun «varisi» olmuşdur.

Rusiyanın başçılığı ilə birləşmiş Avrasiyaya, ənənəvi olaraq, qərbdə katolik Avropa, Uzaq Şərqdə Çin, cənubda isə müsəlman dünyası qarşı dayanmışlar».

Göründüyü kimi, Lev Qumilyov Rusiyanı onun ənənəvi (təbii!) əlehdarları saydığı katolik Avropasını, Çini, müsəlman dünyasını bütöv etnoslar (daha dəqiq desək, superetnoslar) hesab edir.

Və Avrasiya superetnosunun strukturu, yaxud xarakteri barədə yazır:

«Avrasiya landşaftının müxtəlifliyi onun xalqlarının etnogenezinə müsbət təsir göstərmişdir. Hər biri üçün münasib, ona rahat olan yer tapılmışdır: ruslar çay vadilərini, fin-üqor xalqları və ukraynalılar çayayrıcı məskənləri, türklər və monqollar çöl zolaqlarını, paleoasiyalılar isə tundranı mənimsəmişlər.

...Avrasiya xalqları hər bir xalqın müəyyən həyat formasına ilkin hüquq prinsipindən çıxış edərək ümumi dövrlətçilik yaratmışlar»...

Lev Qumilyov tarixdən müasir dövrə gəlir:

«Tarixi təcrübə göstərdi ki, o zamana qədər ki hər bir xalqın özü olmaq hüququ qorunub saxlanırdı, birləşmiş Avrasiya həm Qərbi Avropanın, həm Çinin, həm də müsəlmanların hücumlarına davam gətirirdi. Təəssüf ki, XX əsrdə biz ölkəmiz üçün bu sağlam və ənənəvi olan siyasətdən imtina edib Avropa prinsiplərini əldə rəhbər tutmağa başladığımız – hamının eyni cür olmasına cəhd etdik. Kim istər ki, başqasına bənzəsin? Qərbi Avropanın vərdiş etdiyi ənənələr Rusiya şəraitinə mexaniki köçürülməsi yaxşı olan az şey verdi ki, bu, təəccüblü deyil. Axı rus superetnosu 500 il gec

meydana çıxmışdı. Və biz, eləcə də qərbi avropalılar həmin fərqi hiss edirdik, başa düşürdük, odur ki, bir-birimizi «özümüzünkü» saymırıdıq. 500 il cavan olduğumuzdan, Avropa təcrübəsini nə qədər öyrənsək də, biz Avropa üçün xarakterik olan imkanlara və əlaqə hazırkı halda çata bilmərik. Bizim yaşımız, passionarlıq səviyyəimiz qarşımıza tamamilə başqa vərdiş imperativləri qoyur».

Və davam edir:

«Bu, heç də o demək deyil ki, yad şeyləri qapının astanasından qaytarmaq lazımdır. Başqasının təcrübəsini öyrənmək olar və gərəklidir, ancaq unutmamaq olmur ki, bu, məhz yad təcrübədir. Necə deyərlər, sivilizasiyalı ölkələr başqa superetnosla - Qərbi Avropa dünyasına aiddir ki, əvvəllər «Xristian dünyası» adlanırdı. O, IX əsrdə meydana gəlmiş və min illik bir dövrdə öz etnik tarixinin təbii finalına çatmışdır. Məhz buna görə də biz qərbi avropalılarda yüksək inkişaf etmiş texnika, oturuşmuş məişət, hüquqa əsaslanan nizam-intizamın hökm sürdüyünü görürük. Bütün bunlar uzunmüddətli tarixi inkişafın nəticəsidir».

Lev Qumilyovun «vəsiyyəti» belə bir xəbərdarlıqla yekunlaşır:

«Əlbəttə, sivilizasiyalı xalqların, yəni yad superetnosun dairəsinə girməyə can atmaq olar. Ancaq, təəssüf ki, heç nə müftə deyil. Anlamaq lazımdır ki, Rusiyanın Qərbi Avropa ilə inteqrasiyası bütün hallarda vətənin ənənələrindən tam imtina və sonrakı assimilyasiya hesabına başa gələcəkdir.

Bu sadə nəticəyə, görünür, yalnız etibarlı qaynaqlara dayanmaqla gəlmək olar. Biz isə aşkar bir şeyi nədənsə etiraf etmək istəmirik ki, etnik münasibətlərin əsası şüur sferası hüdüdlərindən kənarında mövcuddur – o, emosiyalarda – simpatiya və antipatiyada, məhəbbət və nifrətdədir. Və həmin simpatiya – antipatiyaların yönü hər bir etnos üçün

tamamilə şərtləndirilmişdir. Bu vəziyyəti necə gəldi dəyərləndirmək mümkündür, ancaq bununla onun reallığı azalmayacaqdır».

«Rusdan Rusiyaya qədər» kitabına «Böyük avrasiyaçıının vəsiyyəti» adlı son sözündə Rusiya Coğrafiya cəmiyyətinin prezidenti, professor S.B.Lavrov göstərir ki, bu «vəsiyyə» ilə böyük mütəfəkkir dünyadan gedərkən düşdüyümüz ümitsiz vəziyyətdən çıxış yolu tapmaqda bizə kömək etməyə çalışmışdır.

Avrasiya superetnosu, eləcə də onun ənənəvi, yumşaq desək, rəqibləri barədəki avrasiyaçı təfəkkürün nə qədər doğru olub-olmaması barədəki məsələ, əlbəttə, çox ciddi mübahisə obyektini sayıla bilər. Və fikrimizcə, bu, böyük avrasiyaçı – mütəfəkkirin «vəsiyyə»inin nüfuzuna və ya keçərliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə bilməz.

Məsələnin qoyuluşunun global tərəfləri üzərində dayanmayıb (və bunu daha səlahiyyətli mütəxəssislərin öhdəsinə buraxaraq) bizim üçün aktual (və əhəmiyyətli) tərəflərdən birinə – «vəsiyyə»də türk xalqlarının taleyinə hansı prizmadan yanaşılmasına baxsaq, belə məlum olur ki, burada bir sıra ciddi anlaşılmaqlar vardır... Birincisi odur ki, bütöv etnik hadisə olan türklər (türk xalqları) nə dərəcədə Avrasiya (Rusiya) superetnosunun üzvi tərkib hissəsi sayıla bilər? İkincisi, Avrasiya (Rusiya) superetnosunun rəqibləri olan superetnosların – Çinin və ya müsəlman dünyasının «tərkibindəki» (və yüzillər boyu türk dünyasından təcrid olunmamış) milyonlarla türklərin taleyi necə olsun? Və üçüncüsü, XX əsrin sonlarında öz dövlət müstəqilliyini təmin etmiş, yaxud təmin etməkdə olan, həm türk, həm də ümumən dünya məkanında hərtərəfli inteqrasiyaya can atan ayrı-ayrı türk xalqları öz gələcəkləri barədə nə düşünməlidirlər?

«Vəsiyyə» bu suallara cavab vermir... Müasir dünya isə geniş müzakirələrin aprobeiasiyasından keçməyən ideya-nəzəriyyəni sxematik baxımdan nə qədər sistemli və ya mükəmməl qurulmuş olursa-olsun, çətin ki, qəbul edə...

Doğrudur, yeni nəzəriyyə bütün mübahisəli tərəflərlə birlikdə, etnosşünaslığı müəyyən mənada hərəkətə gətirdi, onu ictimai-humanitar təfəkkürün «əsərə»indən çıxarıb daha çox təbiətşünaslıq tədqiqatlarının obyektinə çevirməyə cəhd etməklə müstəqil bir elm kimi inkişafı üçün geniş metodoloji imkanlar yaratdı. Və fikrimizcə, Lev Qumilyovun bu sahədə xidməti, əsasən, o oldu ki, həqiqəti sükunətdə, ətalətdə yox, irəli sürdüyü mübahisələr, mülahizələrdə axırdı. Ona görə də güman etmir ki, istər dövrümüzün, istərsə də gələcəyin hər hansı az-çox ciddi etnosşünası Lev Qumilyovun etnogenez nəzəriyyəsinə laqeyd yanaşsın, onu ya təqdir, ya da tənqid etmədən ötüşsün.

Lev Qumilyov ilk növbədə coğrafiya tarixçisi olduğundan onun əsərlərində (və nəticə etibarilə, məşhur nəzəriyyəsinə) qədim dövrlərdən başlayaraq yer üzərində zühur etmiş çoxsaylı etnosların tarixi, əgər belə demək olarsa, ehtirasla (öz termini ilə ifadə etsək, passionar bir maraqla!) araşdırılır ki, onların içərisində ən çox diqqət yetiriləni məhz türklərdir. Və təsadüfi deyil ki, Lev Qumilyov həm də görkəmli türkoloq sayılır... Yeri gəlmişkən, onun türk xalqlarının yaddaşından heç zaman silinməyəcək böyük bir xidmətini xatırlayaq: Lev Qumilyov kifayət qədər əsəh dəlillərlə rus-sovet tarixşünaslığında möhkəm yer tutmuş «monqol-tatar vəhşiliyi» barədəki əsassız təsəvvürü sındırdı... Lakin onun rus-slavyanlarla monqol-tatarların «birləşmə» vahid superetnosuna çevrilmələri – Avrasiya etnosunu yaratmaları mülahizəsi, birbaşa desək, həqiqəti ifadə etmədi.

Türklərin mənşəyi (və bir etnos olaraq təşəkkülü) məsələsinə gəldikdə Lev Qumilyov özünün passionarlıq fərziyyəsinə dayanaraq (daha doğrusu, həmin fərziyəni sübut etmək məqsədilə) yazır:

«439-cu ildə kiçik bir monqoldilli Aşına köçəriləri qrupu Alaşan və Nanşan dağ ətləklərindən şimala – monqol Altaylarına sıxışdırıldı. Burda o, yerli türkdilli əhali ilə qarışdı, nəticə etibarilə, özünü «türk» və ya «türküt» adlandıran kiçik bir xalq yarandı. VI əsrin ortalarında türklər Qara dənizdən Sarı dənizə qədər, demək olar ki, bütün Avrasiya çölünü, eləcə də Amudəryaya qədər Orta Asiyanı zəbt etdilər. Bu, onların tarixi təşəkkül fazası idi. Lakin qüdrətli, zəngin və təcavüzkar Çinlə qonşuluq bir sıra ziddiyyətlərin meydana çıxmasına gətirib çıxardı ki, həmin ziddiyyətlər 630-cu ildə Şərqi Türk xaqanlığının darmadağın edilərək türklərin Çin imperatoruna tabe olunması ilə nəticələndi. Qərb xaqanlığı 658-ci ilə qədər öz müstəqilliyini saxlasa da, həmin il Çin orduları onun şərqi yansını da tutdular, qərb yansısı isə müstəqil Xəzər xaqanlığını yaratdı. 680-ci ildə şərqi türkləri Çinə qarşı üsyan edib 750-ci ilə qədər müstəqilliklərini təmin edə bildilər. Çində formalaşmış karluq, uyğur və basmillərin itüfağı tərəfindən məğlub edilmələri qədim türk etnosunun tarixi mövcudluq fazasına son qoydu. Beləliklə, o türklər ki, çöldə qırılmamışdılar, Mərkəzi Asiyanın xaqanlar qarışığında əridilər. Yalnız Altyada gizlənmiş kiçik bir qrup reliktd kimi XVII əsrə qədər mövcud oldu ki, həmin dövrdə onu boyar oğlu Pyotr Sabanski ram etdi».

«Qədim türklər»in tarixi, Lev Qumilyova görə, nə az-nə çox, məhz bundan ibarətdir... Və etnosşünas-türkoloqun, demək olar ki, bütün əsərlərində bu ideya israrla təqdim (və təbliğ) edilmişdir. Halbuki qədim türklər Altay etnosunun təbii diferensiasiyası nəticəsində ən geci e.ə.

III minillikdə meydana çıxmış, eramızın I minilliyinin ortalarından başlayan eyni dərəcədə təbii diferensiasiyanın məhsulu olaraq II minilliyin ortalarında müasir türk xaqanları formalaşmışdır ki, bunu coğrafiya (məskən), etnoqrafiya və ya etnik-mədəni vərdislər sistemi, dünyagörüşü, dil kimi çox mühüm etnoloji amillər sübut edir. Türklərin beş min ildən artıq ardıcıl tarixinin, yaxud etnik varisliyinin mövcudluğu heç bir şübhə doğurmur. Lev Qumilyovun hər hansı xalqın (etnosun) tarixində bir neçə xalq (etnos) axtarması, müxtəlif (və müstəqil) xalqları bir-biri ilə çox asanlıqla «qarışdırıb» yeni «xalq» və ya «xalqlar» yaratması isə onun həm nəzəriyyəsinin, həm də «vəsiyyə»nin doğruluğuna ciddi şübhə yaradır... Ümumiyyətlə isə, türklər – türk xalqları, digər xalqlar kimi, müasir dünyanın üzvi tərkib hissəsidirlər. Və müasir dünya ilə fəal iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni əlaqələri onların, eləcə də digər xalqların min illər boyu formalaşmış etnik təbiəti üçün heç bir təhlükə təşkil etmir.

* * *

Məlum olduğu kimi, Lev Qumilyovun etnogenez nəzəriyyəsinin ən maraqlı (və populyar), eyni zamanda ən çox mübahisə doğuran məqamı etnoloq-mütəfəkkirin irəli sürdüyü «passionarlıq» anlayışı ilə bağlıdır ki, nəzəriyyə müəllifi bu barədə yazır: «...Elmi təhlil məqsədindən irəli gələrək biz yeni termin – passionarlıq (latınca «passio»dan) təklif edirik... Demək olar ki, bütün insanlarda passionarlıq mövcuddur, ancaq fəvqəladə dərəcədə fərqli dozalarda. O özünü fərqli keyfiyyətlərdə: hakimiyyətsevərlikdə, qürurda, şöhrətpərəstlikdə, acgözlükdə, qibtədə və s. göstərir ki, eyni rahatlıqla şücaət və cinayət, quruculuq və dağıdıcılıq, xeyir və şər törədir, biganəliyə isə heç bir yer qoymur».

Lev Qumilyovun fikrincə, «passionarlıq impulsu o qədər güclü olur ki, həmin əlamətin daşıyıcıları – passionarlar öz hərəkətlərinin nəticələrilə hesablaşmadan, hətta məhv olmağı belə gözlərinin qarşısına alaraq başladıkları işi başa çatdırmağa can atırlar. Bu, çox vacib hal olub, onu göstərir ki, passionarlıq insanların şüurunda yox, təhtəl-şüurundadır».

Etnogenez nəzəriyyəsinin müəllifi həmin nəzəriyyənin demək olar ki, mahiyyətini əks etdirən belə bir nəticəyə gəlir ki, passionarlar «uzaq yürüşlər təşkil edirlər ki, oradan çox az adamlar qayıdır. Onlar öz etnoslarını əhatə edən xalqların ram olunması uğrunda mübarizə aparır, yaxud işğalçılara qarşı döyüşürlər. Bu cür fəaliyyət üçünsə gərginliyə dözümlü yüksək bacarıq tələb olunur, çünki canlı orqanizmin hər cür cəhdi enerjinin hansısa növünün itirilməsilə müşayiət edilir. Həmin enerji növü bizim böyük həmvətənimiz, akademik V.İ.Vernadski tərəfindən kəşf və təsvir olunmuş, elə özü tərəfindən də biosferin canlı cism-lərinin biokimyəvi enerjisi adlandırılmışdır.

Passionarlıqla vərdiş arasındakı əlaqənin mexanizmi çox sadədir. Adətən, canlı orqanizmlərdə olduğu kimi, insanlarda enerji onların həyatlarını təmin etmək üçün nə qədər zəruridirsə, o qədərdir. Əgər insan orqanizmi ətraf mühitdən daha çox enerji «əldə etməyə» qabildirsə, həmin insan başqa insanlarla münasibətlər və əlaqələr formalaşdırır ki, bu enerjini seçilmiş istiqamətlərdən hər hansı birinə tətbiq etmək imkanı qazanır. Yeni dini sistem və ya elmi nəzəriyyə yaratmaq da, piramidalar və ya Eyfel qülləsi tikmək də və s. mümkündür. Bu zaman passionarlar yalnız bilavasitə icraçı kimi yox, həm də təşkilatçı kimi çıxış edirlər. Öz artıq enerjilərini sosial iyerarxiyanın bütün səviyyələrində həmtayfalarının təşkilinə və idarəsinə sərf etməklə

onlar, müəyyən çətinliklərlə üzləşsələr də, yeni vərdiş stereotipləri işləyib hazırlayıp, onları bütün digərlərinə sirayət etdirir və beləliklə, tarixin gözləri qarşısında yeni etnik sistem, yeni etnos yaradırlar».

Lev Qumilyov passionarlığın uzun zaman davam etsə də, kəsilən bir proses olaraq fazalarını da göstərir: 1) passionar təkənla etnosun passionar qalxınması fazası, 2) akmatik faza, 3) sınıma fazası, 4) inersiya fazası, 5) obskurasiya fazası.

«Lev Qumilyov. Etnogenez nəzəriyyəsi. Böyük kəşf, yoxsa mistikləşdirmə?» məqalələr məcmuəsinə yazdığı «Tərtibçidən» adlı ön sözündə Maks Zilbert göstərir ki, «elmi nəzəriyyənin dəyəri müşahidə olunan hadisələrə, mövcud elmi faktlara ziddiyyətsiz izah təqdim etmək qabiliyyətilə müəyyən olunur. Məsələn, Ərəbistan səhrasında sakitcə dəvəsini bəsləyən, beynəlxalq arenada minimal rol oynayan köçəri-bədəvilərin VII əsrdə peyğəmbərin bayrağını qaldıraraq, həmin bayraq altında dövrün ən möhtəşəm hakimiyyəti – Bizans üzərində hərbi qələbəsini, zəngin Sasanilər imperiyasını dağıtmalarını və İspaniyadan Hindistana qədərki ucsuz-bucaqsız torpaqlara hökm etməyə başlamalarını nə ilə izah etmək olar? Heç kimə məlum olmayan, müqayisədə azsaylı monqollar XIII əsrdə nə yolla bütün Cənubi Asiyayı və Avropanın yarısını tuta bildilər? Hansı səbəblərə görə kiçik dövlətlərdən nəhəng imperiyalar, məsələn, qədim Romada, Osmanlı Türkiyəsində və XIV əsrdə çox balaca Moskva knyazlığından törəmiş Rusiyada olduğu kimi, əmələ gəldi?».

Bu suallara cavab vermək, həqiqətən, ciddi məsələdir: hazırki halda bu sətirlərin müəllifinə elə gəlir ki, Qumilyov nəzəriyyəsiindən başqa heç bir nəzəriyyə bunları aydınlaşdırmağa qadir deyil».

Lev Qumilyov son müsahibələrinin birində passionarlıq məsələsinə necə gəlib çıxdığı barədə təfəssilatı ilə verdiyi izahat onun etnogenez nəzəriyyəsinin metodoloji əsaslarını öyrənmək baxımından maraqsız ola bilməz.

Müəllif həbsxana kamerasındakı intellektual «axtarışlar»ından danışır... «...Düşünürdüm: axı nə üçün Makedoniyalı İsgəndər əvvəl İrana, sonra isə Hindistana və Orta Asiyaya yeridi? Oralarda ona nə lazım idi? – Heç nə! Və birdən ağılıma gəldi ki, bütün bu böyük müharibələr ona görə baş verməyib ki, kiməsə (ən azı onların iştirakçılarına) lazım imiş; ona görə baş verib ki, ayrı bir şey var – mən onu latınca «ehtiras» mənasını verən passionarlıq adlandırdım.

Passionarlıq – hər hansı bir aydın məqsədsiz və ya illüziya məqsədli hərəkətə can atmaqdır. Bəzən bu illüziyalı məqsəd faydalı, çox hallarda isə faydasız olur, lakin passionarlar hərəkətə keçməyə bilməz. Bu, yalnız bir adama yox, insan qruplarına da aiddir.

...Kamerada oturarkən mən gördüm ki, işıq şüası pəncərədən sement döşəməyə necə düşür. Və o zaman anladım ki, passionarlıq – enerjidir. Eynilə bitkiləri qidalandıran enerji kimi. Burada uzaq bir assosiasiya öz işini gördü. Beləliklə, nəzəriyyənin inkişafında növbəti addımı atmış oldum.

...Öz yanmadalarının dərinliklərindən qəflətən hərəkət edərək, Luaradan Hində və Pamirə qədər çoxsaylı əhalisi olan geniş bir əraziyə hücum edən ərəblər hər yeri tutdular! Nəyin nəticəsi idi? həmin enerji idi ki, gözə görünən effekti – passionarlığı ortaya çıxarmışdı. Passionarlıq – həmin effektdir ki, bizdə – insanlarda təzahür edir. Onun heyvanlarda necə təzahür etdiyini isə zooloqlardan soruşmaq lazımdır.

Bu cür mülahizələr, irəlicədən deyək ki, Lev Qumilyovun nəzəriyyə axtarışlarına (və nəticə etibarilə, etnogenez nəzəriyyəsinə) qəribə bir mistiklik gətirir. Hətta onun

soyuq elmi təfəkkürün məhsulu olmasına bəri başdan şübhə yaradır... Xatırlayaq ki, həmin şübhələr (və etirazlar!) nəzəriyyə müəllifinin kifayət qədər nüfuzlu (və çoxsaylı) opponentlərində həmişə olmuşdur...

Fikrimizcə, müxtəlif etnosların tarix səhnəsinə çıxması «təkamül nəzəriyyəsi» ilə izah olunmasa da, «passionar təkən»in də məhsulu deyil. Ən azı ona görə ki, nə Makedoniyalı İsgəndərin, nə qədim Romanın, nə türklərin, nə moqolların, nə də Moskva knyazlığının «passionarlığı» öz-özlüyündə heç bir yeni etnos yaratmamışdır. Və yarada da bilməzdi... Lakin Lev Qumilyovun məşhur nəzəriyyəsi, Maks Zilbertin qeyd etdiyi kimi, doğruluğuna və ya əsaslılığına görə yox, daha çox ona görə populyarlaşdı ki, elm üçün aktual olan hadisələri obyektiv (və heç bir konyuktur ideologiyaya dayanmadan) təzahür etməyə cəhd göstərməklə normal idrak qarşısında geniş üfüqlər açdı... Bununla belə nəzəriyyə müəllifi (və onun tələbələri) fakt kimi qəbul etdikləri hadisələri həm təbii halında şərh etməkdən yayınadılar, onları sxematikleşdirdilər, həm də (və daha qəbul edilməz olaraq) «indukasiya»dan «deduksiya»ya çox tez keçməklə yeni nəzəriyyəni «toxunulmaz» elan edib sübut üçün fakt axtarmaq (əslində, uydurmaq) yolu tutdular.

Lev Qumilyovun nəzəriyyəsi etnogenez problemini nə qədər aktuallaşdırdısa, o qədər də dolaşırdı. Və nəticəsi də bu oldu ki, yeni problem – Lev Qumilyovun nə demək istədiyini, hansı termin və ya anlayışlarla danışdığını «yozmaq» problemi (əslində, problemləri!) meydana çıxdı. Ən dözülməzi isə müəllifin cəsarətlə «mənim nəzəriyyəmə» dediyi anlayışlar (və müəyyən münasibətlər) sxemini özü müzakirələr (və mübahisələr) obyektinə çevrildi. Lev Qumilyovun dissident intellektual nüfuzu ona gətirib çıxardı ki, sovet etnologiyasının klassiklərindən olan (və «passio-

narlıq» fərziyyəsinə ciddi baxmayan) Y.V.Bromley plagiatçılıqda (Lev Qumilyovu köçürməkdə) ittiham edildi. Nəzəriyyə müəllifinin (və qumilyovçuların) belə bir təsəvvür formalaşdırmaqda məqsədləri, bir tərəfdən, əleyhdarlara qarşı mübarizə idisə, digər tərəfdən, heç şübhəsiz, yeni (və əslində, bu sahədə yeganə sayılan) nəzəriyyəyə sosial maraqla qazandırmaq idi. Etiraf edək ki, bu, müəyyən mənada, baş tutdu, lakin, nəticə etibarilə, Lev Qumilyovun mülahizələri «daxil»dən müdafiəsiz qaldı.

Fikrimizcə, həmin müdafiəsizlik, prinsip etibarilə, onda təzahür edir ki, etnosun təşəkkülü üçün tələb olunan şərtlər, yaxud etnosun meydana çıxma şəraiti və ya yolları mövcud faktlara dayanılaraq aydın göstərilmədiyi halda, biokimyəvi enerji mənbəyi, passionarlıq (onun fazaları), ətraf mühit (landşaft, iqlim dəyişmələri), etnoslararası münasibətlər (komplimentasiya), etnosun strukturu (subetnos, etnos, superetnos) və s. kimi kifayət qədər mücərrəd, dolaylı və mübahisəli məsələlər üzərində baş sındırılır. Nəticə etibarilə, təfərrüat mətləbi «unutdurmuş» olur.

Mətləb isə bundan ibarətdir ki, insan cəmiyyətinin, o cümlədən də xalqların (etnosların) tarixi təbii artma-çoxalma, genişlənmə-yayılmaya əsaslanan diferensiasiya tarixidir. Və ana etnosun bölünməsi üçün ən mühüm şərt-səbəblər sırasına üç mühüm amil daxildir: 1) coğrafi-iqtisadi, 2) siyasi və 3) mədəni.

Və fikrimizcə, bu şərt-səbəblər nəzərə alınmadan heç bir ikinci və ya üçüncü dərəcəli amil, heç bir təhtəlsüz passionarlıq etnos yarada bilməz. Roman, german, slavyan, İran, türk və b. xalqların hamısı tamamilə təbii (etnocoğrafi, etnosiyasi və etnokulturoloji) diferensiasiyanın məhsulu kimi meydana çıxmışlar. Və mürəkkəblik, yaxud təfsilat isə bu ümumi (normal) qanunauyğunluqla yox, müəyyən

anomalialarla bağlıdır. Belə ki, bu və ya digər etnosun təşəkkülündə yuxarıda qeyd etdiyimiz şərt-səbəblərdən biri aparıcı ola, önə çıxsa bilər, lakin, nəticə etibarilə, az və ya çox dərəcədə hər üçü iştirak etməlidir. Yaxud etnosların diferensiasiya səviyyəsinin aşağı, yaxud yüksək olması da mümkündür; məsələn, türk, İran, Qafqaz xalqlarının bir qismi ana etnosdan çox, bir qismi isə az təcrid olunmuşdur. Və yaxud elə etnoslar (xalqlar) var ki, onların müstəqillik (diferensiasiya) səviyyəsi və ya keyfiyyəti mübahisəlidir.

Bütün bunları nəzərə alsaq, Lev Qumilyovun «passionarlıq»ına, eləcə də ümumən etnogenez nəzəriyyəsinə hələ ki yalnız passionar, ehtiraslı bir fərziyyə kimi baxmaq mümkündür.

Qədim türklərin tarix təfəkkürü

Qədim türklər haqqında danışarkən, adətən, deyirlər ki, onlar tarix yazmaqdan daha çox, tarix yaradırdılar... Əlbəttə, qədim (eləcə də ümumən) türklər yaratdıqları (və bütün dünyanın ya etiraf etdiyi, ya da etiraf etməyə məhkum olduğu) tarixi lazımı səviyyədə (və miqyasda) yazmasalar da, hər halda onların həmişə kifayət qədər mükəmməl tarix təfəkkürlərinin varlığı heç vaxt şübhə doğurmur.

Bununla belə qədim türk tarix mənbələri göstərir ki, türklər təvazökar (və müdrik!) bir tarix təfəkkürünə sahib olmuşlar...

Qədim türklərin tarix təfəkkürü özünü ən azı üç təzahür formasında nümayiş etdirir ki, onlardan birincisi mifoloji təzahürdür.

Məsələn:

«Hələ heç nə yox idi. Yalnız Tanrı Qara xanla Su vardı. Qara xandan başqa görünən, Sudan başqa görünən yox idi.

Qara xan təklikdən danışub nə edəcəyini düşünən zaman Su dalğalandı. Ağ Ana peyda oldu. Qara xana «yarat!» deyib yenidən Suya daldı. Qara xan Kişini yaratdı. Və Qara xanla Kişi əbədi Suyun üzərində iki qara qaz kimi uçurdular...

Ancaq Kişi halından məmnun deyildi. Qara xandan daha yüksəkdə uçmaq istəyirdi. Bundan xəbərdar olan Qara xan Kişinin uçmaq qabiliyyətini aldı. Və Kişi sonsuz Suya yuvarlandı. Boğulurdu... Etdiyinə peşiman olduğunu deyib Tanrı Qara xandan üzr istədi. Tanrı Qara xan Kişinin Sudan çıxmasını əmr etdi.

...Kişi ovcundakı torpağı Su üzərinə səpdikdə Tanrı Qara xan torpağa «böyü!» dedi. Və bu böyüyən torpaq Dünya oldu... (Yaradılış dastanı).

Tarix təfəkkürünün mifoloji təzahürü üç mühüm (fundamental) mövzunu əhatə edir:

- 1) dünyanın (kainatın) yaranması;
- 2) insan övladının (bəşəriyyətin) yaranması;
- 3) türk etnosunun yaranması.

Göründüyü kimi, burada söhbət bütün hallarda (və məhiyyəti etibarilə!) mifoloji-mistik təsəvvürlərdən gedir.

Qədim türklərin tarix təfəkkürünün ikinci forması epik təzahürdür.

Məsələn:

«İsgəndər Səmərqəndi keçib Türk ellərini almaq istədiyi zaman Türk padşahı Şu adında bir gənc idi. Onun böyük bir ordusu vardı.

...Hökmdarın könülu rahatdı. Çünki İsgəndərin hərəkətlərini izləmək üçün kəşfiyyatçılar göndərmişdi.

...Ona «nə edək, döyüşə girəkmi?» sualı verildəndə arxayınqlıqla hövuzu göstərib laqeydcəsinə «bu qazlara, ördəklərə baxın, nə gözəl üzürlər» dedi.

Xalq gördü ki, hökmdar nə döyüşə hazırlaşır, nə də qaçmağa.

...İsgəndər çəkilib kətdikdən sonra Şu geri döndü. Balaşuquna gəlib Şu adlanan bir şəhər saldı... (Şu dastanı).

Bu təzahür formasında tarixi təfəkkür, əsasən, aşağıdakı epik obrazları yaradır:

- 1) Hökmdar (xaqan) obrazı;
- 2) Türk dövləti (el) obrazı;
- 3) Türk xalqı (budun) obrazı.

Qədim türklərin tarix təfəkkürünün üçüncü forması realistik-praktik təzahürdür.

Məsələn:

«Mən Bilgə Tonyukukam. Çin ölkəsində doğuldum. Türk xalqı Çinə tabe idi. Türk xalqı öz xanı olmadığını üçün Çindən ayrıldı, xan sahibi oldu.

Xanının atıb yenə Çinə tabe oldu. Tanrı dedi: Xan verdim, yenə də xanımı atıb tabe oldun... Türk xalqı öldü, batdı, yox oldu...

Meşədə, ondan kənarında qalmış olanlar toplanıb yeddi yüz adam oldular. İki bölüyü atlı, bir bölüyü piyada idi. Yeddi yüz adamı idarə edənlərin böyüyü «şad» sayılırdı. «Mənə vəzir ol» dedi. Mən də oldum... (Tonyukuk abidəsi).

Bu cür təzahür-mətnlərdə konkret tarixi adlar, coğrafiya, rəqəmlər və s. öz əksini tapır, təkrar olunur, siyasi-ideoloji mövqe nümayiş etdirilir.

Müşahidələr göstərir ki, qədim türk tarix mənbələri tarix təfəkkürünün təzahür formalarından hər hansı birinin üstünlüyü və ya aparıcılığı ilə seçilir.

Əgər bir mənbədə tarix təfəkkürünün həm mifoloji, həm epik, həm də realist-praktik təzahürü varsa, onlardan biri üstün və ya aparıcı, digəri (yaxud digərləri) «sitat» xarakterlidir. Ancaq bu «sitat» yaxud «sitatlar» ümumi mətnin ayrılmaz informativ (və fəlsəfi-metafizik!) tərkib hissəsidir.

Məsələn:

«Yuxarıda mavi göy, aşağıda qara yer yaradılıanda, ikisinin arasında insan övladı yaradıldı. İnsan övladı üzərində əcdadların – Bumın xaqanla İstəmi xaqan hökmran oldular. Və hökmran olub Türk xalqının dövlətini, törəsini (qanun-qaydalarını) dirçəlttilər, qorudular... Dörd tərəf düşmən idi. Ordu çəkib dörd yandakı xalqı özlərinə tabe etdilər.

Başı olanı baş əyməyə, dizi olanı diz çökməyə məcbur elədilər»... (Kül tiqin abidəsi).

Və beləliklə, qədim türklərin tarix təfəkkürü birinci təzahür formasında dini-metafizik (fəlsəfi), ikincidə bədii-estetik, üçüncüdə isə siyasi-ideolojidir.

Hər üç halda isə tarixidir...

Türk dövlət genişiyi

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq türkləri xarakterizə edərkən göstərilən ən mühüm keyfiyyətlərdən biri (bəlkə də, birincisi) onların (türklərin) zəngin dövlət quruculuğu (və idarəçiliyi) mədəniyyətinə malik olmalarıdır.

Göy Türklərin Kül tiqin abidəsi (732) məlumat verir:

«Yuxarıda mavi göy, aşağıda qara yer yaradılıqda onların arasında insan oğlu yaradıldı. İnsan oğlu üzərində dədə-babalarının Bumın kağanla İstemi kağan hakim oldular. Hakim olub türk xalqının elini (dövlətini), törəsini (idarəçilik qayda-qanunlarını) dirçəldib möhkəmləndirdilər»...

Göründüyü kimi, hər şeydən əvvəl, qədim türklər inanırlar ki, kağan (xaqan) hakimiyyətə Tanrının iradəsi (məsləhəti) ilə gəlir. Və bunu, maraqlıdır ki, kağan özü də «etiraf» edir:

«Türk xalqının adı-sanı (şərəfi) yox olmasın deyə atam kağanı, anam xatını yüksəldən Tanrı, el (dövlət) verən Tanrı türk xalqının adı-sanı (şərəfi) yox olmasın deyə məni taxta oturtdu».

Və beləliklə, Tanrı türk kağanını «seçir»... Türk kağanı hakimiyyətə ona görə gətirilir ki, xalqın normal yaşayışını, şərəfini təmin etsin... Bunun üçünsə türk törəsinə, dədə-babalarından qalmış möhkəm (və müqəddəs!) qayda-qanunlara əməl etmək lazımdır.

Bu tələb həm kağana, həm də xalqa aiddir.

«Türk» sözünün bir neçə etimoloji mənalarından (törəmək, artmaq, güclü, qüdrətli və s.) biri də «törəsi (qayda-qanunları) olan, yaxud ona riayət edən» deməkdir. Əslində, «türk» sözünə verilən populyar tarixi interpretasiya-

lardan hər üçü mənə-məzmunca bir-birilə səsləşir: törəmək-törə ilə yaşamaq – güclü-qüdrətli (passionar) olmaq...

Tarixin (və ya tarixşünaslığın) yaddaşında qalmış ən qədim türk dövləti Turan (e.ə. I minilliyin ortaları), ilk böyük türk hökmdarı isə Alp Ər Tonqadır... Bu dövlətin (və onun hökmdarının) tarixi qüdrəti barədə keçən eranın sonu yeni eranın əvvəllərində yaranmış «Alp Ər Tonqa» dastanı eramızın birinci minilliyi boyu çox məşhur olmuş, Qəznəvilərin hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi İran şairi Firdovsiyə həmin mövzuda əsər yazıb türkləri (sələflərini) tərənnüm etməyi sifariş versə də, dahi şair «milli təəssübkeşliyi» ucbatından Turana yox, İrana üstünlük verdiyinə görə türk hökmdarı tərəfindən, haqlı olaraq, cəzalandırılmışdır. Lakin Alp Ər Tonqa (və Turanın) əzəmətinə heç «Şahnamə» müəllifi də sona qədər kölgə sala bilməmişdir.

E.Ə. I minilliyin sonlarına doğru türklərin Hun siyasi birliyi formalaşır ki, onun yaratıcısı Tümen kağan idi... Və beləliklə, Böyük Türk Kağanlığının «əbədi» tarixi başladı.

Tüməndən sonra hakimiyyətə oğlu Mete –qədim türk eposunun qəhrəmanı Oğluz kağan keçir... Və onun zamanında Böyük Türk Kağanlığının hüdudları xeyli genişlənərək bütövlükdə Böyük Çölü əhatə edir.

Mete (Oğuz) kağanın mənbələrdə mühafizə edilmiş məşhur dövlət genişiyi, yəqin ki, türk dövlətçiliyi tarixində ilk genişlik hadisəsi deyildi...

Düşmən tayfalar hələ zəif olan Hunlara elçi göndərib kağanın atını istəyirlər. Mete ətrafını toplayıb məsləhətləşir. «Yox» deyirlər... Ancaq kağan vəziyyəti nəzərə alıb atın verilməsi qərarına gəlir... Düşmən bir daha elçi göndərib Metenin xanımını istəyir. Yenə də məsləhətləşmə keçirilir. Nüfuzlu adamların əxlaqsız iddiaya kəskin etirazına baxmayaraq kağan bu dəfə də güzəştə gedir... Ağzınlaşmış

düşmən üçüncü dəfə ölkənin yarasız bir torpaq sahəsini tələb etdikdə məsləhət üçün toplananlardan bəziləri kağına «ver getsin», -deyirlər – «Əvvəlki iddialarla müqayisədə bu tələb heç nədir». Kağan qəzəblənib həmin adamların başını vurdurur. Və deyir ki, «əvvəl güzəştə getdiklərim şəxsən mənə mənsub idi, torpaq isə dövlətdir, onu heç kim öz xoşuna düşməyə verə bilməz»...

Bu əfsanə-mənbə qədim türklərdə həm dövlət gənəşiyinin olmasını, həm onun formatını, həm də qərar çıxarma fəlsəfəsini (üsul, metod, son sözün kimə məxsus olması və s.) əks etdirir.

Eramızın ilk əsrlərindən Şərqdən Qərbə «axan» hunlar həm bir sıra müasir türk (qırçaq) xalqlarının əsasını qoyur, həm də türk törəsini (ümumən dövlətçilik mədəniyyətini) Avropaya yayırlar. Xüsusilə Atilla dövründə (I minilliyin ortalarında) Hunların (türklərin) Qərbi Avropaya təsiri yeni dinin (xristianlığın) qarşısındakı maneələri aradan qaldıraraq «qocalmış Avropanı cavanlaşdırmaq cəhdi» kimi xarakterizə oluna bilər.

Qərbi Avropada Hunlar (və Atilla) ilə bağlı mənfi stereotiplərin yaranmasına baxmayaraq, obyektiv araşdırmalar (məsələn, bax: Laszlo Maracz. The Huns in Western consciousness: images, stereotypes and civilization. – Global – Turk, 2015, №1 -2) göstərir ki, türk dövlət idarəçiliyi ənənələri Avropaya əhəmiyyətli mədəni təsir göstərmişdir.

I minilliyin ortalarında Böyük Türk Kağanlığı – Göy Türk dövləti (imperiya) simasında təzahür edir...

Əvvəlki türk dövlətləri kimi əsas coğrafiyasını Böyük Çölün təşkil etdiyi Göy Türk imperiyası dövründə türklərin dövlət quruculuğu (və idarəçiliyi) texnologiyaları barəsində yalnız şifahi yox, həm də zəngin yazılı mənbələr – «Kültüqin, Bilgə kağan, Tonikuk abidələri mövcuddur. Və bun-

dan sonra Tarix türklərin dövlətçilik mədəniyyəti, o cümlədən dövlət gənəşiyi barədə təkcə danışmır, həm də yazır.

Turan, Hun və Göy Türk dövlət-imperiyalarından sonra türklər Dünyaya harmoniya gətirən bir sıra böyük siyasi birliklər də yaradırlar: Qaraxanlılar, Səlcuqlar, Moğollar, Qızıl Ordalılar, Səfəvilər, Osmanlılar...

E.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən başlayan (ondan bir neçə min il əvvəl isə ümumaltay «təcrübə»si olan!), təxminən üç min illik ardıcıl, davamlı tarixə malik türk dövlətçilik ənənəsinin kifayət qədər universal qanunauyğunluqlarından, modellərindən (və nəticə etibarilə, genotipologiyasından) bəhs etmək olar.

Və bu mövzuda daha əsaslı söhbət açmaq üçün böyük tarixçilər Əbdülqadir İnan, Bəhaəddin Ögəl, Mirəli Seyidov... kifayət qədər geniş imkanlar yaratmışlar.

Türk cəmiyyətinin strukturu, məlum olduğu kimi 1) ailə (oğuş), 2) ailələr birliyi (uruğ), 3) tayfa (boy), 4) tayfalar birliyi (budun), 5) xalq (el) iyerarxiyasına əsaslanır.

Tayfanı (boyu) – bəy; tayfalar birliyini (budunu) – ya-bqu, şad və ya iltəbər; xalqı (eli) isə kağan idarə edir.

Böyük Türk Kağanlığı (imperatorluğu), əslində, «boy-lar konfederasiyası»dır ki, burada həm bir idarəçilik demokratiyası, həm də mərkəzçiliyi sarsıda biləcək qədər «boy (tayfa) sərbəstliyi» vardır.

Və finkrimizcə, türk dövlət gənəşiyi kağanlıq təkhakimiyyətliliyi ilə (xalqın öz passionar azlığı vasitəsilə) dövlət idarəçiliyində iştirakı ehtiyacı arasındakı dialoq və ya diskurs (ünsiyyət) zərurətindən yaranmışdır.

Ümumi qənaət bundan ibarətdir ki:

«Böyük Hunlardan başlayaraq hər türk dövlətində dövlət işlərinin müzakirə olunduğu (məsləhətləşildiyi) bir məclis vardır. Əvvəllər «Toy», moğollardan sonra «Qurultay»

adlanan bu məclislərin quruluşu və burada iştirak edənlər müxtəlif türk dövlətlərində bir-birindən fərqlənmiş, səlahiyyət və müzakirə (məsləhətləşmə) mövzuları da dəyişilmişdir. Boy (tayfa) bəyləri bir sıra xanədan mənsubları və yüksək rütbəli dövlət məmurları bu məclisdə iştirak etmişlər» (Büyük Türk Klasikləri, I c., Ötügen-Söğüt).

Türk dövlətlərinin (imperiyalarının) zəngin tarixi təcrübəsindən çıxış edərək (və onları mövcud araşdırmalar əsasında ümumiləşdirərək) türk dövlət genişliyini təhlil etməyə çalışaq...

Türk dövlət genişliyinin xarakterini müəyyənləşdirən cəhətlərdən birincisi, heç şübhəsiz, hökmdar, yaxud dövlət başçısı kultudur... Hunların əfsanəvi hökmdarı Mete - Oğuz kağan Çin imperatoruna yazdığı məktubu bu cür başlamışdı: «Hunların Göy (Tanrı) tərəfindən taxta çıxarılmış kağanı» ... Göy Türklərin hökmdarı da xalqa müracətində özünü məhz bu cür təqdim etməsi...

Lakin türklərdə kağan, bir sıra qədim xalqlardan fərqli olaraq, heç də Tanrı mənşəli deyil. Və ona görə də Tanrı (Göy) tərəfindən müqəddəs hökmdarlıq, xüsusi səlahiyyət (kut!) verilməmiş kağan missiyasını məsuliyyətlə yerinə yetirməyə, Tanrı onu öz himayəsindən məhrum edib sərt cəzalandıra bilər.

Bununla belə kağan olmaq iddiası, prinsip etibarilə, yalnız kağan soyundan (nəslindən) gələnlərə düşür. Və çoxlu iddiaçılardan kimin kağan olacağını isə yenə də Tanrının iradəsi müəyyən edir.

Türk dövlətçilik təfəkküründə öz geniş əksini tapmış (hətta türklər arasında kütləviləşmiş!) bir mühüm məsələ də «Dünya dövləti» ideyasıdır ki, bunun məzmunu Tanrının türk kağanına bütün Dünyanı idarə etmək səlahiyyətini verməsi inamıdır. Və bu inam Osmanlı imperiyasına qədər gəlib çıxmışdır...

Bütün bunlar isə o deməkdir ki, türk dövlət genişliyinin zəruriliyini, mövzusunun, vaxtını (məqamını), formatını, yerini və s. hökmdar (dövlət başçısı) müəyyən edir. Çünki o, müqəddəs bir missiya icra edən (Tanrının iradəsinə yerinə yetirən) mütləq hakimdir... Lakin dövlət idarəçiliyi təcrübəsində türk hökmdarlarının məcburiyyət (aşağılardan aktiv və ya passiv təzyiq) üzündən də genişlik keçirmələri faktları az olmamışdır. Və bu, adətən, «aşağıların» hakimiyyətdən narazılığını aradan qaldırmaq (onlara ya təzyiq göstərmək, ya da güzəştə getmək) məqsədi daşımışdır.

Bir də törə (türk törəsi) vardır ki, kağan nə qədər «hakimi-mütləq» olsa da ona riayət etməyə borcludur. Və buraya, əsasən, aşağıdakı qaydalar daxildir:

1) Xalqın (dövlətin) taleyilə bağlı məsələləri kağan genişsiksiz həll edə bilməz;

2) dövlət genişliyində xalq mümkün qədər maksimum təmsil olunmalıdır;

3) heç olmasa ildə bir dəfə (və hər dəfə eyni vaxtda), zəruri oldu-olmadı, dövlət genişliyi (toy, qurultay, divan və s. formatlarında) keçirilməlidir;

4) dövlət genişliyini kağan (hökmdar) yox, hamının hörmət etdiyi nüfuzlu ağsaqqal (bilgə) idarə etməlidir;

5) arzu edən hər kəsin danışmaq, fikir söyləmək, mövqə bildirmək hüququ vardır.

Türk dövlət genişliyinin xarakterini müəyyənləşdirən ikinci cəhət türk dövlət quruculuğu (və idarəçiliyi) ənənələrinin zənginliyidir, qayda-qanunlara (törəyə) ciddi riayət olunmasıdır. Əgər kağan türk törəsinin əsaslarını pozarsa, Tanrı da ondan üz döndərər. Və bu tələb türklər islamı qəbul etdikdən sonra da özünəməxsus bir şəkildə (müsəlman dünyagörüşünə uyğun olaraq) davam etdirilmişdir...

Türk törəsinin əsas şərt-prinsipi isə «ədalətlik»dir!..

Kağan idarə etdiyi xalqın – cəmiyyətin (nəticə etibarlı, bütün insanlığın!) taleyinə cavabdehdir... Bunun həyata keçirilməsi üçün ən optimal (və populyar) yol dövlət genişliyi olmuşdur. Xalqla məsləhətləşmək (hətta buna ciddi ehtiyac görünməsə belə!) hökmdarın törəyə riayət etməsinin ən kütləvi nümayişi sayıla bilərdi.

Lakin türklərin tarixində elə qurultaylar da olmuşdur ki, hökmdarın türk törəsinə gətirdiyi yenilikləri, yeni qaydaları təsdiq etmək (bəyənmək), yaxud da onun məzmununu ilə tanış olmaq üçün çağırılmışdır.

Türk dövlət genişliyində törə özünün hamı tərəfindən qəbul olunmuş (ənənəvi) vəziyyətində «hökmdar (kağan) – xalq» münasibətlərinin qurulmasında, idarəçilik texnologiyalarının səmimiyyətində, dövlətin (imperiyanın) uzunömürlüliyündə mühüm rol oynamışdır.

Törəyə əməl olunmasının məsuliyyətini ilk növbədə kağan daşıyırdı...

Türk dövlət genişliyinin xarakterini müəyyənləşdirən üçüncü cəhət dövlətlərin ərazicə geniş coğrafiyaya əhatə etməklə çoxlu sayda tayfa birliklərindən təşkil olunması idi... Dövlət daxili informasiya mübadiləsinin, xüsusilə hökmdar fərmanlarının «aşağılar»a çatdırılmasının, eləcə də «aşağılar»dakı vəziyyət barədə məlumat alınmasının operativ olmadığı (əksinə, çoxlu sayda texnoloji çətinliklərin olduğu) dövrlərdə toylar, qurultaylar və s. miqyasında keçirilən genişliyə böyük ehtiyac var idi. Və bu ehtiyac çox zaman hökmdarın «mütləq hakimiyyət» səlahiyyətlərini məhdudlaşdırır, genişliklərin hətta vaxtaşırı olaraq keçirilməsi zərurətini doğururdu.

Məsələn, «Dədə Qorqud» eposunda (və onun əsasında yazıya alınmış «Kitabi-Dədə Qorqud»da) vaxtaşırı toy

(gənəşik) keçirməyə hökmdara qarşı Oğuz bəylərinin ciddi narazılığından, ondan incimələrindən danışırlar.

Türk dövlət genişliyində imperiyaların ərazinin genişliyindən irəli gələn problemləri həll etmək üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür:

1) tələsik keçirilməli olan dövlət genişliyinə yalnız az sayda zəruri şəxslər (dövlətin «irəli çıxanları») çağırılmışdır;

2) kağan (hökmdar) daha yaxın adamları (saray əyanlarını) toplayaraq genişlik (müzakirə) aparmış, çıxarılan qərarlər «aşağılar»a göndərilmişdir.

Türk dövlət genişliyinin xarakterini müəyyənləşdirən dördüncü cəhət cəmiyyətin həyat tərzı, təsərrüfat ukladıdır... Sülh şəraitində, adətən, yüksək genişliyə o qədər də ehtiyac olmadığı halda axınlar və ya müharibələr zamanı bu, qaçılmaz olmuşdur.

Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hökmdar sərkərdələr tərəfindən idarə olunan ordunun ümumi başçısı, müasir təbirlə, «ali baş komandanı» idi. İkincisi, axına gedəcək və ya ölkəni düşmən hücumlarından müdafiə edəcək ordunun böyük hissəsi məhz müharibə ərzində xalq içərisindən toplanırdı. Və nəhayət, üçüncüsü isə, həmin ordunun əhval-ruhiyyəsini yüksəltmək, hansı ümumi ideallar (Vətən, din, hökmdar və s.) uğrunda döyüşəcəyini izah etmək lazım gəlirdi.

Sülh şəraitində keçirilən dövlət genişliklərində təntənə, bayram əhval-ruhiyyəsi həmişə çox güclü olmuşdur. Və bu zaman dini ayınlar icrasına, yemək-içmək məclislərinə, müxtəlif xarakterli (və türklər üçün ənənəvi) yarışların keçirilməsinə, mükafatların təqdiminə xüsusi diqqət verilmişdir.

Türk dövlət genişliyinin xarakterini müəyyənləşdirən beşinci cəhət türk dövlətinin beynəlxalq nüfuzu və ya beynəlxalq münasibətlər üçün məsuliyyətidir... Artıq qeyd

edildiyi kimi, türklərdə «Dünya dövləti» ideyası (və iddiaları) kifayət qədər güclü olmuşdur. Geniş bir coğrafiyanı (Avroasiyanı!) məskunlaşdırın (və idarə edən) türk hökmdarları üçün dövlət gənəşiyi ehtiyacının miqyası da geniş idi. Gənəşiyə yalnız müxtəlif türk tayfaları deyil, «hüdudsuz» coğrafiyanın müxtəlif xalqları da qatılırdılar.

Türk dövlət gənəşiyinə dəvət olunanların içərisində nəinki müxtəlif dillərdə danışan (və müxtəlif mənşəli) xalqların (tayfaların), hətta xarici ölkələrin (dövlətlərin) nümayəndələri də olurdu. Bu mənada türk dövlət gənəşiyinin «dünyaya açıqlığı» barədə cəsarətlə danışmaq olar.

Və yeri gəlmişkən... Türk dövlət gənəşiyinin, ümumən türk dövlətçiliyinin həm yaranmasında, həm də inkişafında qədim Şərq dövlət idarəçiliyi ənənələrinin (məsələn, Çin) müəyyən təsirləri də olmuşdur ki, bu, əsasən, türklərin «Dünya dövləti» (dünyanı özlərinə cəlb etmək) iddialarından irəli gəlirdi. Və «dünya ilə ünsiyyət» istəyinin (marşının və ya siyasətinin) nəticəsi idi. Burada «kənardan təsir və ya təzyiq»dən ona görə söhbət gedə bilməz ki, türklər dövlət idarəçiliyinə «beynəlmiləl (və təbii ki, mütərəqqi!) texnologiyaları» zəif, yaxud əsarətdə olduqları dövrlərdə deyil, məhz güclü və ya geniş bir coğrafiyada hakimiyyətdə olduqları dövrlərdə mənimsəmişlər.

Türk dövlət gənəşiyinin xarakterini müəyyən edən altıncı cəhət onun iştirakçılarının seçimindən və ya tərkibindən ibarətdir.

Qədimdən başlayaraq müxtəlif türk dövlətlərində (imperiyaalarında), qüvvədə olan törəyə görə, dövlət gənəşiyinə ilk növbədə hökmdar soyundan olan şəxslər (qeyd edək ki, onların demək olar ki, hamısı dövlət idarəçiliyində yüksək mövqə tuturdular), ikinci növbədə, tayfa başçıları (böylər), üçüncü növbədə isə, hərbi, dini və s. liderlər, ağsaqqallar

dəvət edilirdilər. Bu qayda o qədər möhkəm idi ki, kağan (hökmdar) tərəfindən ona əməl olunmasa, yəni dəvət olunmalı şəxs dəvət edilməsə, kifayət qədər ciddi skandal yaranı bilərdi.

Qurultay və ya toyun kağan tərəfindən irəlicədən müəyyən edilmiş miqyasından (formatından) asılı olaraq, xalq kütlələrinin iştirakı da gözlənilən idi. Burada əsas rol dövlət gənəşiyinin «janrı», hansı məqsədlə keçirilməsi oynayırdı. Əgər gənəşik, məsələn, müharibə etmək və ya sülh bağlamaq üçün çağırılırdısa bir, törəyə dəyişiklik, yaxud təntənə-bayram üçün idisə başqa bir tərkib müəyyən edilə bilərdi. Ancaq əsas heyət, adətən, dəyişməz idi.

Türk dövlət gənəşiyinin xarakterini müəyyən edən yedinci cəhət onun kifayət qədər mükəmməl keçirilmə qaydalarının, müasir terminlə desək, protokolunun mövcud olmasıdır.

Tarixi mənbələr (və onların verdiyi məlumatların müqayisəli araşdırılaraq ümumiləşdirilməsi) göstərir ki:

1) dövlət gənəşiyinin toy, qurultay, divan və s. formasında keçirilməsinə uyğun xüsusi yeri (məqamı) olurdu (hətta bəzən at üstündə keçirilirdi);

2) həmin yer dövlət simvolları (bayraq, qədəh, damğa və s.) ilə «bəzədilirdi»;

3) hər kəsin oturmaq (hətta yatmaq, dincəlmək) üçün xüsusi yeri olurdu (heç kim heç kimin yerini tuta bilməzdi);

4) hər kəsə mövqeyinə, statusuna uyğun yeməklər verilir (və hər kəs atın, malın, yaxud qoyunun hansı hissəsini yeyəcəyinə qədər bilirdi);

5) dövlət gənəşində səs-küyün, qarışıqlığın olmamasına, nümayəndələrin nizam-intizama riayət etmələrinə (onlar buna onsuz da adət ələmişdilər) xüsusi nəzarətçi (yasavul) cavabdeh idi və s.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Böyük Çölün dövlətçilik ənənəsində dövlət genişliyi, doğrudan da, mükəmməl bir törə (qanunvericilik) qurumu (orqanı) olmuşdur. Və o, nəinki müstəqil dövləti olan (və modern parlamentarizm texnologiyalarından uğurla faydalanan) türk xalqlarının, hətta bu və ya digər dövlətin tərkibində milli azlıq təşkil edən türklərin də etnik təfəkküründə (etnoqrafiyasında) bu günə qədər yaşayır.

2015

Mahmud Kaşğarının tədqiqat metodu

Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk»ü türkologiyanın şah əsərlərindən biri, dünya dilçiliyi tarixinin də, heç şübhəsiz, dünyanın tanınmış dil nəzəriyyəçiləri «Divani»la tanış olmadıqlarına görə müəllifin istifadə etdiyi tədqiqat metodu və ya metodları barədə heç bir fikir söyləməmişlər.

Azərbaycanda isə bu istiqamətdə müəyyən cəhdlər olmuşdur ki, onun da əsasında professor Əbduləzəl Dəmirçizadənin məşhur məqaləsi (API-nin «Elmi əsərlər»i, 1966, № 1) dayanır. Milli dilçilik elminin yaradıcılarından olan görkəmli alimin həmin məqaləsində «Divan»ın tədqiqat üsulu on maddə üzrə müfəssəl şərh edildikdən sonra belə bir nəticəyə gəlinir:

«Beləliklə, aydın olur ki, müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsas mahiyyətini təşkil edən bu xüsusiyyətlərin ünsürləri, rüşeymi M.Kaşğarının divanında tətbiq edilmişdir. Buna görə də ümumiyyətlə dilçilikdə, xüsusən türkologiyada müqayisəli-tarixi metodun başlanğıcını XVIII və ya XIX əsrdən deyil, məhz XI əsrdən – Mahmud Kaşğarının «Türk dillərinin divanı» adlı kapital əsərindən hesablamaq daha doğru olar».

Akademik Ağamusa Axundovun Azərbaycanda ümumi dilçilik sahəsində ən mötəbər mənbə kimi uzun illərdir ki, istifadə olunan «Ümumi dilçilik» dərsliyində deyilir: «Ə.Dəmirçizadənin ayrıca tədqiqatında Mahmud Kaşğarının «Türk dilləri divanı»nda leksik, fonetik, qrammatik

səviyyədə aparılmış müqayisələrin mahiyyəti geniş şərh edilmişdir. Həmin əsərdə samitlərin əvəzlənməsi, saitlərin əvəzlənməsi, ahəng qanunu kimi fonetik sahələr üzrə aparılan müqayisələr dilçilik tarixi üçün böyük maraq doğurur. Hərtərəfli tədqiqatdan sonra Ə.Dəmirçizadənin gəldiyi ümumi nəticə tamamilə doğrudur».

Həmin fikir professor Fəxrəddin Veysəllinin kifayət qədər iddia ilə yazılmış «Dilçiliyin əsasları» dərsliyində də, demək olar ki, təkrar edilmişdir.

Əlbəttə, Ə.Dəmirçizadənin ümumi dilçilik üzrə mütəxəssis olmadığını nəzərə alsaq, onun fikrinə müəyyən mənada loyal yanaşmaq, həmin fikrin elmi obyektivlikdən çox, keçən əsrin 60-cı illərinə məxsus milli təəssübkeşlikdən irəli gəldiyini düşünmək olar. Lakin ümumi dilçilik mütəxəssislərinin münasibəti məsələyə yenidən qayıtmağı, elə bilirik ki, zəruri edir.

Hər şeydən əvvəl, nəzərə alınmalıdır ki, XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış tarixi-müqayisəli metod elə bir mükəmməl sistemdir ki, onun «ünsür» və ya «rüşeym»lərini orta əsrlərdə axtarmaq mümkün deyil. Və bu metod yalnız XVII-XVIII əsrlərdə toplanmış külli miqdarda dil faktlarının təhlilinə əsaslanır.

Maraqlıdır ki, həmin əsrlərdə dillərin müqayisəsi daha mühüm yer tutur, tarixilik məsələsi isə bundan sonra gəlir.

Müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür yazır:

«Dil haqqında elm əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edəne qədər üç ardıcıl inkişaf fazasından keçmişdir...

...Üçüncü mərhələ dilləri bir-birilə müqayisə etmək imkanının kəşfi ilə başladı... 1816-cı ildə Frans Bopp özünün «Sanskrit dilinin təsərif sistemi haqqında»kı əsərində sanskriti yunan, latın və başqa dillərlə bağlayan münasibətləri araşdırdı»...

Dahi dilçi davam edir:

«Əgər əvvəl sanskrit kəşf edilməseydi, Bopp öz elmini (özü də bu qədər qısa bir müddətdə) çətin ki yarada bilərdi. Boppun axtarıqlarının bazası məhz ona görə genişləndi və möhkəmləndi ki, yunan və latın dilləri ilə yanaşı üçüncü informasiya mənbəyindən – sanskritdən istifadə imkanı əldə edildi»...

Və göründüyü (əslində, ümumən məlum olduğu) kimi, tarixi-müqayisəli metod bir neçə müstəqil dilin struktur baxımından müqayisə olunaraq aralarındakı qohumluq əlaqəsinin müəyyonlaşdırilməsinə əsaslanır ki, bu da, nəticə etibarilə, onların hər biri üçün başlanğıc olan ulu dilin (pradilin) rekonstruksiyasına gətirib çıxarır.

M.Kaşğari öz «Divan»ında qarşısına belə bir məqsəd qoymamışdı. Və qoya da bilməzdi... O, ərəblərə türk dilini (və ruhunu!) tanıtmaya istəyirdi. Və buna da nail olmuşdu...

«Divani-lüğət-it-türk»ü, bir qaydya olaraq, «Türk dillərinin divanı» kimi tərcümə edirlər ki, bu, tamamilə yanlışdır. M.Kaşğari «türk dilləri»ndən yox, «türk dili»ndən danışır. Və göstərdiyi, müqayisə etdiyi fonetik, yaxud leksik fərqlər də dialekt-şivə fərqləri hüdudunu aşmır... Ona görə ki, ilk orta əsrlərdə türk dili öz təbii diferensiasiyasını başa çatdırıb hələ müstəqil dillərə bölünməmişdi. Və türk dillərinin bir-birindən və ya digər dərəcədə fərqlənməsi orta əsrlərin sonlarına aiddir.

«Divan» müəllifinin tədqiqat üsulunu o vaxt tarixi-müqayisəli metod adlandıra bilərdik ki, türk, monqol və tunqus-mancur dillərini müqayisə edib ulu Altay dilini bərpa etmiş olsun.

O ki qaldı M.Kaşğarinin guya müqayisəli-tarixi, yaxud tarixi-müqayisəli metodun banisi olduğunu «sübut edən» on

maddədən ibarət dəlillərə, əminliklə demək olar ki, heç biri tənqidə dözmür. Məsələn, görkəmli dilçi yazır: «M.Kaşğari geniş ərazidə yaşayan türkdilli tayfalar arasında xeyli dolaşmış, bu dillərin yayılma şəraitini, necə qruplaşdığını, hansı dillərlə qonşuluqda olduğunu, öz əslindən uzaqlaşmış və təcrid olunmuş halda inkişaf edərkən necə dəyişdiyini və deməli, tarixi perspektivini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır».

Bu isə o deməkdir ki, «Divan» müəllifi türk dilinin yayıldığı geniş coğrafiyanın gəzib-dolaşdığı müəyyən sahədəki (qeyd edək ki, həmin sahədə, əsasən, müsəlman türklər məskun idilər) dialekt-şivə xüsusiyyətlərini təsvir (və təsnif) etmişdir. «... Tarixi perspektivini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır» məsələsinə gəldikdə isə, deyə bilərik ki, heç bir elmi əsası olmayan, tamamilə absurd bir mülahizədir. Ən azı ona görə ki, tarixi-müqayisəli metod perspektiv müəyyənləşdirmir... Əksinə, tarixə müraciət edir, dillərin keçmişinə, genotipinə işıq salır. Bir dilin dialekt-şivələrinin məhz həmin dilə mənsub olduğunu xüsusi sübut etməyə isə həm ehtiyac yoxdur, həm də əgər bu və ya digər dilə aidliyi mübahisə doğuran bir dialekt, yaxud şivə mövcuddursa, onun «yer»inin sübut edilməsinin tarixi-müqayisəli metoda öz klassik təzahüründə çox az dəxli var.

Ə.Dəmirçizadə yazır:

«M.Kaşğari tarixi perspektivi müəyyənləşdirmək məqsədilə türk dillərinin daha əvvəlki fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini və o dövrdəki bu və ya digər dilin əslinə münasibətlərini – oxşarlığını, yaxud fərqlənməsini yeri gəldikcə göstərmişdir. Bu yolla da müxtəlif türk dillərinin ilk əslini təsbit və bərpəedicilə əlamətlərini müəyyənləşdirmişdir».

Çox dolaşmış olan bu fikirdən anlaşılacaq odur ki, M.Kaşğari ədəbi dillə dialekt-şivələri müqayisə edir. Lakin belə

bir müqayisəni «Divan» müəllifindən təxminən min beş yüz il əvvəl hind dilçisi Panini də aparmışdı...

Ə.Dəmirçizadə yazır:

«Faktların müqayisəsində M.Kaşğari imkan daxilində qruplaşmadan istifadə etmişdir; yəni müəyyən xüsusiyyətlərinə görə eyniləşən müxtəlif tayfa dilləri bir qrupa, həmin xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən tayfa dilləri ikinci bir qrupa daxil edilmiş və müqayisədə də əksərən belə qruplar qarşılaşdırılmışdır (məs.: türk dilləri, oğuz və qıpçaq dilləri kimi)».

Əlbəttə, M.Kaşğarinin terminologiyasını müasirləşdirmək düzgün deyil... «Divan» müəllifi «türk dilləri», «oğuz dilləri», «qıpçaq dilləri» demir. Və deyə də bilməzdi... O, «türklərin dili», «oğuzların dili», «qıpçaqların dili» deyir ki, bunlar tamamilə başqa-başqa anlayışlardır... Dil faktlarının bu cür «qruplaşdırılması»nın isə tarixi-müqayisəli metoda qətiyyənlə dəxli yoxdur.

«Divan» zəruri müqayisələr, təsnifatlar aparılmaqla məhz ənənəvi təsviri metodla tərtib edilmişdir.

Ərəblər... Farslar... Və türklər

Müasir dünyada etnogenez baxımından tamamilə fərqli olan elə üç xalq və ya millət farslar və türklər qədər tarixən bir-birinə yaxın olmuş olsun. Çox güman ki, bu, ilk növbədə ərəblərin xidmətidir. Xüsusilə ona görə ki, ilk orta əsrlərdən etibarən passionarlıq və ya ümumən etnos səviyyəsində mütəşəkkil inkişaf dövrünə qədəm qoyan ərəblər VII əsrdən başlayaraq həm farslara, həm də türklərə əsarət altına alacaq, yaxud müstəmləkəyə çevirəcək qədər elə bir ciddi təsir göstərdilər ki, ərəb idarəçiliyinin süqut etdiyi XI-XII əsrlərdən sonra da həmin təsir həm farslar, həm də türklərdə, demək olar ki, enerjisini və ya parlaqlığını itirmədi.

Bunun əsas səbəbi, heç şübhəsiz, ərəblərin bütün dünyaya iman gətirmək üçün təqdim etdikləri İslam dini (və Qurani-Kərim!) idi. Lakin məsələ yalnız dinlə məhdudlaşmırdı... İctimai həyatın ən müxtəlif sahələrini, xüsusilə intellektual sferaları əhatə edən ərəb təsiri geniş miqyaslı olduğu kimi, həm də nüfuzlu idi. Əvvəl hərbi, sonra dövlet idarəçiliyi, sonra isə dini-mənəvi qüvvəyə əsaslanan bu təsir, müəyyən istisnalara (qeyd edək ki, onlar o qədər də güclü, yaxud davamlı deyildi) nəzərə almasaq, nə farslarda, nə də türklərdə uğurlu müqavimət reaksiyaları doğurmadı. Görünür, bu, ərəblərdən daha çox İslamın gücü idi, çünki Qurani-Kərim ərəblərin özlərinin belə axıracan mənimsəyə bilmədikləri, İslama qədərki mütərəqqi dini-intellektual dünyagörüşlərini də ehtiva edən bir ümumbəşəri mənəvi

mədəniyyəti təqdim edirdi ki, mükəmməl dini dünyagörüşü olmayan hər hansı etnosun nəticə etibarilə onu qəbul etməməsi intellektual elitanın (ümumən etnik intellektin) olmaması demək idi.

Farslar əsasən atəşpərəst, türklər isə əsasən tanrıçı idilər. Və ilk orta əsrlər üçün artıq «ibtidai» sayılan bu dinlər nə farsların, nə də türklərin elitasını qane etmirdi. Təsədüfi deyildi ki, türklər hələ eramızın ilk əsrlərindən bir neçə daha miqyaslı, daha geniş dünyagörüşlü dinləri qəbul etməyə ciddi cəhd göstərmişdilər. Hətta qəbul da etmişdilər... Lakin İslamla tanış olduqdan sonra üstünlüyü ona verməli oldular.

Farslar islam dininə (və ərəblərə) münasibətdə türklərdən xeyli «diplomatik» davranmışlar. Və islamdan əvvəlki tarixlərini müxtəlif yollarla qoruyub saxlamağa xüsusi maraq göstərən elitər təbəqələri olmuşdur ki, onlar yeni dinə o qədər də səmimi tapınmamışlar. Türklərdə isə bu, demək olar ki, müşahidə olunmur.

Lakin bir faktı etiraf etmək lazımdır ki, tezliklə İslamın hərbi qüvvəsinə çevrilən türklər xüsusilə XI əsrdən başlayaraq «kafirlər»ə yeni dini qəbul etdirərkən (qəzavat) intellektdən daha çox qılınca əsaslandıqlarından «qılınca müsəlman» adlanmışlar. Yeri gəlmişkən deyək ki, türklərin guya İslamı qılınca gücünə qəbul etdikləri barədəki kifayət qədər geniş yayılmış fikir yanlışdır. Əks halda səlcuqlar dövründən başlayaraq İslamı hərbi yürüşlərlə bütün dünyaya yaymağa cəhd göstərmiş türklərin uzun bir tarixi ehtiva edən hərəkətlərinin məntiqini izah etmək mümkün olmazdı.

Farslar ərəb istilasından sonra hərbi qüdrətlərini, demək olar ki, tamamilə itirdilər. Və yalnız epik-poetik yaddaşa sığınub nə zamanlarsa göstərdikləri əfsanəvi qəhrəmanlıqları xatırlamaqla kifayətlənirdilər ki, bunun ən parlaq nümunəsi

dahi Firdovsinin qüdrətli türk hökmdarının sarayında oturub yazdığı «Şahnamə» idi.

Farların bir etnos olaraq düşükləri çətin hərbi-siyasi vəziyyət, xüsusilə bir vaxtlar əzəməti ilə hətta Makedoniya-lı İskəndərə qarşı dayanmağa cəsarət edən dövlətçilik (hakimiyyət!) təcrübəsinin itirilməsi onların etnik psixologiyasına əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Və bu xalq özünüfədani (nəticə etibarilə, özünütəsdiqi!) bütün sonrakı orta əsrlər boyu məhz poeziyada tapdı. Lakin həmin sahədəki axtarışlar o qədər uğurlu oldu ki, türklərin hərbi, dövlət quruculuğu (və idarəçiliyi!) sahələrindəki tarixi nailiyyətləri ilə müqayisə edilə bilər.

Türklərin «beynəlxalq səmimiyyət»i ilk növbədə onların hərbi qüdrətinə, uzun sürən hakimiyyətlərinə əsaslanırdı. Nə ərəblər, nə də xüsusilə farslar türkləri daxilə «mədəni» hesab etmədikləri halda onlar (türklər) bu münasibətə olduqca laqəyd yanaşırdılar ki, bunun da səbəbi kifayət qədər güclü (və hüduzsuz) hakimiyyətin doğurduğu iddialar idi. İş o yerə çatmışdı ki, türk hökmdarları (eləcə də ümumən saray əhli) özlərinin mənşəcə türk, fars, yaxud ərəb olmalarının fərqi belə deyildilər. Və «müsləman» adı kifayət edirdi.

Bu cür «İslam beynəlmiləçiliyi»nə türklər hakimiyyətlərinin zəifləyib əldən çıxdığı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər sadiq qaldılar.

Etnosun (xalqın) əsas göstəricisi, sözün geniş mənasında, elm-mədəniyyət (və həmin elm-mədəniyyətin dili)dirsə, bu mühüm göstəricidə türklər həm farslardan, həm də ərəblərdən geri qaldılar. Ərəblər yalnız ərəbcə; farslar həm ərəbcə, həm də farsca; türklər isə həm ərəbcə, həm farsca, həm də türkcə danışdılar, yazdılar (və düşündülər).

Dini hakimiyyət (xəlifəlik) orta əsrlərdə həmişə ərəb-

lərin əlində olduğundan onların intellektual iddiaları daha böyük idi. Və türklər müxtəlif dövrlərdə Xilafətin idarəçiliyini praktik olaraq mənimsəsələr də, İslam dünyasına dini-ideoloji rəhbərliyə tam nail ola bilmədilər. Hətta osmanlılar (türklər) xəlifəliyi ələ keçirdikdən sonra da belə oldu.

Farsdilli türk poeziyasına (Nizamidən Saib Təbriziyyə qədər) gəldikdə isə yeni dövrdə bütün dünyada məhz fars və ya İran ədəbiyyatı kimi tanındı. Halbuki fars və ya İran ədəbiyyatının Firdövi, Xəyyam, Sədi, Hafiz, Cami... ilə inqışar tapan özünəməxsus etnik üslubu vardı.

Farslar kimi türklər də elmi ərəblərdən öyrənilirdilər. Bu proses hətta XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etdi. Doğrudur, bütün İslam dünyasında mədrəsələrin, məscidlərin, digər dini, elmi-mədəni, ticari və s. müəssisələrin tikintisi, bərpası, inzibati idarəsi əsasən türk hakimlərinin xidmətidir, lakin türklər bütün orta əsrlər boyu ərəb mütəfəkkirlərinin, demək olar ki, sadiq şagirdləri olaraq qaldılar.

Farslar isə İslam dünyasında həmişə laibalı aristokratizmi ilə seçilirdilər. Və onlar nə ustad, nə də şagird olmaq istəmiridilər... Bununla belə türk hökmdarlarının saraylarında xüsusi nüfuzunu tədricən genişləndirən fars aristokratiyası yalnız ədəbiyyatla, incəsənətlə məşğul olmaqla qalmır, idarəçilik işlərinə də qoşulur, səbrlə, təmkinlə bir sıra məqamları, yüksək mövqeləri ələ keçirir, saray intriqalarını gözə görünmədən elə bir «peşəkar» səviyyəyə qaldırırdılar ki, bəzən heç hökmdarların özləri də vəziyyətdən baş çıxara bilmir, illərlə davam edən hərə-mərcliyin əsirinə çevrilirdilər.

Fars «diplomati»k aristokratiyasının, yaxud aristokratiya «diplomatiya»sının yalnız bir türk hökmdarının sarayında deyil, müxtəlif türk hökmdarları arasında da xüsusilə məişət zəminində ziddiyyətlər yaratmaları tarixdən

yaxşı məlumdur. Və poeziya hakimiyyəti ilə yanaşı saray dəftərxanasını da öz nadir taktiki istedadları, «şirin dilləri» ilə mənimsəyən farslar türk hökmdarlarını da məcbur etdilər ki, yalnız farsca şeir yazmaqla kifayətlənməyib dövlət əmr, sərəncam və göstərişlərini də yaxşı bilmədikləri fars dilində versinlər.

Araşdırmalar göstərir ki, İslam dininin (Qurani-Kərimin) yaradıcıları olan ərəblər ən gec XII-XIII əsrlərdən sonra türklərin dövlət quruculuğu (və idarəçiliyi) işlərinə o qədər də müdaxilə etmədikləri halda farslar bu sahədə kifayət qədər böyük fəallıq göstərirdilər. Buna da təbii baxmaq lazım idi... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, mədəni səviyyəsi ilə seçilən (və bu baxımdan türklərdən üstün olduqlarına inanan) farslar ərəb hücumlarının tamamilə məhv etdiyi tarixi (və kifayət qədər möhtəşəm) dövlətçilik ənənələrinin itirilməsilə barışa bilmirdilər. Fikrimizcə, İslama inamlarının o qədər də möhkəm olmaması buradan irəli gəlirdi. Və ərəblərin fars dövlətçiliyi ənənələrini məhv etdiyi İran coğrafiyasında XI-XII əsrlərdən hökm etməyə başlayan türklər isə, yenə də tamamilə təbii olaraq, farsların ərəblərə heç də həmişə açıq-aşkar ifadə edə bilmədikləri ən azından neqativ münasibətini öz üzərlərinə götürməli və ya ərəblərlə paylaşmalı oldular.

Türk-fars-ərəb münasibətlərində orta əsrlərin sonlarına qədər türklərə üstünlük verən, müsəlman dünyasında onların dominantlığını təmin edən hadisələrdən biri Şərqdən-Türküstandan ənənəvi olaraq gələn türk axınları idi ki, bunlar Ön Asiyada türklüyün mövqeyini, nə qədər böyük siyasi hərc-mərclik yaratsa da, vaxtaşırı gücləndirirdi. Lakin orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində həmin axınlar dayandı. Şimaldan gələn türk (qıpçaq) axınları isə bundan daha əvvəl kəsilmişdi... İslam dünyasına liderlik edən

Osmanlı türkləri Qərbə meyilləndilər... Müasir texnologiyalarla silahlanmış Avropa isə təcridən İslam dünyasının içərilərinə yeridi... Və bundan sonra həm ərəblərin, həm farsların, həm də türklərin taleyini, faktik olaraq, avropalılar həll etməyə başladılar.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərinə ərəblər, farslar və türklər – müsəlman dünyası elmi-mədəni baxımdan bir-birindən, demək olar ki, ayrılmış, təcrid olunmuş, hətta hər cür əlaqələrdən məhrum edilmiş bir şəkildə gəlib çıxdı ki, həmin ayrılma və ya təcrid olunmanın ən azı yüz illik bir tarixi mövcuddur. Və bu gün «ərəb dünyası»ndan, «türk dünyası»ndan danışılır, «fars dünyası» anlayışı isə yoxdur, ancaq «İran» var...

Ərəblər, farslar və türklər arasında əsrlər boyu davam etmiş tarixi münasibətlərin İslam dünyası kontekstində canlandırılmasına, inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Lakin İslam dünyasına avropalıların (ümmən Qərbin), əgər belə demək mümkündürsə, dağıdıcı münasibəti bu böyük ehtiyacın ödənilməsi üçün, demək olar ki, müsbət heç nə vəd etmir. Daxili müqavimət (və birlik uğrunda mübarizə) imkanları isə olduqca məhduddur.

Türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin orta dövrü

Türk xalqları ədəbiyyatının tarixində Müsəlman İntibahı ilə başlayıb Milli İntibahların təzahürü ilə sona çatan məhsuldar bir dövr var ki, onu məzmunca kifayət qədər neytral (və liberal) bir terminlə «türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin orta dövrü» adlandırmaq olar.

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə təsadüf edən Müsəlman İntibahı türk ədəbi-bədii təfəkkürünün həm türkçə, həm farsca, həm də ərəbcə sədəvirlərini yetirir. Yusif Xas Hacib Balasaqunlu, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Əhməd Yüqnəki, Əhməd Yəsəvi kimi mütəfəkkir sənətkarların yaradıcılığı ilə təmsil olunan Türk Müsəlman İntibahının böyük filoloqları da vardır: Mahmud Kaşqari, Xətib Təbrizi və ədəbiyyatla bu və ya digər dərəcədə bağlı olan filosof Əbu Nəsr əl-Fərabi ət-Türki... İntibah başlanğıcından sonra türk xalqları ədəbiyyatına orta dövr Yunus İmrə, Mövlanə Cəlaləddin Rumi, İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Baqi, Məhəmməd Babur və başqalarını vermişdir. XVII əsrdə yeni dövrün (və Milli İntibahların) başlaması ilə sona çatan orta dövr təxminən min ilə qədər davam etmişdir.

İdeya-estetik baxımdan türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin orta dövrü onaqədərki (və təxminən iki min illik bir tarixi əhatə edən) qədim dövrün bilavasitə davamı olsa da, tamamilə təbiidir ki, aydın görünən (və kifayət qədər asanlıqla təhlilə gələn) özünəməxsusluqlar da qazanmışdır. Onların əsası türklərin qəbul etdiyi yeni dinin – İslam di-

ninin (və Müsəlman mədəniyyətinin) çoxsaylı təsiridir ki, bu təsir dünyagörüşündən başlayıb janr texnologiyalarına qədər gedir.

Türk ədəbiyyatının qədim dövrünü yaradan başlıca dünyagörüşü, əgər ilk mərhələləri ehtiva edən mifologiyaları nəzərə almasaq, Tanrıçılıq idi. Çox da diferensial olmayan ədəbi janrlar lirika ilə epos (dastan) ətrafında cəmləşirdi. Orta dövr isə zəngin (hətta dünyanın özünəqədərki dinlərinin interpretasiyalarını da özündə polemik şəkildə əks etdirən) İslam dünyagörüşü (fəlsəfəsi) ilə yanaşı həm lirik, həm də epik ədəbiyyatın (poeziyanın) o zamana qədər görünməmiş bir miqyasda janr çoxspektrliliyi ilə təmsil olunur. Özünün müxtəlif təzahürlərində (və bütün ideya-estetik enerjisi ilə) ortaya çıxan sufizm (İnsan – Allah dialoqu!) türk poetik təfəkkürünü əsrlərlə məşğul edən fundamental bir mövzuya çevrilir. Və şairlər özlərini sufi (dərviş) mövqeyində görməkdən mənəvi zövq alırlar. Onların bu daxili (ruhi!) marağı, istəyi, axtarışları elə bir yangıya çevrilir ki, hətta mahiyyət etibarilə əsaslanmalı, istinad etməli olduqları İslam dininin ideoloji kanonlarına qarşı çıxmağa, onun bir sıra müəddəalarını müzakirəyə çıxarmağa cəhd edirlər. Bu isə şairlərə, onların yaradıcılığına İslamı hərfi-hərfinə təbliğ (və müdafiə) edən nüfuzlu din xadimlərinin kəskin etirazı ilə qarşılaşır.

Və nəticə etibarilə, poeziya (ədəbiyyat) -din, Şair-Peyğəmbər «münaqişə-mübahisə»si ortaya çıxır.

Müqayisələr göstərir ki, nə qədim dövrdə, nə də yeni dövrdə türk xalqları ədəbiyyatı orta dövrdəki qədər mübhəm, sirli, bər-bəzəkli, çoxqatlı olmamışdır. Və buradan irəli gələrək tədqiqatçılar orta dövr türk ədəbiyyatında romantizm axtarmışlar. Ancaq bu da təsadüfi deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, orta dövrün bədii təfəkkür mozaika-

sını, pafosunu, mücərrəd obrazlılığını bu söz (romantizm) beynəlxalq termin olaraq bu və ya digər dərəcədə əks etdirə bilər. Mübahisəliliyi isə orasındadır ki, «romantizm» çoxmənalı, yaygın anlayışdır. Və orta dövr türk ədəbiyyatının ideya-estetik məzmununu, mahiyyətini dərinədən yox, sözləşli ifadə edə bilər.

Orta dövr türk ədəbiyyatının üç əsas (və populyar) qəhrəmanı varsa, onlardan birincisi Aşiq, ikincisi Məşuq, üçüncüsü isə Eşqdir. Ancaq bu əsas (və populyar) qəhrəmanların hər üçünün bədii-fəlsəfi semantikasını kifayət qədər mürəkkəb, çoxmərtəbəli və mistikdir. Aşıqın missiyası Canını Məşuqa (Canana) qurban verməkdir. Bu isə dolayısı ilə o deməkdir ki, Yaradılan (Cüz) Eşq yolu ilə Yaradana (Küllə) qovuşmalıdır. Fəlsəfə bundan ibarətdir. Və orta dövr türk şairinin müxtəlif üsullarla demək istədiyi budur.

Fundamental bədii-fəlsəfi təfəkkür modelindən kənara çıxmalar olurmu? Olur... Ancaq bunlar o qədər azdır ki, hər hansı ümumiləşdirmələr aparmağa imkan vermir. Və ona görə də orta dövr türk ədəbiyyatında şairlərin fərdi üslubundan, özünəməxsusluğundan daha çox şairlik qüdrətindən danışmağa üstünlük verilir.

Əlbəttə, orta dövrün yaradıcılıq tipologiyasını müəyyənləşdirərkən əsasən romantizm anlayışına müraciət edilərsə də, bəzi məqamlarda realizm də axtarılır. Bu özünü, bir qayda olaraq, Balasaqunlu, Xaqani, Nizami, Nəvai kimi şairlərin epik əsərlərinə münasibətdə göstərir. Və doğrudan da, məsələn, Nizaminin elə qəhrəmanları var ki, ən azından tarixi şəxsiyyətlər olduqlarına görə ümumən real görünür. Yaxud çoxlu fəlsəfi-didaktik mühakimələri mövcuddur ki, tamamilə həyatidir... Bununla belə bir sistem (və metod) olaraq dini dünyagörüş, tale yazısı, qazavüqədar fəlsəfəsi o qədər aparıcıdır ki, İnsanın müstəqilliyi, özünün özünü

yaratması ideyası kökündən məhduddur. Kənara çıxmalar, mənəvi üsyanlar, ideya ixtilafları dini dünyagörüşü kontekstindən heç zaman kənara çıxmayıb. Və ona görə də orta dövr türk şairinin sözün əsl mənasında filosofluğundan, Dünyanın, İnsanın, Həyatın mənası barədəki ideya axtarışlarının fəlsəfiliyindən danışmaq kifayət qədər şərti, yaxud simvolikdir. Burada söhbət idrakın analitizmindən, mükalimələrdən daha çox İnamdan və ya, məsələn, Xeyirlə Şərin mübarizəsi kimi kanonik müddələrin ideya-estetik şərhindən gedə bilər.

Bununla belə türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin orta dövrü həm məzmun, həm də formaca o qədər estetik (və aristokratik!)dir ki, həmin estetikizm (və aristokratizm)ni nə qədim, nə də yeni dövr ədəbiyyatında yoxdur.

Yeni dövr türk ədəbiyyatının bir mənbəyi orta dövr idisə, ikincisi qədim dövrün etnik yaddaşdakı ənənəsi oldu. Xalq ədəbiyyatı ilə gələn həmin ənənə imkan verdi ki, II minilliyin ortalarından etibarən (və tədricən) yeni dövr özünün get-gedə güclənən realizmi, xəlqiliyi, həyatiliyi ilə orta dövrün romantizminə qarşı çıxa, onunla polemikaya girərək öz ideya-estetik prinsiplərini təsdiq edə bilsin.

Və artıq diferensiallaşan türk xalqları ədəbiyyatlarında Milli İntibahlar yaşanmağa başladı...

Maraqlıdır ki, türk xalqları (eləcə də dünya) ədəbiyyatşünaslığı türk xalqlarının ədəbiyyatından danışarkən əsas diqqəti orta dövrə, yaxud ənənəvi terminologiya ilə orta əsrlərə verir. Niyə?... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, orta dövr ədəbiyyatı mükəmməldir, bütövdür, metafizikdir. Və elə fundamental ideya-estetik texnologiyalar əsasında qurulmuşdur ki, nə qədim, nə də yeni dövrdə həmin texnologiyalar, demək olar ki, yoxdur. Buradan irəli gələrək ədəbiyyatşünaslıq həm qədim, həm də yeni dövrü çox zaman orta

dövrün təhqiqindən əldə etdiyi nəzəri-metodoloji təfəkkürlə araşdırmağa çalışır.

Ancaq təəssüf ki, türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin hər üç dövrünün (epoxasının!) fəvqündə dayanmalı olan ədəbiyyatşünaslıq hələ ki mövcud deyil.

2016

Türk dünyası... Və İstanbul

İstanbulda neçə dəfə olduğum yadımda deyil. Yalnız onu bilirəm ki, dünyanın bu ən gözəl (və möhtəşəm) şəhərlərindən birinə iyirmi ildir ki, ardıcıl olaraq gəlib gedirəm. Və hər dəfə İstanbulun küçələrini dolaşanda, körpülərindən keçəndə, qürurla göylərə ucalan minarələrini, yaşıl təpələri, mavi boğazları, hər qarışında həyat qaynayan meydanlarını, əski saraylarını, müasir evlərini, otellərini görəndə ürəyim atlanır. Düşünürəm ki, fateh babalarımız ilk orta əsrlərdə Altaylardan başlayan yürüşlərini son orta əsrlərdə İstanbulda tamamlamasaydılar, onların tarixi missiyası (və şöhrəti) hər halda yarımçıq qalardı. Türk dünyasının böyük şair-mütəfəkkiri Oljas Süleymenov bir vaxtlar təsadüfən deməmişdi ki, hər bir xristian üçün qürurverici olan bir hadisə – Vladivostok (Şərqi zəbti) varsa, hər bir müsəlman üçün də Vladizapad (Qərbi zəbti) – İstanbul var. O İstanbul (Konstantinopol) ki, həm xristianlığın, həm də islamın (xəlifəliyin) mərkəzi olmuşdur. Bugüncə əsasən müsəlman olsalar da, bütün mütərəqqi dünya dirlərinə, bütün humanist inamlara ehtiramla yanaşan türklərin, ümumən türk dünyasının mənəvi paytaxtıdır.

Müasir dövrdə türk xalqlarının siyasi iradəsinin təzahüründən söhbət gedəndə, tarix elə gətirib (və bu tamamilə təbii) ki, rəsmi Bişkek var, rəsmi Astana var, rəsmi Daşkənd var, rəsmi Bakı var, rəsmi Ankara var (Həç şübhə etmirəm ki, çox keçmədən rəsmi Kazan, rəsmi Ufa, rəsmi Sıktıvkar, rəsmi Ağməscid, rəsmi Yakutsk, rəsmi Altay... da olacaq)... Ancaq İstanbulun möhtəşəm qeyri-rəsmi «rəs-

miliyi də var ki, onu müasir dünya siyasi təfəkkürünün məkan standartları yox, türklərin tarixi taleyi müəyyən etməkdir.

Dahi Atatürkü qınayanlar var ki, ölkənin paytaxtı olaraq İstanbulu yox, Ankaranı seçdi. Ancaq mənə elə gəlir ki, bu qınaq o qədər də haqlı deyil. Birincisi ona görə ki, Atatürk «Ankara hökuməti»ni İstanbulda yarada bilməzdi, çünki mövcud geosiyasi vəziyyət buna imkan vermirdi... İkincisi, Osmanlı imperiyası nə qədər zəifləsə də, İstanbul nəinki imperatorluğun, hətta xəlifəliyin də mərkəzi idi ki, belə bir şəraitdə burada genişmiqyaslı «Atatürk inqilabları»ni həyata keçirmək, praktik olaraq, mümkün deyildi... Üçüncüsünə gəldikdə isə, Türkiyə Cümhuriyyətinin siyasi paytaxtı olaraq Ankaraya üstünlük verilməsi İstanbulun tarixi siyasi nüfuzunu heç də zədələmədi, əksinə, bəlkə də, uzun əsrlər siyasi münaqişələrdən, mücadilələrdən, intriqalardan «yorulmuş» bu qocaman şəhərə bir «rahatlıq» gətirdi ki, «özüne gəlsin».

Çox tez-tez belə bir fikir səslənir ki, xristian dünyası (Avropa) İstanbulun (və boğazların) türklərin əlində olması ilə hələ də barışa bilmir. Lakin bu elə bir məsələdir ki, nə siyasi diskussiya, nə də elmi konfrans mövzusu ola bilməz. Çünki hər bir xalqın, hər bir dini dünyagörüşün, hər bir ideologiyanın tarixində barışmayacağı, bununla belə ötüb keçmiş, aktuallığını itirmiş məqamlara rast gəlmək mümkündür ki, bu cür məqamlar türklərin beş min illik tarixində də kifayət qədərdir... Nə etməli?.. Dünyada yalnız qalibiyyət, yaxud yalnız məğlubiyyət tarixi yaşamış bir xalq, din və ya ideologiya mövcuddurmu?..

Türklər ilk orta əsrlərdən «Dünya (Cahan) dövləti» qurmaq istəyirdilər. Və bu «Dövlət»in modeli onların yalnız təsəvvüründə deyildi. İdarəçilik coğrafiyalarını genişləndirdikcə kifayət qədər mükəmməl təcrübələr də vermiş-

dilər ki, dünyanın mənşəcə müxtəlif millətlərindən olan görkəmli tarix filosoflarının çoxu bunu təsdiq edir. Lakin orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən etibarən elə müqavimətlərlə qarşılaşdılar ki, nəinki Avropanın içərilərinə nüfuz edə bildilər, hətta Asiyadakı böyük siyasi nüfuzlarını da tədricən itirdilər.

Türklərin ilk ən ağır məğlubiyyətləri yeni dövrün əvvəllərindən başlayaraq ruslarla (slavyanlarla) müharibələrdə oldu. Yüzdəllər boyu türklərin hakimiyyəti altında olmuş (və onlardan dövlət idarəçiliyi təcrübəsini mənimsəmiş, yaxud mənimsəməyə məcbur edilmiş) rus-slavyanlar Avropa texnologiyalarına (xüsusilə hərbi sahədə) yiyələndikdən sonra türklərin, demək olar ki, bütün coğrafiyalardakı (Şərqi Avropadan başlamış Sibirə qədər) siyasi nüfuzlarını alt-üst etdilər. XVII əsrdən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edən bu qlobal geriləmənin (və məğlubiyyətin) əsas səbəbləri türklərin parçalanması, müasir hərbi texnologiyaları mənimsəyə bilməmələri və Avropanın sürətlə inkişaf edən (və artıq bütün Dünyanı bölüşdürmək uğrunda mübarizə aparan) dövlətləri ilə diplomatik kontaktlara, siyasi-iqtisadi əlaqələrə girə bilməmələri idi.

Ruslara məğlub olmanın acı nəticələri ilə türklər həm Mərkəzi Asiyada, həm Şərqi Avropada, həm də Qafqazda (və İranda) nəinki razılaşmağa məcbur oldular, eyni zamanda bunu həmin coğrafiyadakı hərcmərclikdən sonra yaranmış müəyyən stabilliyə görə «alqışladılar», çarizm idarəçiliyinin üstünlükləri tərənnüm edildi. Və maraqlıdır ki, türklərin düşdükləri bu acınacaqlı vəziyyəti elə həmin illərdə «dünya proletariatinin rəhbəri», kommunizm ideologiyasının (və hərəkatının) banisi Karl Marks belə qiymətləndirmişdi ki, bütün «slavyan çirkəbi»na baxmayaraq ruslar Qafqaz xalqlarına münasibətdə mütərəqqi rol oynayırlar.

Türkləri ram etmiş Rusiya imperiyasının gözü çoxdan İstanbulda olsa da, Osmanlı dövləti bütün türklərin bu qürur mənbəyini saysız-hesabsız döyüşlərdə, toqquşmalarda, diplomatik danışıqlarda qoruyub bildirdi. Lakin Osmanlının çətinliyi də göz qabağında idi... Avropa dövlətlərinin Birinci Dünya müharibəsinə gətirib çıxaran iqtisadi, siyasi və dini-millii iddiaları, demək olar ki, orta əsrlərdə qalmış, hər sahədə reformalara müqavimət göstərən Osmanlı imperiyasını, nəhayət ki, çökdürdü.

Və İstanbul uğrunda amansız mübarizə (Çanaqqala döyüşləri!) başlandı... Dahi Atatürkün də komandanlıq etdiyi həmin mübarizə-döyüşlərdən artıq yüz il keçir.

Bizim günlərdə məhz İstanbulda keçirilən elmi, siyasi toplantılarda İstanbulun müdafiəsi, haqlı olaraq, türklərin tarixi qələbəsi sayılır. Hətta bu qələbə Məhəmməd Fateh dövründə İstanbulun fəthi ilə müqayisə edilir.

Əlbəttə, türklər İstanbulu nə vaxtsa əldən vermək üçün fəth etməmişdilər. Yüz illər boyu mövcud olmuş möhtəşəm bir imperiyanın paytaxtına (ürəyinə!) çevrilmiş bir şəhərin itirilməsi türklərin tam siyasi (və mənəvi!) məğlubiyyəti ola bilərdi. Ona görə də son damla qanlarına qədər döyüşdülər... Və elə bir əfsanəvi şücaət göstərdilər ki, bu gün hər məqamı bir nağıla, dastana dönmüşdür.

Yüz il bundan əvvəl (1915-ci ilə) qədər, bəlkə də, hansısa bir avropalı xristian təəssübkeşi, yaxud siyasətçisi təsəvvür etmək mümkün idi ki, İstanbulu türklərdən almağın mümkünlüyünə inansın; ancaq yüz ildir ki, Avropa bu şəhərlər gözəlini yalnız yuxularında görür.

Doğrudur, İstanbul deyəndə adamın ağılına birinci növbədə türklərin hərbi qüdrəti, rəşadəti, vətənpərvərliyi gəlir. Çünki bu möhtəşəm (və strateji!) məkan qüdrətli, cəsur türk

əsgərinin (və Fatehinin!) gücü ilə alınmış, vətənə çevrilmiş və həmişə böyük vətənpərvərliklə müdafiə olunmuşdur.

Bununla belə unutmaq olmaz ki, bu gün İstanbul dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biridir. Və həmin gözəlliyi türklər yaratmışlar... Silahın, əsgərin gücü ilə yox, iqtisadi, inzibati və mədəni-estetik təfəkkürün (istedadın!) gücü ilə!..

İstanbulun Türk dünyasının möhtəşəm mədəni-intellektual mərkəzinə çevrilməsində Azərbaycan ziyalılarının XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən başlayan (təbii ki, bizə yaxşı məlum olmayan əvvəlki dövrlərdə də Osmanlının mərkəzində Azərbaycan türkləri olmuşlar... Koroğlunun hələ XVI və ya XVII əsrdə xotkar sarayına qədər gedib onun qızı Nigar xanımı qaçırması mifi Qafqazda təsadüfən yaranmamışdı) xidmətləri, əlbəttə, danılmazdır: Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əhməd Cəfəroğlu... Və onların adlı-sanlı törəmələri...

İstanbul həmişə Türk dünyasına qucaq açmışdır. Türk xalqlarının möhtəşəm qurultaylarının, toplantılarının, görüşlərinin çoxu məhz burada keçirilmişdir.

Həmişə olduğu kimi bu gün də İstanbul dünyanın ən qonaqpərvər şəhərlərindən biridir. Özü də yalnız türklər üçün yox... Və Türk ürayinin genişliyi burada da özünü göstərir...

Mən İstanbulda olanda türk dünyasının müxtəlif yerlərindən gəlmiş (və bu doğma şəhərdə görüşdüyümüz) dövlət, elm, incəsənət adamlarını bir-bir yadıma salıram. Ruhu isinir. Çünki o görüşlərin hamısında qarıb bir mistik hərarət olur... Və bu hərarət, hər şeydən əvvəl, İstanbulun tarixi mistikasından gəlir...

Birinci Türköloji Qurultay

və türk dünyası

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycanda Birinci Türköloji Qurultayın 90 illiyinin qeyd olunması qərara alınmışdır ki, bu qərarın mədəni-mənəvi, elmi-intellektual maraq dairəsi, əslində, türk xalqlarının yaşadığı bütün məkanları, coğrafiyaları əhatə edir.

Birinci Türköloji Qurultayın həm keçirildiyi dövrdə, həm də sonralar türk dünyasında türköloji təfəkkürün inkişafına təsir gücü, görünür, heç bir türköloji forumla müqayisə oluna bilməz. Bütün 20-ci, 30-cu illər bu Qurultayın doğduğu ovqat altında keçmişdir... 30-cu illərin ortalarından etibarən Sovetlər Birliyiində başlayan antitürkçü hərəkət-repressiyalar 50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərinə qədər gah bu, gah da digər şəkildə təzahür etsə də, haqqında söhbət gedən təsir – türköloji düşüncənin intibahı Türkiyə Cümhuriyyətində yüksələn xətlə öz davamını tapmış, xüsusilə 30-cu illərin əvvəllərindən Türkiyədə məhz Cümhuriyyətin qurucusu dahi Atatürkün təşəbbüsü (və himayəsi) ilə keçirilən Dil qurultayları, heç şübhəsiz, Birinci Türköloji Qurultayın ənənələrini yaşıdib inkişaf etdirməyin parlaq göstəricisi olmuşdur ki, davam edən həmin qurultaylar 70-ci, 80-ci illərdə bütün türk dünyasını əhatə etməyə başladı. Və Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra ümumtürköloji toplantıların kifayət qədər geniş bir şəbəkəsi meydana çıxdı ki, burada da Türkiyə Cümhuriyyətinin həm müvafiq dövlət, hökumət orqanlarının, həm də türköloq-ziyalılarının

xidmətləri əvəzsizdir. Xüsusilə 1993-cü ildən etibarən keçirilən Türk Dövlət və Cəmiyyətlərinin Dostluq, Qardaşlıq və Əməkdaşlıq Qurultayları Birinci Türköloji Qurultayın ənənələrini yalnız bütün türk dünyası miqyasında dirçəltməklə qalmadı, həm də formatını, müzakirə olunan problemlərin miqyasını xeyli genişləndirərək həm elmi-nəzəri, həm mədəni-ideoloji, həm də təcübü-populyar bir mühit formalaşdırdı.

Əlbəttə, bu kütləvi qurultaylar müstəqilliyini bu və ya digər səviyyədə yenidən əldə etmiş türk xalqlarının təkcə intellektinin deyil, eyni zamanda (və bəlkə də, daha çox!) emosiyasının, hissiyyatlarının təntənəsinin təzahürü idi. Və müstəqillik möhkəmləndikcə türk dünyasının siyasi, iqtisadi və mədəni problemlərinin müzakirəsi get-gedə kütləvi miqyasını daraldıb rəsmi-professional hüdudlarda həll olunmağa başladı ki, bu da tamamilə təbii idi... Lakin bunun ardınca akademik görüşlərin, ümumtürköloji səviyyədə həll edilməsi zəruri olan dil, ədəbiyyat, tarix və s. məsələlərinin müzakirəsini aparmalı meclislər, toplantılar, demək olar ki, tamamilə dayandırıldı...

Birinci Türköloji Qurultayın Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə on il bundan əvvəl keçirilən 80 illik yubileyində olduğu kimi, bu il keçirilən 90 illik yubileyində də bir məqsəd bir möhtəşəm hadisənin tarixi dəyərini dərk edib yalnız Azərbaycan deyil, ümumtürköloji miqyasda qiymətləndirməkdirsə, ikinci (və daha mühüm!) məqsəd həmin Qurlutayda müzakirə edilərək qəbul edilmiş qərarları yeni tarixi şəraitin tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirməkdən ibarətdir.

Birinci Türköloji Qurultayın müzakirə (və qəbul) etdiyi çoxsaylı qərarlar içərisində müasir türk dünyası (və dövr!) üçün ən aktual olanı latın əsaslı yeni (və bütün türklər üçün

ümumi) əlifbadan ibarətdir ki, hələ də layihə gücündə həyata keçirilməmişdir!.. Ortaq ünsiyyət dili məsələsini hələlik bir kənara qoymaq olardı... Ancaq nəzərə alsaq ki, neçə illərdir ki, özbək qardaşlarımız təkidlə tələb edirlər ki, ortaqlar dil süni şəkildə, yəni dünyada neçə türk dili varsa hamısının fonetik, leksik və qrammatik quruluşundan alınmış nümunələrin məcmusundan yaranmalıdır, belə qərara gəlməliyə ki, bu iş ümumiyyətlə düzəliş deyil. Çünki, əvvəla, süni dillərin taleyinin necə olduğu hər kəsə bəllidir, ikincisi isə, hər hansı təbii türk dili digər türk dillərindən, haqqında söhbət gədən fonetik, leksik və qrammatik baxımdan nə qədər fərqlidir ki, inkişaf etmiş bir türk dilinə, məsələn, sözlükləri ilə özbəkçəyə ümumiyyətlə vasitəsi olaraq üstünlük versək, digər türkcələrdə danışan türklər incisinlər?.. Və məsələyə bu cür münasibət yalnız özbək qardaşlarımızın «təşəbbüsü»ü olsaydı, bəlkə də, üstündən keçməklə olardı, lakin təəssüf ki, azadlıq eforiyasından hələ də ayılmamış müstəqil qardaşlarımızın çoxu «Amerikanı yenidən kəşf etmək» iddiasında olduqlarından ümumi dəyərləri bəzən nöinki qəbul etmək istəmir, əksinə, uydurulmuş «xüsusi dəyərlər»lə bütün türk dünyasını «zəbt etmək» iddiasına düşürdülər ki, bunun ən bəyaz nümunəsi Türkmənbaşının çoxtirajlı «Ruhnamə»si oldu ki, heç bir sağlamlıq tədqiqatı dözmədi...

Bütün türklər üçün ortaqlar dil, ədəbiyyat, tarix və s. ax-taşları, daha doğrusu, genotipoloji (təbii) olaraq mövcud ortaqların müdafiəsi, yaxud aktuallaşdırılması Birinci Türkoloji Qurultayın əsas missiyası olmuşdur... Və burada həmin Qurultayın tarixi zəruriliyinin biri digəri ilə bağlı olan üç mühüm əlamətdə əksini tapan fəlsəfəsini təsəvvür etməyə ehtiyac vardır:

- 1) qurultay tarixi ehtiyacdan doğuldu;
- 2) tarixi missiya yerinə yetirdi;

3) bu missiya hələ başa çatmamışdır.

Türklərin ümumi, eyni zamanda unifikasiya olunmuş (fonoqrafik baxımdan uyğunlaşdırılmış) əlifbaya keçidi, görünür, türk dünyasındakı hər cür (!) unifikasiyanın başlanğıcıdır... Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan yenidən latın əsaslı əlifbanı bərpa etməklə Qurultayın qərarlarına sadıq olduğunu nümayiş etdirdi. Onun ardınca isə digər müstəqil türk dövlətlərində -Özbəkistan, Qazaxstan, Türkmənistan və Qırğızistanda müvafiq hərəkətlər start götürdü ki, bəzi kiçik problemləri (və ləngimələri) nəzərə almasaq, prinsip etibarilə, yekunlaşmaq üzrədir. Əlbəttə, ən ciddi (və müzakirəsinə ehtiyac olan) məsələ türk dillərində eyni səslərin eyni işarələr (hərflər)lə göstərilməsidir. Bunun üçünsə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, son zamanlar dayandırılmış ümum-türkoloji toplantı və ya müzakirələrə yenidən, ancaq daha peşəkar səviyyədə qaydılması zəruridir. Əgər belə demək mümkünsə, müəyyən laqeydliyin nəticəsidir ki, Türkiyanın uzun zaman işlətdiyi əlifba ilə Azərbaycan əlifbası arasında da bir sıra fərqlər artıq mövcuddur. Həmin fərqlərin digər türk dövlətləri tərəfindən qəbul edilməkdə olan layihələrdə davam etdirilərək daha da çoxalması, heç şübhəsiz, türk dünyasının mədəni inteqrasiyası yolunda maneə olacaqdır.

Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin nə dərəcədə tarixi zərurət olduğu, türk dünyasında gedən təbii birlik, qardaşlıq, əməkdaşlıq hərəkətini hansı səviyyədə əks etdirdiyi məsələsinə baxışda müəyyən mübahisələr vardır. Məsələnin mahiyyətinə o qədər də dərinlən nüfuz etməyən bir sıra ziyalılar belə bir fikir yaratmağa çalışırlar ki, Qurultayın keçirilməsində məqsəd türkləri Moskvanın yürütdüyü həm ənənəvi ruslaşdırma, həm də yeni sovet sosialist ideologiyası əsasında özünə tabe etmə maraqları olmuşdur... Əlbəttə, bu cür maraqlar, istəklər ola bilərdi, lakin bütün

buñlar, ən aqressiv imperialist təzahürlərində belə, türk dünyasının milli mənəvi, elmi-intellektual, mədəni, eləcə də müəyyən qədər «gizli» siyasi birlik idealları qarşısında çox kiçik idi. Və Qurultayda iştirak edən elm adamlarının çoxunun beynəlxalq nüfuzu, türklərə (onların dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə, etnik-mədəni vərdişlər sisteminə və s.) illərlə sınaqdan çıxmış səmimi (və heç bir ideologiyaya sığmayan ciddi akademik) münasibəti, müzakirələrin səviyyəsi, xarakteri, qəbul edilən qərarların konseptuallığı, hər cür siyasi konyukturdan uzaqlığı göstərir ki, bu tarixi Forumu Moskvanın diqtəsi kimi yanaşmaq həqiqətən çox-çox kənar, hətta demək olar ki, ucuz absurd spekulyasiyadır.

Birinci Türkoloji Qurultayın qərarları (və ümumiyyətlə, ruhu), bir daha təkrar etməliyə ki, bu gün də aktualdır. Ancaq təbii ki, yeni tarixi şəraitin, müasir dövrün, qloballaşan dünyanın tələbləri səviyyəsində... Həmin tələblərə isə ilk növbədə həm müstəqil dövləti olan, həm yarım-müstəqil (bu və ya digər dövlət tərkibində muxtariyyəti tanınan), həm də qeyri-müstəqil türk xalqları arasında mənəvi-mədəni əlaqələrin intensivliyinin gücləndirilməsi, bunu ardıcıl təmin edəcək təşkilati işlərin sürətləndirilərək müvafiq (mədəni, akademik, siyasi-ideoloji və s.) qurumların yaradılması daxildir. Ən təxirəsalınmaz məsələlərdən biri də həmin qurumların beynəlxalq sferada fəaliyyət göstərməsi, transmilli təşkilat, hərəkət və proqramlarla ardıcıl əməkdaşlığıdır.

Türk xalqları və ya məkanının qloballaşan dünyaya parçalanmış, yaxud pərakəndə halda deyil, yalnız monolit bir bütöv olaraq inteqrasiyasından söhbət gedə bilər ki, bu həm türk dünyasının, həm də dünyanın etnik-mədəni harmoniya maraqlarına cavab verir.

2016

Türk dünyasının multikulturalizmi

Multikulturalizmin alternativini yoxdur...

İlham Əliyev

Multikulturalizm müasir türk dünyasını iqtisadi, ictimai-siyasi və mənəvi-ideoloji baxımlardan səciyyələndirən ən mühüm mədəni göstəricilərdən biri, bəlkə də, birincisidir. Və türk multikulturalizminin olduqca zəngin, mükəmməl, müqayisəyəgəlməz tarixi ənənəsi vardır.

* * *

E.ə. I minilliyin ortalarından b.e.-nin I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərinə qədərki təxminən min beş yüz illik bir dövrdə tədricən Altay dağlarından Qərbi Avropaya qədər geniş coğrafiyada məskunlaşmış türklər öz bilavasitə törəmələri (varisləri) – müasir türk xalqları üçün çox böyük (və möhtəşəm!) mədəni irs qoyub getmişlər ki, onlardan biri də bugünkü dünyanın get-gedə daha çox ehtiyac duyduğu multikulturalizm, başqa sözlə, müxtəlif dillərdə danışan, müxtəlif dirlərə qulluq edən, müxtəlif adət-ənənələrin (etnoqrafiyanın) daşıyıcısı olan xalqlarla sülh, əmin-amanlıq şəraitində birgə yaşama texnologiyalarıdır.

Qədim türk multikulturalizmi, ilk növbədə, qədim türklərin o dövrlərdə heç bir xalq ilə müqayisə olunmayacaq bir genişlikdəki coğrafiyaya yayılmalarından, müxtəlif etnoslarla sıx iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi əlaqələrindən irəli gəlir. Doğrudur, qədim dünyada yunanlar da Şərqə doğru miqyaslı bir nüfuz edərək müxtəlif etnosların taleyində tarixi rol oynamışlar, ancaq bu, hər şeydən əvvəl,

hərbi-siyasi məzmununa malik olmuş, ciddi müstəmləkəçilik münasibətlərilə müşayiət edilmişdir. Qədim türklərin Şərqdən Qərbə yayılması isə daha çox iqtisadi-təsərrüfat məzmunu daşmışdır.

Əlbəttə, türklər də döyüşmüşlər... Həm öz aralarında, həm də başqaları ilə... Ancaq həmin döyüşlər dünyaya ağalığa, iddialarına deyil, sosial harmoniya, əmin-amanlıq yaratmaq maraqlarının (və ehtiyaclarının) nəticəsi idi. Və təsadüfi deyildi ki, qədim türklər üçün sülhəradıcı qayda-qanunların hansı mənbədən gəlməsi elə bir əhəmiyyət kəsb etməmiş, əgər zəruridirsə, məmnuniyyətlə mənimsənilmişdir.

Təsəvvür edilməyəcək qədər geniş coğrafiyanın mənimsənilməsi qədim türklərin dünyaya açıqlığını elə bir səviyyədə təmin etmişdir ki, onlar üçün açılmayacaq qapı, alınmayacaq qala anlayışı olmamışdır. Sürətlə çapan atları ilə müxtəlif məskənləri əlaqələndirmək də o qədər çətin deyildi.

Dil-ünsiyyət sferasında qədim türklərin multikulturalizmini nümayiş etdirən əsas əlamətləri ümumiləşdirsək, belə bir mənzərə alınır ki, onlar

a) öz yazı (əlifba) mədəniyyətlərini yaratmaqla yanaşı, heç bir kompleksə qapılmadan onlara məlum olan bütün geniş yayılmış əlifba (yazı) mədəniyyətlərindən istifadə etməyə çalışmışlar;

b) müxtəlif dilləri səmimiyyətlə mənimsəmiş, müxtəlif xalqlarla onların öz dillərində ünsiyyətə girməyə çalışmış, çoxlu tərcümələr etmişlər;

c) qurub yaratdıqları, idarə etdikləri möhtəşəm dövlətlərin (Altay, Hun, Göytürk, Qaraxanlı və s.) tabeliyində olan xalqların dillərinə qarşı heç bir assimilyativ tədbir görməmiş, əksinə, hörmətlə yanaşmışlar.

«Yaradılış», «Alp Ər Tonqa», «Şu», «Oğuz kağan», «Siyenpi», «Göktürk», «Ergenekon» və s. əsətiir-dastanlarını yaradan türklər qədim dünyanın «insan və cəmiyyət» problemi üzərində dərindən düşünən, «insanın dünyadakı yeri»ni bütün təfsilatı ilə dərk etməyə çalışın çox az etnos-xalqlarından biri olmuşlar. Və bu düşüncələr, genişmiqyaslı idrak maraqları müxtəlif xalqların dini-fəlsəfi təfəkkür mədəniyyətlərini ardıcıl olaraq öyrəni b mənimsəməyə yol açmışdır. Yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, dünya şöhrətli buddoloq, akademik F.İ.Şerbatskoy «İkinci Budda» Vasubandhunun məşhur ən mükəmməl əlyazmasının orijinalda deyil, məhz qədim türk (uyğur) dilinə tərcümədə mühafizə olunduğunu göstərir. Bu isə o deməkdir ki, türklər qədim dünyanın onlara məlum olan dini-fəlsəfi görüşlərini üzdən deyil, təfsilatı ilə (və səmimi olaraq) mənimsəməyə can atmışlar.

Ümumiyyətlə, tanrıçı olan (tək Tanrı dininə riayət edən) qədim türklərin, prinsip etibarilə, tolerantlığını sübut edən faktlar kifayət qədərdir, məsələn:

a) tanrıçılıqla yanaşı daha qədim inanları da bu və ya digər şəkildə qoruyub saxlamaq;

b) qarşılaşdıqları yeni dinləri (buddizm, xristianlıq, müsəlmanlıq) qəbul etmək;

c) bütün dinlərə saygı, ehtiram göstərmək.

Qədim türk multikulturalizminin birinci mühüm əlaməti başqa dillərə, dinlərə, adət-ənənələrə hörmətlə yanaşılmasıdırsa, ikinci (və birincidən heç də az əhəmiyyətli olmayan) mühüm göstəricisi özlərinin dilinə, dininə, adət-ənənəsinə hörmətlə yanaşılmasının tələb edilməsidir ki, bu prinsipə, yaxud birgəyaxayış texnologiyasına həmişə əməl olunmuşdur.

Məsələn, islam missioner-elçisi türk xaqanı Menqü-yə müsəlmanlığı qəbul etməsini təklif eləyəndə xaqan ona belə bir cavab verir: «Biz tək bir Tanrıya inanır və tapınırız. Onun əmri ilə yaşayır və ölürük. Həm bu dünyada, həm də o dünyada caza vermək, yaxud mükafatlandırmaq haqqı Ona aiddir. Tanrı istər görünən, istərsə də görünməyən nə varsa, hamsının yaratıcısıdır. Allah sizlərə kitablar göndərdi, ancaq siz o kitablarda yazılanlara əməl etmirsiniz. Bizə isə gizlilərdən xəbər çatdıran qamlar (şamanlar) verdi. Onların dediklərini edər, əmin-amanlıqla yaşayarıq».

* * *

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində islam dinini, demək olar ki, kütləvi şəkildə qəbul edən türklər ümum-müsəlman mədəniyyətinin üzvi tərkib hissəsinə çevrilmiş, hətta bir neçə əsr bədii, elmi yaradıcılıqda, dövlət idarəçiliyində ana (türk) dilindən daha çox ərəb, fars dillərini işlətməmiş və həmin dillərdə bütün müsəlman dünyasını hey-rətə gətirən dahilər (Əbu Nəsr əl-Fərarəbi, Mahmud Kaşqari, Xaqani, Nizami, Cəlaləddin Rumi...) yetirmişlər. Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə, yəni müasir türk xalqlarının diferensiasiyasına, yaxud təşəkkülünə qədərki bu dövrdə türklərin yaratdıqları dövlətlərin (xüsusilə, Səlcuqlar, Monqol-tatarlar, Qızıl Orda, Teymurilər, Səfəvilər, Osmanlılar...) hər biri, sözün həqiqi mənasında, multikulturalizm, tolerantlıq (və «dünya dövləti!») nümunəsidir. Həmin dövlətlərin idarəçilik təcrübəsində təbəələrin nə dil, nə din, nə də adət-ənənələrinə heç bir rəsmi və ya ardıcıl müdaxilə faktına təsadüf edilmir. Və hətta türk saraylarındakı aşın beynəlmiləçilik bir sıra milliyyətçi tədqiqatçıları narahat etmişdir. Məsələn, türk dili tarixinin nüfuzlu araşdırıcısı Əhməd Cəfəroğlu Səlcuqların sarayda fars, ərəb dil-

lərinə qeyri-məhdud səlahiyyət vermələrini milli mədəniyyətə etinasızlıq və ya hörmətsizlik kimi izah edir. Əlbəttə, bu izahda müəyyən həqiqət vardır, ancaq sarayın (dövlətin) idarəçiliyi altında olan müxtəlifdilli xalqların ümumislam ideologiyası (və mədəniyyəti) əsasında birləşdirilməsinə olan tarixi zərurəti də unutmmaq olmaz.

Xüsusilə orta əsrlər boyu türklərin konsolidasiya (mütəşəkkillik) üçün dildən, ümumən etnik müəyyənlikdən daha çox dinə (islama) üstünlük vermələri, «millət» yox, «ümmət» düşüncəsilə mövcud olmaları danılmaz həqiqətdir. Ancaq bu həqiqət ondan da mühüm olan başqa bir həqiqəti də inkar etmir ki, elə həmin orta əsrlər boyu türklərin müəyyən hissəsi ya tanrıçılıq başda olmaqla qədim inanların (büt-pərəstlik, şamanizm və s.) daşıyıcıları; ya buddist, iudaist, xristian; ya da müxtəlif mənşəli inanların, dinlərin qarışığından ibarət eklektik təriqətlərə mənsub idilər. Və başlıcası isə, müsəlman türklər bütün digər dinlərə tamamilə dözümlü, tolerant münasibət göstərməsilə seçilirdilər.

Dini zəmində münaqişələr olurdu?.. Olurdu... Ancaq bunların mütləq əksəriyyətində səbəbkar türklər deyil, onları həmin münaqişələrə çəkən qarşı tərəflər – öz inamlarını digər xalqlara, etnoslara diqtə etməyə çalışan (və bundan iqtisadi-siyasi fayda güdən) «radikalistlər» idilər.

Tanrıçı Hunların saraylarında ağılıq etmək üçün onların arasında xristianlığı zorla yaymağa çalışan missionerlərin xam atın quyruğuna bağlanıb çölə buraxılması faktlarına tarixdə az rast gəlinmir. Səbəb isə o idi ki, xristianlıq dünya fəthatına qalxmış passionar bir etnosun (Hun türklərinin) hərəkətini zəiflədə, döyüş ruhunu öldürə bilərdi.

Tarix göstərir ki, I minilliyin sonlarına doğru geniş yayılmış müxtəlif dünya dinlərini türklər arasında əvvəl

xaqanlar qəbul edər, sonra isə xalq kütlələri içərisində onları təbliğatı başlandı.

Türküstanda məşhur olan «Satuq Buğra xan təzkirəsi»ndə yazılır: «Allahın rəsulu Məhəmməd meraca çıxdığı gecə peyğəmbərlər arasında tanımadığı bir adamı görmüş və Cəbrayılın onun hansı peyğəmbər olduğunu soruşmuşdu. Cəbrayıl onun peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türküstanı dinimizə gətirəcək olan Satuq Buğra xanın ruhu olduğu cavabını vermişdi. Həzrət peyğəmbər sonsuz bir sevinclə yerə enmiş, türklər arasında dinini yüksəldəcək və yayacaq olan Buğra xana dua etmişdi. Əsəbləri də onu görmək istədikdə Həzrət Məhəmməd istəklərini qəbul eləmişdir... Bu zaman başlarında türk papağı olan qırx silahlı atlı onlara yaxınlaşaraq salam vermişlər. Bunlar Satuq Buğra xanla yoldaşlarının ruhları imiş»...

Təsadüfi deyil ki, türkləri «islamın qılıncı», yaxud «qılınc müsəlmanı» adlandırmışlar. Doğrudan da, türklər islamın yayılmasında tarixi rol oynamışlar. Ancaq məsələ burasındadır ki, təbiətən tolerant olan bir etnosun (türklərin) hansısa (hətta islam kimi mütərəqqi) bir dini təbliğ etmək səlahiyyətini öz üzərinə götürməsi mümkün deyil. Ona görə də burada türk müsəlman missionerliyindən söhbət gedə bilməz. Və «Kitabi-Dədə Qorqud» da göstərir ki, türklər islamın yayılmasında müsəlman ideoloqu kimi yox, əsgər, döyüşçü olaraq çıxış edirdilər. Müxtəlif dinlərə (eyni zamanda islama) münasibət onların kanonlarının etnoqrafik vərdişlər sisteminə nə dərəcədə uyğun olub-olmaması ilə müəyyən edilirdi.

Orta əsrlərdə türk tolerantlığını (və multikulturalizmini) yüksək ideoloji səviyyəyə çatdıran dahi bir mütəfəkkir olmuşdur ki, o da Mövlanə Cəlaləddin Rumidir. Və təsadüfi deyil ki, Ruminin insan fəlsəfəsinə, təbliğ etdiyi humanist

ideyalara bütün dünyada bu gün də sonsuz maraq mövcuddur. Onun Konyadakı möhtəşəm məqbərəsini hər gün müxtəlif dini dünyagörüşlərə, millətlərə mənsub minlərlə insan ziyarət edir. Çünki bu müqəddəs şəxsiyyət buyururdu ki, hansı dindən olursansa ol, istər müsəlman, istər xristian, istər iudaist, istərsə buddist, qapımız hamınızın üzünə açıqdır.

Və ümumiyyətlə, türk tolerantlığının bir mühüm şərti də bu etnosun (xalqın) özünəməxsus dünya dini yaratmağa ehtiyac duymamasından irəli gəlirdi.

Orta əsrlərin sonlarına doğru müsəlman türk ziyalılarınn türkcənin mədəni, ideoloji nüfuzunu gücləndirmək, onu ərəb, fars dilləri səviyyəsinə yüksəltmək cəhdlərinin gücləndiyi müşahidə olunur. Əlişir Nəvai «Mühakimətül-lügəteyn»ini qələmə alır, Məhəmməd Füzuli isə «Hədiqə-tüs-süədə»nin girişində Allaha müraciətlə yazır:

Ey feyzrəsani – ərəbü türkü əcəm,

Qıldun ərəbi əfsəhi-əhli-ələm,

Etdün füsəhayi-əcəmi İsadəm,

Bən türkəzəbandan iltifat eyləmə kəm...

* * *

Türklər yeni dövrə artıq kifayət qədər fərqli etnogeosiyasi keyfiyyətlərdə daxil olurlar. XVI-XVII əsrlərdən etibarən Türkiyə türkləri (Osmanlılar), Azərbaycan türkləri, özbəklər, uyğurlar, qazaxlar, türkmənlər, tatarlar, başqırdlar, qırğızlar... müstəqil xalqlar olaraq formalaşırlar. Və bu xalqların ya birbaşa, ya da ruslar vasitəsilə tədricən Qərbi Avropa ilə əlaqələri yaranır ki, həmin əlaqələr türk xalqlarının iqtisadi, ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni həyatına təsirsiz ötürsün. Və bu özünü XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində daha aydın şəkildə göstərir:

a) milli özünüdərk hərəkatı nəticəsində «ümmət» psixologiyası «millət»ə keçməyə başlayır;

b) türk birliyi ideyası formalaşır;

c) beynəlxalq proseslərdə iştirak zərurəti dərk olunur.

Mustafa Kamal Atatürkün öndərliyi ilə Osmanlı imperiyasının xarabalıqları üzərində modern Cümhuriyyətini quran Türkiyə türkləri «Yurdda sülh, dünyada sülh» şüarı üzrə hərəkat edirlər. Digər türk xalqlarının əksəriyyəti Sovetlər Birliyinin tərkibində müəyyən müstəqilliyə (və inkişafa) nail olurlar... XX əsrin sonlarından isə müasir dünyanın, beynəlxalq birliyin üzvü olan türk dövlətləri meydana çıxır ki, həm bu dövlətləri quran müstəqil, həm yarımmüstəqil, həm də müstəqilliyi olmayan türklər birlikdə «türk dünyası»nu təşkil edirlər.

Və müasir dövrdə türk dünyası multikulturalizminin mənzərəsi isə bundan ibarətdir ki:

a) müstəqil, eləcə də yarımmüstəqil türk dövlətlərinin ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların (onlar, əsasən, İran, Qafqaz və slavyan mənşəlidir) dilləri, dinləri, adət-ənənələri üçün heç bir təhlükə yoxdur;

b) artıq dil, din, adət-ənənə baxımından kifayət qədər fərqlənən türk xalqları arasında qarşılıqlı əlaqə, inteqrasiya meylləri güclənməkdədir;

c) müasir dünyanın üzvi tərkib hissəsi olan türk xalqları həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrılıqda beynəlxalq dialoqda fəal iştirak etməyə çalışırlar. Xüsusilə Azərbaycan təcrübəsini qeyd etmək lazım gəlir.

Və dərin tarixi kökləri olan türk multikulturalizmi dünyada harmoniya, sülh, əmin-amanlıq üçün yalnız sözdə deyil, işdə (təcrübədə!) də, demək olar ki, alternativsizdir.

Müasir türk məkanında siyasi inteqrasiyanın əsas aspektləri, üsulları və formaları

Məlum olduğu kimi, türk xalqlarının siyasi birliyi bizim günlərdə, yaxud müasir dövrdə meydana çıxmış yeni bir ideya və ya hərəkat olmayıb kifayətə qədar dərin tarixi köklərə malikdir.

Fikrimizcə, müasir türk məkanında siyasi inteqrasiya problemini araşdırarkən əsas diqqət aşağıdakı aspektlərə verilməlidir:

1) türk birliyi idyasının təşəkkülü, təkamül mərhələləri və həmin idyanın reallaşdırılması istiqamətindəki mübarizələrin tarixi nəticələri, təcrübəsi və perspektivləri;

2) müasir dövrdə müstəqil türk dövlətlərinin siyasi inteqrasiyasının və ya qarşılıqlı siyasi münasibətlərini yenedən şəkilləndirən, genişləndirən üsullar, formalar;

3) qloballaşan dünyada və ya müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində türk siyasi birliyinə nail olmaq uğrunda mübarizənin metodları.

Müşahidələr göstərir dünyada iqtisadi, yaxud mədəni-mənəvi münasibətlərdən təcrid olunmuş, «saf» siyasi münasibətlərdən danışmaq, demək olar ki, mümkün deyil. Və o da təsadüfi sayıla bilməz ki, bugün «iqtisadi siyasət», «mədəniyyət siyasəti» və s. kimi anlayışlar «siyasət» anlayışı qədər populyardır. Odur ki, türk məkanında gedən siyasi inteqrasiya prosesləri və ya qarşılıqlı siyasi münasibətlər dedikdə elə bir geniş kompleks nəzərdə tutulur ki, buraya, əslində, mədəniyyət aktu hesab edilən latın əlifbasına keçid-

dən başlamış tamamilə iqtisadi məzmun daşıyan neft ixracına qədər çox müxtəlif hadisələr daxildir.

Lakin tədqiqat işində həm iqtisadi, həm də mədəni inteqrasiya proseslərinə ayrıca bölmələr həsr edildiyinə görə biz türk məkanındakı qarşılıqlı siyasi münasibətlərdən bəhs edərkən «siyasət» anlayışına mümkün qədər «dar» mənada müraciət edəcəyik.

Sovetlər Birliyinin dağılması, onun tərkibindəki türk xalqlarının ya tamamilə, ya da qismən müstəqillik əldə etməsi və müstəqil türk dövlətlərinin tədricən dünya birliyinin bərabər hüquqlu üzvlərinə çevrilməsi günümüzün siyasi reallığıdır. Doğrudur, müstəqil türk dövlətlərinin meydana çıxması, formalaşması prosesləri bir sıra siyasi problemlərlə müşayiət olundu və bugün də olunmaqdadır, lakin fakt öz faktlığında qalır ki, müasir mərhələdə

a) müstəqil türk respublikaları öz suverenlikləri uğrunda ardıcıl mübarizə aparır, daxili və xarici siyasətdə daha inamlı addımlar atmağa çalışır, özgürlüklərini möhkəmləndirirlər;

b) yarımmüstəqil türk respublikaları öz sosial-iqtisadi, mədəni inkişaflarını gücləndirməklə dövlət müstəqilliklərini əldə etməyə çalışırlar;

c) müstəqil olmayan türk xalqları milli özgürlüklərini qorumağa, regiondakı siyasi proseslərdə bu və ya digər səviyyədə iştirak etməyə can atırlar.

Müstəqilliyini əldə etmiş türk respublikalarında biri digərinə ilk baxışda əks olan iki siyasi meyil müşahidə olunnurdu:

1) tam müstəqilliyə nail olmaq üçün heç bir birliyə, hətta türk birliyinə belə qoşulmamaq;

2) müstəqilliyi qorumaq üçün hər cür beynəlxalq birliyə, ilk növbədə türk birliyinə qoşulmaq.

İllər keçdikdən sonra müstəqillik eyforiyasından xilas olmaqda olan türk respublikaları tədricən dünyanın (və dövrün) konyukturası ilə kontakta və ya dialoqa girməyin təcrübəsini qazandıılar. Məsələn, Azərbaycanın təcrübəsini ümumiləşdirməyə cəhd edən azərbaycanlı tədqiqatçı Sevdə Əhadova yazır: «Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin həllinə çalışdığı mühüm vəzifələrdən biri də dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü kimi beynəlxalq aləmdə gedən inteqrasiya proseslərində yaxından iştirak etmək, xarici ölkələrdə, beynəlxalq və regional qurumlarla ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığı genişləndirmək və bununla da öz milli maraqlarını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti məhz dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu faydalı əlaqələri inkişaf etdirmək, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etmək məqsədlərinə xidmət edir» (S.Əhadova. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər, Bakı, 2011, s. 7).

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində prioritet olan həmin məqamlar, demək olar ki, bütün türk respublikalarının müvafiq siyasətlərinin əsasını təşkil edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, dünyada mövcud olan «ikili standartlar» müstəqilliyini son dövrdə qazanmış türk respublikalarının bu cür demokratik (və açıq) xarici siyasətinə hər dəfə «düzəliş» edir. Bununla belə təcrübə də göstərir ki, daha uğurlu bir alternativ təsəvvür etmək mümkün deyil. Və türk respublikalarının xarici siyasəti ilk növbədə daxili stabilliyin qorunmasına, beynəlxalq aləmdə sağlam rəqabətə girəcək milli potensial və ya imkanların yaranmasına xidmət edir.

Məlum olduğu kimi, dövlət müstəqilliyi əldə etdikləri ilk illərdə türk respublikaları, müxtəlif xarici təsirlər altında, qarşılıqlı anlaşma və ya inteqrasiyadan daha çox beynəlxalq aləmdə «özünü təsdiq» meyl edirdilər ki, bu da özünü bugünə qədər göstərən bir sıra deinteqrasiya problemləri yaratmışdı. Tarix isə göstərdi ki, məsələ yalnız türk etnik-mədəni birliyini kortəbii bir inersiya ilə, reflekslərlə qorumaqda, yaxud ona qarşı çıxmaqda deyil, məsələnin mahiyyəti ondadır ki, qloballaşan dünya bir və ya bir neçə mərkəzdən idarə olunduğuna görə parçalanıb həmin mərkəzlərin təsiri altına düşməklə yanaşı alternativlər axtarmaq imkanı da mövcuddur. Həmin imkan isə türk siyasi birliyinə nail olmaq perspektivlərini istisna etmir.

Türk dünyasının liderləri Süleyman Dəmirəl, Heydər Əliyev və Nursultan Nazarbayev müxtəlif münasibətlərdə əlaqədar olaraq, xüsusilə türk dövlət başçılarının Zirvə Toplantılarında çıxışlarında dəfələrlə göstərmişlər ki, türk dünyasının etnik-mədəni birliyini onun siyasi birliyi tamamlamalıdır.

Ümumiyyətlə, türk məkanında siyasi birlik iddialarının və ya cəhdlərinin tarixinə nəzər salsaq, bu sahədə kifayət qədər zəngin bir ənənənin mövcudluğunun şahidi olarıq. Belə ki, hələ orta əsrlərdən etibarən əvvəl Çingiz xan, sonra isə Əmir Teymur türk dünyasının dövlət bütövlüyü uğrunda mübarizə aparmışlar ki, daha sonralar həmin istiqamətdəki mübarizələr, bir qayda olaraq, lokal və ya regional xarakter daşmışdır. Türk məkanı orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən etibarən müxtəlif sülalələrin idarə etdikləri, çox zaman biri digəri ilə münafişə, müharibə münasibətində olan böyük və ya kiçik dövlətlərə parçalanmışdır. Ən təəssüfedicə hal isə ondan ibarət olmuşdur ki, həmin dövlətlərin bir qismi xalqın deyil, məhz onu idarə edən sülalənin

laqeydliyindən tədricən milli xarakterini itirmiş, ərəbləşmiş, farslaşmış, yaxud ruslaşmışdır.

Türk dünyasının siyasi birliyi ideyası bir də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bütün gücü ilə meydana çıxmış, müəyyən qədər romantik səciyyə daşısa da, dövrün qabaqcıl türk ziyalılarının, demək olar ki, hamısının dünyagörüşündə, düşüncələrində və xüsusilə ideoloji-publisistik fəaliyyətlərində əhəmiyyətli mövqeyə malik olmuşdur. Eyni zamanda vahid (və bütövl) türk dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə yalnız ideoloji-publisistik miqyasda qalmamış, hətta diplomatik, siyasi-hərbi cəhdlər də olmuşdur ki, bunun ən bariz nümunəsi Osmanlı imperiyasının hərbi naziri Ənvər paşanın Türküstanda – Orta Asiyada göstərdiyi tarixi fəaliyyətdir. Doğrudur, bu heç də yaxşı planlaşdırılmamış, üsul və formaları dəqiq müəyyənləşdirilməmiş bir mübarizə idi, lakin heç də tamamilə mənasız cəhd deyildi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində türk birliyi ideyası bir də ona görə romantik xarakterdaşıyırdı ki, artıq bir-birdən dil, inzibati-ərazi, həyat tərzı, müəyyən qədər də mədəniyyət baxımından ayrılmış, fərqli xüsusiyyətləri ilə təzahür edən türk xalqlarının, demək olar ki, hamısını vahid bir dövlət -Turan dövləti tərkibində birləşdirmək iddiası ilə ortaya çıxmışdı. Bu isə nə qədər cəlbədicə görünə də, praktik olaraq mümkün deyildi.

Sovetlər Birliyi tərkibində türk dövlətləri siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra «mərkəzdənqaçma» qüvvəsi nə qədər güclü olsa da, tezliklə yeni «mərkəzləşmə» -türk dünyası miqyasında qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirmək maraqları artmağa başladı ki, bu da beynəlxalq aləmdə birmənalı qarşılanmadı. Belə ki, bir tərəfdən Rusiya faktoru, başqa sözlə, postsovet türklərinin MDB məkanında (və formatında) yenidən birləşməsi, digər tərəfdən ABŞ və

Avropa Birliyi ilə qarşılıqlı təmaslar müstəqil türk dövləti önündə hələ adət edilməmiş üföqlər açdı. Həmin mürəkkəb münasibətlər sistemində yenice qazanılmış dövlət müstəqilliyini qorumaqla hərəkət etmək, əlbəttə, o qədər də asan deyildi. Və türk birliyinə edilən cəhdlər də bir sıra hallarda guya Turan dövləti yaratmağa mənasız təşəbbüslər kimi şərh edilirdi. Halbuki türk dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri bugün olduğu kimi, müstəqilliyin ilk illərində də hansısa romantik birlik, konkret olaraq, vahid türk dövləti qurmaq ideyasına və ya cəhdlərinə əsaslanmamışdır. Türk dövlət başçıları, siyasi liderlərin və ciddi beynəlxalq ekspertlərin məsələyə münasibətləri də sübut edir ki, burada söhbət hər bir türk dövlətinin həqiqi müstəqilliyini təmin etməklə qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmləndirilməsindən gədir.

Müşahidələr göstərir ki, türk məkanında siyasi inteqrasiya, əsasən, aşağıdakı forma və ya formatlarda həyata keçirilir:

- 1) dövlət başçıları səviyyəsində;
- 2) parlamentlər səviyyəsində;
- 3) qeyri-hökumət təşkilatları və ya «xalq diplomatiyası» səviyyəsində.

Türk dövlət başçıları səviyyəsində türü məkanında qarşılıqlı siyasi münasibətlər, həmişə aparıcı mövqedə olub ən azı iki şəkildə gerçəkləşir:

- 1) Türk dövlətləri başçıları arasında ikitərəfli görüşləri və ya qarşılıqlı səfərləri.
- 2) Dövlət başçıları arasında Zirvə toplantıları və ya ümumiyyətlə, çoxtərəfli görüşləri.

Əslində, türk dövlət başçıları arasında ikitərəfli və çox tərəfli görüşləri diplomatik qayda-qanunlar və ya beynəlxalq ənənə baxımından müxtəlif formatlar hesab olunsada, türk məkanında siyasi münasibətlərin möhkəmlənməsinə, demək olar ki, eyni dərəcədə xidmət edir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki,

türk dövlətləri arasında prinsipial olaraq ziddiyyət, yaxud münaqişə yarada biləcək hər hansı problemi təsəvvür etmək mümkün deyil ki, onun ətrafında siyasi «qruplaşma» yaratmağa potensial ehtiyac əmələ gəlsin. Müəyyən fikir müxtəlifliklərinə (bunların isə əksəriyyəti beynəlxalq münasibətlərin konyukturasından və ya «ikili standartlar»dan irəli gəlir) gəldikdə isə, onlar təsadüfi, yaxud keçici olub türk dünyasının siyasi münasibətlər strategiyasına təsir etmək səviyyəsində qalxır.

Türk dövlət başçıları arasında bilavasitə görüşləri ilə yanaşı, həm ümumdünya, həm də regional səviyyələrdəki beynəlxalq görüşlərdə iştirakları (və bu formatdakı əməkdaşlıqları) da türk məkanında siyasi inteqrasiyanın güclənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, dünya və ya region maraqları kontekstində türk dövlətlərinin ayrı-ayrılıqdakı maraqlarını kordinasiya etmək, analitik bir şəkildə əlaqələndirmək imkanı yaranır. Əlbəttə, Avrasiyanın geniş bir coğrafiyasına məskunlaşdırmış türk dünyasında hər bir müstəqil və ya yarımmüstəqil türk dövlətinin tarixən müəyyənlanmış regional siyasi münasibətlər sistemi, yaxud konteksti mövcuddur ki, onu nəzərə almadan türk məkanında qarşılıqlı siyasi münasibətlər prosesini düzgün istiqamətləndirmək heç də asan olmazdı.

Türk dövlətləri başçıları arasında ikitərəfli görüşləri və ya qarşılıqlı səfərləri həmin dövlətlərin öz müstəqilliklərini elan etdikləri günlərdən başlayır ki, bu, tamamilə təbiidir. Və burada Türkiyə Respublikasının rolunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, yenice müstəqilliyini qazanmış türk dövlətlərini ilk olaraq tanıyan, həmin dövlətlərin öz müstəqilliyini qoruyub saxlaması, möhkəmləndirməsi üçün hərtərəfli yardım göstərən ilk ölkə qardaş Türkiyə olmuşdur.

Türkiyənin Azərbaycan, Qazaxstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızstanla qurduğu ikitərəfli əlaqələr ilk illərdən yalnız bu ölkənin xarici siyasətinin ən mühüm prioritetlərindən birinə çevrilməklə qalmamış, eyni zamanda türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın üföqlərinin genişlənməsinə, siyasi inteqrasiyanın sürətlənməsinə, ümumiyyətlə türk dünyasında siyasi birliyə nail olunmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Təsədüfi deyil ki, Türkiyə dövlət başçılarının digər türk respublikalarına, eləcə də türk dövlət başçılarının Türkiyəyə etdikləri rəsmi və ya işğuzar səfərlərin sayı postsovet məkanındakı türk dövlətləri arasındakı yüksək səviyyəli görüşlərdən müqayisəyə gəlməyəcək qədər çox olmuşdur.

Ümumiyyətlə, türk dövlət başçılarının ikitərəfli görüşlərində müzakirə olunan məsələləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1) iki müstəqil türk dövlətinin qarşılıqlı sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərinin inkişafı və tənzimlənməsi məsələləri;

2) türk məkanında mədəni, iqtisadi və sosial-siyasi bütövlüyün təmin olunması ilə bağlı məsələlər;

3) regional əməkdaşlıq (məsələn, Qaradəniz, yaxud Xəzər dənizi hövzəsi ölkələri və ya Mərkəzi Asiya ölkələri miqyasında) məsələləri;

4) dünya miqyasında, xüsusilə beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində (məsələn, BMT, ATƏT, İOT və s) əməkdaşlığın genişləndirilməsi, milli maraqların qarşılıqlı təminatı.

Türkdillli ölkələrin dövlət başçılarının Zirvə Toplantıları artıq müəyyən ənənəsi olan, müstəqil türk respublikalarının qarşılıqlı siyasi münasibətlərini tənzimləyən ali forumlar və ya sammitlərdir. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində – 1992-ci ildə start götürən bu toplantılar türk dövlət başçılarının ikitərəfli görüşlərindən sonra türk dünyasında

siyasi münasibətlərin keyfiyyətə yeni mərhələyə qalxması demək idi. Müstəqilliyi yenidən qazanmış türk respublikalarının Zirvə Toplantılarında bir araya gəlməsi ümumi maraqlardan irəli gələn bir sıra məsələlərdə davamlı əməkdaşlığın prinsiplərini, miqyasını müəyyən etməkdən ibarət idi ki, buraya aşağıdakı sahələrlə növbədə aid olunurdu: xarici siyasət, iqtisadi inkişaf, ticarət, sənaye, kənd təsərrüfatı, enerji, nəqliyyat, rabita, maliyyə-bank, təhsil, mədəniyyət, elm, ətraf mühit, turizm və s.

Göründüyü kimi, burada gənc türk respublikalarının siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının elə bir məsələsi yoxdur ki, əhatə olunmasın. Xüsusilə ilk illərdən Zirvə Toplantılarında müzakirə və ya məsləhətləşmələr üçün bu qədər genişspektrli məsələnin gündəliyə çıxarılması zərurət idi.

Qazax xalqının lideri, müstəqil Qazaxstan dövlətinin qurucusu, prezident Nursultan Nazarbayevin faktlar və mülahizələrlə zəngin olan «Qazaxstan yolu» kitabı ilə tanışlıq kifayətdir ki, Sovetlər Birliyinin «şinindən çıxmış» türk respublikasının müstəqilliyinin ilk illərində hansı mürəkkəb problemlərlə üz-üzə dayanmış olduğunu təsəvvür edəsən. Təcrübəli siyasətçi, müdrik dövlət xadimi on beş illik gərgin mübarizə nəticəsində aşağıdakı problemlərin uğurla həllindən bəhs edir:

a) siyasi sahədə güclü prezident hakimiyyətinin bərqərar edilməsi,

b) iqtisadi sahədə sürətli və fəal islahatlar aparılaraq demokratikləşməyə nail olunması,

c) mədəni sahədə etnik və dini konsensusun qorunub saxlanması (bu barədə bax: N.Nazarbayev. Qazaxstan yolu, Bakı, 2011, s. 3-7).

Əlbəttə, ilk baxışda adi görünən bu məsələlərin həlli üçün ilk illərdə həm hakimiyyət, həm də millət səviyyəsində

də nə qədər böyük siyasi iradə nümayiş etdirildiyi heç də uzaq tarixə çerilməmişdir. Və güclü siyasi iradənin olmadığı yerlərdə, məsələn, Qırğızıstanda hadisələr başqa cür çərçayən etmiş, ölkədə stabilliyin bərpası xeyli ləngimişdir.

Zirvə Toplantılarında aparılan müzakirələr və ya məsləhətləşmələr postsovet türk məkanı üçün əsasən ümumi olsa da, bir sıra türk respublikalarının özlərinə məxsus, spesifik problemlərin bəziləri indiyə qədər qalmaqda, get-gedə ümumi problemə çevrilərək bütün türk məkanını narahat etməkdədir.

Məsələn, Ermənistanın Sovetlər Birliyi dağılmağa başladığı illərdəki hərəmçərclikdən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi ilk illərdə heç də bütün türk respublikaları üçün birmənalı anlaşılan məsələ deyildi. Və bunun nəticəsi idi ki, Qırğızıstan prezidenti Askar Akayev Yerevana rəsmi səfəri zamanı erməni soyqırımını abidəsi önünə əklil qoymuş, guya 1915-ci ildə türklər tərəfindən kütləvi surətdə məhv edilmiş ermənilərin xatirəsini yad etmişdi. Yaxud Türkmənistan prezidenti Saparmurad Niyazov (Türkmənbaşı) özünün «Ruhnamə» kitabında bütün oğuz xalqlarının türkmənlərdən törədiyi barədə antitarixi bir mülahizə irəli sürərək, heç bir əsası olmadan, mübahisə, anlaşılmazlıq yaratmışdı.

Zirvə Toplantılarının bir mühüm əhəmiyyəti də onda oldu ki, dövlət başçıları digər türk dövlətlərinin, xalqlarının həm tarixi, həm də müasir dövrdəki problemlərilə tanış oldular. Və bu tanışlıq həmin problemlərin ortaq siyasi iradə ilə həll olunması üçün kifayət qədər geniş və münbit şərait yaratdı.

Ümumiyyətlə, Zirvə Toplantıları müasir dövrdə müştəqil türk dövlətlərinin ən mötəbər forumu olub türk dünyasının çoxşaxəli inteqrasiyasında, onun (türk dünyasının)

və onların (türk dövlətlərinin) mənafeələrinin müdafiəsində həm real rola, həm də hələ reallaşmamış böyük imkanlara malikdir.

Türkdilli dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (Türk Şurası) son illərdə yaranmış bir qurum olsa da, türk dövlətlərinin və xalqlarının siyasi inteqrasiyası proseslərinin canlanmasına artıq əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir.

Türk dövlətləri arasında parlamentlər səviyyəsində sıx əməkdaşlığın yaradılması ideyası, əslində, keçən əsrin 90-cı illərinin sonlarından aktuallaşmağa başlasa da, Türkdilli ölkələrin Parlament Assambleyası -TÜRKPA 2010-cu ildə təsis olunmuşdur.

TÜRKPA fəaliyyət göstərdiyi beş il ərzində həm plenarya toplantılarda, həm də komitə iclaslarında türk dünyasının bir sıra ortaq mədəniyyət, iqtisadiyyat, hüquq və beynəlxalq münasibətlər məsələlərini müzakirə etmiş, tövsiyələr vermişdir.

Türk dövlət başçıları ikitərəfli görüşlərindən, Zirvə toplantılarından fərqli olaraq TÜRKPA daha geniş müzakirələr aparmaq, türk məkanında qarşılıqlı siyasi münasibətlərin ən xırda detallarını da nəzərdən keçirmək imkanlarına malikdir. Artıq kifayət qədər formalaşmış bir beynəlxalq təşkilat kimi tanınan bu qurum, əsasən, aşağıdakı sahələrdə etiraf olunan uğurlar (və iş təcrübəsi) qazanmışdır.

-türk ölkələri parlamentlərinin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi;

-qanunların unifikasiyası və xüsusilə qanunvericilik təcrübəsinin mübadiləsi;

-siyasi, iqtisadi və mədəni səviyyələrdə ortaq türk dəyərlərinin müəyyənləşdirilərək türk dünyası miqyasında təbliği üçün tövsiyələrin verilməsi;

-beynəlxalq parlament təşkilatlarında əməkdaşlığın və

birgə fəaliyyətin müasir üsul və formalarından qarşılıqlı istifadə;

-türk respublikalarında keçirilən seçkilərdə beynəlxalq müşahidəçi statusunda xeyrixah məramla yaxından iştirak və s.

TÜRKPA-nın ən mühüm problemlərindən biri burada türk dövlətləri parlamentlərinin heç də hamısının təmsil olunmamasıdır. Halbuki TÜRKPA-nın yaradılması idyeası ortaya çıxanda ictimai rəy onun üç mərhələdə (və daha böyük miqyasda) formalaşacağını, bütün türk dünyasını əhatə edəcəyini təsəvvür edirdi:

I mərhələ. Müstəqil türk ölkələrinin parlamentlərinin iştirakı ilə;

II mərhələ. Yarımüstəqil türk ölkələrinin parlamentlərinin iştirakı ilə;

III mərhələ. Müstəqil olmayan türk xalqlarının palamentarilərinin iştirakı ilə.

Özbəkistan və Türkmənistan parlamentlərinin heç bir cəddi səbəb

olmadan TÜRKPA da kənar qalması, əslində, müvəqqəti hal olsa da, təəssüf doğurur. Və əgər özünü türk dünyasına yaxın hesab edən Macarıstan TÜRKPA-ya müşahidəçi statusunda qatılırsa, bu hələ «tərəddüd edən» Türkmənistan, özünü «laqeyd» göstərən Özbəkistan üçün maraqlı olmaya bilməz.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, türkdilli ölkələrin parlamentlərinin bu birliyi beynəlxalq təşkilatların yaranması prinsiplərinə tamamilə uyğun olub humanist, ümumbəşəri ideallara, insan hüquqlarının qorunmasına, dünyada sülhün bərqərar olunmasına xidmət edir.

Türk dövlətlərinin və xalqlarının qarşılıqlı siyasi münasibətlərinin miqyasca genişlənməsində qeyri-hökumət təşkilatları və ya «xalq diplomatiyası» əhəmiyyətli rola malikdir.

Məlum olduğu kimi, bu gün dünyada, eləcə də türk məkanında QHT-lərin geniş bir şəbəkəsi formalaşmışdır ki, onların fəaliyyəti cəmiyyətin sosial həyatının ən müxtəlif sferalarını əhatə edir. Doğrudur, müxtəlif adlarla (və missiyalarla) meydana çıxan QHT-lər heç də həmişə ictimai-siyasi proseslərə obyektiv mövqedən yanaşmır və hətta obyektiv mövqedən yanaşmaq üçün yaradılmışdır. Hər yerdə olduğu kimi bu sahədə də beynəlxalq «ikili standart» siyasəti özünü kifayət qədər açıq şəkildə göstərir. Bununla belə türk dünyası dünyanın siyasi konyukturunu həm ayrı-ayrı türk dövlətləri, həm də bütövlükdə türk siyasi məkanı səviyyəsində nəzərə almağa məhkumdur.

Türk dünyasında QHT-lərlə bağlı siyasət, fikrimizcə, aşağıdakı münasibətlərdə özünü daha uğurlu göstərir:

-həm türk respublikalarında, həm bütövlükdə türk məkanında, həm də dünyada gedən proseslərə milli mənafeədən obyektiv təsir göstərə bilən müstəqil QHT-lərin formalaşması üçün demokratik şəraitin yaradılması;

-türk ölkələri QHT-lərin geniş miqyasda əməkdaşlığının, fikir mübadilələrinin təmin olunması, eləcə də progressiv ictimai hərəkatların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi;

-nüfuzlu beynəlxalq QHT-lərlə milli mənafeələrin müdafiəsi baxımından sıx əməkdaşlığa nail olunması.

Türk məkanında siyasi inteqrasiya proseslərinin çox mühüm göstəricilərindən biri beynəlxalq miqyasda, başqa sözlə beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində əməkdaşlığın get-gedə genişlənməsindən ibarətdir.

TÜRKPA-nı 2014-cü ildə Bakıda keçirilən plenar toplantısında «Türkdilli ölkələrin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qarşılıqlı fəaliyyətləri» haqqında tövsiyyə qərarı qəbul edilmişdir ki, həmin qərarın preambulasında deyilir:

«1. TÜRKPA Türkdilli ölkələr arasında beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi və əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verir.

2. TÜRKPA beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində qarşılıqlı maraq doğuran müəyyən məsələlərdə üzv ölkələrin milli nümayəndə heyətləri arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin onun əsas məqsədlərindən biri olduğunu təsdiq edir.

3. TÜRKPA beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində üzv ölkələrin birgə fəaliyyətlərinin Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasının İstanbul Anlaşmasında əks olunmuş parlamentlərarası əməkdaşlığın gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məqsəd və vəzifələri ilə üst-üstə düşdüyünü ifadə edir.

4. TÜRKPA Türkdilli ölkələrin beynəlxalq təşkilatlarla və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində iqtisadi, siyasi və mədəni əməkdaşlıq sahəsində bir model formalaşdırmaq zərurəti ilə bağlı Komissiyanın ilk tövsiyyə qərarını xatırladır.

5. TÜRKPA beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Türkdilli ölkələrin birgə fəaliyyətlərinin əhəmiyyətini vurğulayan Türk Şurasının və əvvəlki Zirvə toplantılarının bəyannamələrinə dəstəyini ifadə edir. Bu baxımdan Assambleya üzv ölkələrin Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə toplantısı Naxçıvan Bəyannaməsinin, Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının X zirvə toplantısı İstanbul Bəyannaməsinin, Türk Şurasının Birinci Zirvə toplantısının Almatı Bəyannaməsinin, İkinci Zirvə toplantısının Bişkek Bəyannaməsinin və Üçüncü Zirvə toplantısının Qəbələ Bəyannaməsinin müddəalarına bağlılığını bir daha təsdiq edir.

6. TÜRKPA Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində əks etdirilən beynəlxalq norma və prinsiplərinə, həmçinin, suveren bərabərliyi, ərazi bütövlüyü, dövlət sər-

hədlərinin pozulmazlığı, bir-birinin daxili işlərinə qarışmaq, zor işlətməmək vəz or işlədəcəyi ilə hədələməmək kimi beynəlxalq hüquq digər hamılıqla qəbul olunan norma və prinsiplərinə öz sadıqlığını bir daha təsdiq edir.

7. TÜRKPA hesab edir ki, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində üzv ölkələrin institusional qarşılıqlı fəaliyyəti beynəlxalq təşkilatlarla və digər ölkələrlə uzunmüddətli əlaqələrin həyata keçirilməsinə təkan verəcək, eyni zamanda Türk əməkdaşlıq institutlarının görünümünün artırılmasına təmin edəcəkdir.

Müasir dünyada gedən siyasi proseslər özünün mürəkkəbliyi, hətta müəyyən mənada gözlənilməzliyi ilə diqqəti cəlb edir. Və belə bir «planlaşdırılmamış» dünyada türk dövlətlərinin siyasi oriyentasiya götürməsi, əlbəttə, çoxsaylı problemlərlə müşayiət olunur.

Müasir türk məkanında mədəni inteqrasiyanın əsas spektrləri

Müasir türk məkanında mədəni inteqrasiya siyasi, eləcə də iqtisadi inteqrasiyadan daha qədim köklərə və ya əsaslara malik olduğu kimi, daha çoxspektrlidir. Və mədəni inteqrasiyanın nə qədər mühüm amil olduğunu göstərmək üçün yalnız belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, siyasi inteqrasiya «böyük güclər»in manevrlərindən, iqtisadi inteqrasiya isə güclü transmilli şirkətlərin konyuktur maraqlarından birbaşa asılı olduğu halda mədəniyyət etnosun, əgər belə demək mümkündürsə, təbii yaradıcı gücü və ya passionarlığı ilə şərtlənən xeyli dərəcədə mənəvi hadisədir.

Akademik D. S. Lixaçov tamamilə doğru olaraq göstərir ki, «mədəniyyət müəyyən məkanda yaşayan insanları adi əhalidən xalqa, millətə çevirən bütöv hadisədir. Mədəniyyət anlayışına din, elm, təhsil, eləcə də insanların və dövlətin mənəvi, əxlaqi davranış normaları daxil olmalıdır. Və daxildir. Mədəniyyət Allah qarşısında xalqın və millətin varlığını zəruri edən amildir»

Əslində, «mədəniyyət» dedikdə müasir dövrdə hər şeyi başa düşmək mümkündür, yəni bu anlayışın özündə ehtiva edə bilməyəcəyi çox az şey vardır. Lakin türk məkanında mədəni inteqrasiyanın əsas spektrlərini müəyyənləşdirmək üçün biz daha çox aşağıdakı sahələrə diqqət yetirməyi zəruri hesab edirik: 1) dil; 2) ədəbiyyat; 3) incəsənət; 4) din; 5) elm; 6) təhsil; 7) KİV; 8) turizm; 9) idman və 10) milli bayramlar.

Qloballaşan dünyada mədəniyyətlərin inteqrasiyası problemi ilə məşğul olan mütəxəssislər qloballaşmada milli

mədəniyyətlərin taleyinə dair üç ssenarinin mövcudluğunu qeyd edirlər:

- 1) qarşıdurma;
- 2) dialoq;
- 3) lokal mədəniyyətlərin əriyib qlobal hakim mədəniyyətə qarışması.

Əlbəttə, türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin miqyasının genişlənməsi və intensivliyinin artması, ilk növbədə, dialoqa əsaslanır. Burada nə qarşıdurmadan, nə də lokal mədəniyyətlərin əriyib hakim mədəniyyətə qarışmasından söhbət gedə bilməz. Çünki türk məkanında özünü göstərən inteqrasiya, demək olar ki, vahid etnik-mədəni kontekstdə baş verir.

Türk mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələri əsrin sonlarından başlayaraq bir sıra milli və beynəlxalq qurumların fəaliyyəti, əməkdaşlığı nəticəsində xeyli intensivləşmiş, davamlı hal almışdır. Bkgün türk xalqlarının mədəni inteqrasiyası, əsasən, aşağıdakı forma və ya üsullarla rəsmən həyata keçirilir:

- 1) Türkiyə Respublikasının təşəbbüsü ilə.
- 2) ayrı-ayrı türk dövlətləri, xüsusilə onların mədəniyyət nazirlikləri, mərkəzləri, yaxud universitetlərinin təşəbbüsü ilə ikitərəfli ya çoxtərəfli qaydada;
- 3) TÜRKSOY xətti ilə;

Birinci forma və ya üsul türk dünyasının müstəqillik əldə etdiyi ilk illərdə daha çox diqqəti cəlb edir, inteqrasiya baxımından daha məhsuldar idi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, yenicə müstəqilliyə qovuşmuş türk dövlətlərinin və xalqlarının bu istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirlər keçirməyə imkanları olmadığından həmin zəruri missiyanı qardaş Türkiyə öz üzərinə götürməli olmuşdu. Keçən əsrin 90-cı illərində Türkiyədə ardıcıl olaraq keçirilən qurul-

tayları yüzrlə ziyalıların toplaşaraq türk dünyasının ən müxtəlif, xüsusilə mədəni problemlərini müzakirə etdikləri ən kütləvi (və mötəbər) forum idi. Türkiyə Respublikasının görkəmli dövlət, siyasət və mədəniyyət xadimlərinin böyük dəstək verdikləri həmin qurultaylar ilk illərdə, tamamilə təbii olaraq, daha çox romantik və ya eyforik səciyyə daşısa da, get-gedə ciddi, konkret qərarlar qəbul etməyə başladı ki, bunun da türk dünyasında qarşılıqlı mədəni-mənəvi münasibətlərin inkişafına böyük təsiri oldu. Çox keçmədi ki, türk məkanının hər yerindən Türkiyədə çalışmaq üçün elm, sənət adamları, bunun ardınca isə tələbələr dəvət edildilər. Və qeyd etmək lazımdır ki, bu cür genişmiqyaslı əməkdaşlıq yalnız «Türkiyə+ müxtəlif türk xalqları» formatında qalmayıb bütövlükdə türk xalqları arasında intellektual-mədəni əlaqələrin əsasını qoydu.

Bugün də Türkiyənin müxtəlif inzibati qurumlarının, eləcə də qeyri-hökumət təşkilatlarının istər Türkiyədə, istərsə də Türk dünyasının müxtəlif yerlərində vaxtaşırı olaraq təşkil etdikləri mədəni tədbirlər böyük maraq doğurur.

İkinci forma və ya üsul müstəqilliyini qazanmış türk dövlətlərinin təcridən güclənərək biri-digəri ilə, yaxud ümumtürk miqyasında mədəni-mənəvi əlaqələrə təşəbbüs etməsindən ibarətdir ki, son illər bu istiqamətdə nəzərə çarpacaq uğurlar müşahidə edilməkdədir.

Fikrimizcə, türk məkanında qeyri-bərabər inkişaf faktını nəzərə alaraq, həmin əlaqələrin daha məhsuldar olması, türk dünyasının diqqətdən kənar qalan məkanlarına da nüfuz etməsi üçün «iyerarxik format»da aparılmasına ehtiyac duyulur; məsələn:

- 1) Türkiyə
Balkan türkləri
Axıska türkləri
Şimali Kipr və b.

- 2) Azərbaycan İran (Cənubi Azərbaycan) türkləri
Gürcüstan (Borçalı) türkləri
Dağıstan türkləri
İraq türkləri və b.
- 3) Tatarstan Volqaboyu tatarları
Sibir tatarları
Kırım tatarları və b.

Bunun ardınca isə iyerarxiyanın ikinci səviyyəsi gəlir; məsələn:

- 1) Qazaxstan tatarlar
başqırdlar
noqaylar və b.
- 2) Özbəkistan uygurlar
Əfqanıstan türkləri və b.
altaylar
- 3) Qırğızıstan xakaslar
tuvaşlar və b.

Üçüncü səviyyə isə mədəni əlaqələrdə 1) oğuz, 2) qıpçaq və 3) karluq məkanlarının koordinasiya edilməsini nəzərdə tutur ki, burada türk dövlətlərinin aşağıdakı formatlarda sıx qarşılıqlı əməkdaşlığı tələb olunur:

- I. Türkiyə – Azərbaycan – Türkmənistan.
II. Qazaxstan – Qırğızıstan – Tatarstan.
III. Özbəkistan – Uyğurstan (Çin tərkibində).

Türk xalqları arasında mədəni inteqrasiyanın həyata keçirilməsində üçüncü forma və ya üsul TÜRKSÖY xəttidir. Bu Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı, bir növ, tüpk dövlətlərinin YUNESKO-sudur. Yarandığı dövrdən etibarən çoxlu sayda tədbirlər keçirən təşkilatın proqramı missiyasına, əsasən, aşağıdakılar daxildir:

-müxtəlif etnoqrafik mərasimlərin (məsələn, novruz, sabantoy və s.) keçirilməsi, milli adət-ənənələrin təbliği;

-böyük türk mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin qeyd olunması, türk dünyasında və ümumən dünyada tanınması;

-hər il türk məkanındakı bir şəhəri «türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı» elan edib onun mədəni-tarixi özünəməxsusluğunun ortaya çıxarılması;

-türk respublikalarının bədi yaradıcılıq təşkilatlarının fəaliyyətlərinin ümumtürk miqyasında əlaqələndirilməsi;

-müxtəlif sənət sahələrinə aid festivalların keçirilməsi;

-türk mədəniyyətinin inteqrasiyasına xidmət edən görkəmli elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin mükafatlandırılması və s.

Əlbəttə, türk məkanında mədəni-mənəvi inteqrasiyanın forma və ya üsulları yuxarıda qeyd olunanlarla bitmir, daxili istək və maraqlarla yanaşı, dünya miqyasında qloballaşma özünün yeni interaktiv vasitə-texnologiyalarını təklif edir.

* * *

Türk dilləri (və dialektləri) orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən (XVI-XVII əsrlərdən) etibarən biri digərindən ayrılmağa, müstəqil türk dilləri, xüsusilə ədəbi (yazılı) dilləri formalaşmağa başlamışdır. Bununla belə XX əsrin 30-cu illərinə qədər türk dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələr, hətta ortaq türk ünsiyyət dilinin formalaşdırılma-

sına etnik-mədəni (ideoloji) cəhdlər, inersion maraqlar da olmuşdur. Həsən bəy Zərdabinin «Əkinçi», İsmayıl bəy Qaspralının «Tərcüman», Əli bəy Hüseynzadənin «Füyuzat» qəzet və jurnallarının dil təcrübəsi, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayda aparılan müzakirələr bunu təsdiq edir. Lakin sonrakı dövrlərdə getdikcə özünü daha çox göstərən antitürk hərəkatları türk dillərinin (və xalqlarının) bir-birindən daha çox təcrid olunmasına gətirib çıxarmışdı ki, həmin proses XX əsrin 90-cı illərinə – Sovetlər Birliyinin dağılmasına qədər davam etmişdir. Yarım əsrdən artıq bir dövrdə nəinki türk dünyasının ən böyük dövləti olan Türkiyənin türk xalqları ilə əlaqəsi demək olar ki, tamamilə kəsilmiş, hətta Sovetlər Birliyi daxilində olan türk xalqlarının da ünsiyyəti, bir qayda olaraq, rus dili (və Moskva) vasitəsilə həyata keçirilmişdi. Doğrudur, yarım əsr ələ böyük bir dövr deyildi ki, XX əsrə kifayət qədər yüksək dil mədəniyyətləri ilə gəlib çıxmış türklər öz ortaq milli ünsiyyət stixiyalarını, daxili istək və idealları itirsinlər, ancaq bu da mübahisəsizdir ki, böyük siyasi güclərin təcridetmə siyasəti ələ bir vəziyyət-mənzərə yaratmışdır ki, türk xalqlarının birinin digərini anlaşması üçün çoxlu problemlər də meydana çıxmışdır. Əlbəttə, biz heç də o fikirdə deyilik ki, XX əsrdə türkdilləri, xüsusilə türk ədəbi dilləri arasındakı fərqlərin dərinləşməsi yalnız siyasi təsirlərlə bağlı olmuş, həmişə süni xarakter daşımışdır. Təbii diferensiasiya prosesinin rolu da inkar olunmazdır. Lakin türk xalqlarının birinin digərindən siyasi baxımdan təcrid edilməsi, dil-ünsiyyət əlaqələrinin minimuma endirilməsi, hətta türk dövlətlərindən (və tayfalarından) yeni türk «dilləri» (və «xalqları») yaradılmasına cəhdlər olunması, yəni diferensiasiyanın (əslində, parçalanmanın) «dərinləşdirilməsi» tamamilə süni hadisələr idi. İş o yerə gəlib çıxmışdı ki, türk xalqlarının

tanınmış ziyalıları özlərinin türk mənşəli olduqlarını çox yaxşı bildikləri halda mütəbər məclislərdə «türk» sözünü işlətməkdən çəkinir, yaxud «türklər»in bir etnos olaraq artıq çoxdan tarixin qaranlıq dövrlərində qaldıqları barədə danışaraq özlərini sığortalayırdılar.

Türk dillərinin (və xalqlarının) bir-birindən ayrılmasının əsas faktı «sovet türkləri»nin Türkiyədən təcrid edilməsi oldu ki, bunun bütövlükdə Türk dünyasının tərəqqisi üçün nə qədər böyük tarixi zərbə olması XX əsrin sonlarında, yəni əlaqələr bərpa olunanda dərk edildi. Dünyanın tanınmış siyasi analitikləri etiraf etdilər ki, əvvəl Osmanlı dövləti, sonra isə Türkiyə elə bir lakomotivi olmuşdur ki, onsuz Türk dünyasının nizamlı bir şəkildə irəli getməsi çox çətinidir. Və əlaqələr bərpa olunandan sonra Türk dünyasının Türkiyəyə (eləcə də Türkiyə türkcəsinə) böyük marağı bunu bir daha təsdiq etdi.

Türkiyənin Türk dünyasından təcrid edilməsində əsas «rol», heç şübhəsiz, Sovetlər Birliyinə məxsus idi. Çində uyğurların, İranda və İraqda Azərbaycan türklərinin, Əfqanıstanda özbəklərin ayrı düşməsində də onun xidmətlərinin, yaxud yürütdüyü xaricisiyasətin təsiri az olmamışdı. Lakin ən paradoksal hadisə özünü Sovetlər Birliyi tərkibindəki türk xalqlarına olan münasibətdə göstərirdi. Belə ki, həm iqtisadi, həm də mədəni səviyyələrdə müəyyən inkişaf var idi, lakin bu çox zaman etnikuroloji mənliliyin ya saxtalaşdırılması, ya da ümumiyyətlə danılması hesabına baş verirdi. Hər bir türk xalqı üçün fərqli bir etnogenez, hər bir türk dili üçün fərqli bir qloctogenez uydurmaq «sovet türkologiyası»nın qarşısına qoyulmuş əsas ideoloji prinsiplərdən birinə çevrilmişdi ki, bu da eyni mənşəyə malik türk xalqlarının ziyalıları arasında ziddiyyətlər yaradacaq bir səviyyəyə qədər gedib çıxırdı. Məsələn, deyək ki, ortaq

türk dəyərlərinin ayrı-ayrı türk xalqları arasında « bölüşdürülməsi» təhlükəsi özünü göstərirdi.

Əgər Sovetlər Birliyinin formalaşdığı ilk illərdə – «komunist demokratiyası» dövründə türk dilləri üçün ortaq əlifba, ortaq terminologiya ratmaq cəhdləri müəyyən qədər məhsuldar idisə, 20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərindən etibarən həmin cəhdlər «pantürkizm» sayılaraq, demək olar ki, nəinki aradan qaldırıldı, hətta təqib edilməyə başlandı. Və nəticə etibarilə, türk dilləri arasında «süni diferensiasiya» aparılaraq türk xalqlarının qarşılıqlı ünsiyyəti üçün rus dilinin perspektivləri genişləndirildi. Belə bir təsəvvür yaradıldı ki, a) türk xalqları bir-birini anlamır; b) türk dilləri müasirünsiyyətin tələblərinə cavab vermirlər və c) Sovetlər Birliyində rus dilindən başqa heç bir dilin gələcəyi yoxdur.

Türk respublikalarında, vilayətlərində, xüsusilə şəhərlərdə rus məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, rəsmi yazışmaların rus dilində aparılması, rusdilli «sovet aristokratiyası»nın formalaşdırılması türk dillərinin həm ictimai-siyasi, həm də mədəni-mənəvi nüfuzuna böyük xələl gətirsə də, Moskvanın bu proqramını heç də hər yerdə mənasız və ya müqavimətsiz qəbul olunmurdu. Belə ki,

1) türk xalqları bu və ya digər səviyyədə öz dillərini qoruyub saxlayır, xüsusilə kiçik şəhərlərdə, kəndlərdə rus dilinin yayılmasına imkan vermirdilər;

2) rus dilini ya az, ya da mükəmməl bilən bir çox ziyalılar – elm, mədəniyyət xadimləri, xüsusilə yazıçılar ana dilinə üstünlük verirdilər;

3) rus dilini yaxşı bilən milli dövlət xadimləri mərkəzin maneələrinə və ya qadağalarına baxmayaraq imkan daxilində ana dilinin rəsmi hüquqlarını qorumağa çalışırdılar.

Məlum olduğu kimi, Sovetlər Birliyində türk xalqları slavyan xalqlarından sonra ikinci böyük dil ailəsini təmsil

edirildilər. Və rus dilinin beynəlxalq dil olaraq tanınmasında türklərin rolu slavyanlardan sonra həlledici idi ki, bu rol indiyə qədər, – Sovetlər Birliyi dağılandıqdan sonra da davam etməkdədir. Ona görə də türk xalqlarının ziyalıları bütün yasaqlara baxmayaraq yaxşı dərk edirdilər ki, türklər bütöv bir etnik-mədəni hadisə olaraq kifayət qədər böyük potensiala malikdirlər və onları tamamilə ruslaşdırmaq, ana dilindən məhrum etmək mümkün deyil. Odur ki, bütün süni tədbirlərə (və təcavüzlərə) baxmayaraq «türklük», eləcə də çox mühüm amil olan «yerli xalq» ideya-iddiası türk xalqlarını həm ruslaşmaqdan qoruyur, həm də «sovet xalqı» uydurmasına ironiya ilə yanaşılmasına gətirib çıxarırdı.

Rus dilinin təbliğinə gəldikdə isə, bütün tipoloji hallarda olduğu kimi, bu elə həyata keçirilirdi ki, insanlar həmin dili sevdikləri üçün deyil, daha çox ən müxtəlif münasibətlərə görə ehtiyac olduğundan öyrənir, yaxud övladlarını rusdilli məktəblərə qoyurdular. Təbii ki, ikinci hal daha geniş yayılmışdı və daha təhlükəli idi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, uşaq ana dilini normal mənimsəmədən rus dilinin təsiri altına düşür, ailənin (və millətin) mədəni dünyasına yadlaşdı. Nəticə etibarilə, bu cür uşaqlar böyüdükcə öz dil (və mədəniyyət) mühitlərini qırmağa məhkum olurdular ki, həmin yolu keçmiş yeniyetmələr və ya gənclər, bir qayda olaraq, mənsub olduqları xalqın dilini, ədəbiyyatını, tarixini yaxşı bilmədikləri üçün rusdilli məktəblərin təsiri altında ona (öz xalqlarına) ya etinasız yanaşır, ya da yuxarıdan aşağı baxırdılar. Bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, xüsusi hallar da müşahidə olunurdu; elə ailələr vardı ki, uşaqlarını rusdilli məktəblərə qoysalar da onların millətə bu cür yadlaşmasına imkan vermirdilər. Lakin bu, o qədər də asan deyildi.

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra türk xalqları (və dilləri) arasında başlayan qarşılıqlı əlaqələr və ya inteqrasiya

ilk illərdə daha çox romantik xarakter daşıyırdı ki, bu, tamamilə təbii idi. Ümumiyyətlə, biri digərindən on illər boyu təcrid olunmuş türk xalqlarının sərbəst buraxılması, yaxud azadlığa çıxması beynəlxalq güclərin nə qədər nəzarətində olsa da, onlar (türk xalqları) əsas dəstəyi məhz bir-birlərindən, xüsusilə Türkiyədən gözləyirdilər. Və təsadüfi deyildi ki, ilk mədəni kömək də məhz Türkiyədən gəldi. Türk dünyasının kifayət qədər yüksək beynəlxalq nüfuzu olan bu böyük ölkəsində keçirilən Türk xalqlarının qurultaylarında əsas məsələ həmişə «türk birliyi» ideyası olmuşdur ki, onun da ən mühüm tərkib hissələrindən biri, heç şübhəsiz, orta q türkçə məsələsidir. İstər həmin qurultaylarda, istərsə də digər müxtəlif miqyaslı toplantı və ya müzakirələrdə bu barədə irəli sürülmüş mülahizələri aşağıdakı şəkildə ümümləşdirmək olar:

1) orta q türkçə funksiyasını daha çox inkişaf etmiş, daha çox əhalinin danışdığı bir türk dili yerinə yetirməlidir ki, bu da, təbii ki, Türkiyə türkçəsidir;

2) müxtəlif türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik materialları əsasında orta q türkçə yaradılmalı və Türk dünyasının istifadəsinə verilməlidir;

3) qədim dövrlərdən bəri türk dillərinin orta q tarixinə müraciət olunmalı, orta q türkçə orta q tarixdən alınıb müasirləşdirilməlidir;

4) xüsusi olaraq hər hansı türk dilinin orta q ünsiyyət vasitəsi kimi qəbuluna ehtiyac yoxdur və türklər arasında ünsiyyətin miqyasının genişlənməsi – iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya prosesi öz orta q ünsiyyət vasitəsini tədricən yaradacaqdır.

5) hər bir türk xalqı artıq formalaşmış dilində danışmalı, onun inkişafı üçün tədbirlər görməlidir, lakin orta q ünsiyyət problemi Türk dünyası miqyasında deyil, qlobal

laşma prosesinin təsiri altında ümumən dünya miqyasında həll olunacaqdır.

Fikrimcə bu təklif-mülahizələrdə iki paradıqmanı ilk növbədə fərqləndirmək lazımdır: təbii və süni. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, tarix süni dillərin geniş yayılması, kütlələrə yiyələnməsi təcrübəsini vermir və odur ki, 2-ci təklif-mülahizə, yəni müxtəlif türk dillərinin materialları əsasında ortaqların yaradılmasının, xüsusilə bunun türk xalqların tərəfindən ortaqların ünsiyyətdə işlədilməsinin perspektivi bizə olduqca mübahisəli, hətta qeyri-mümkün görünür. Hətta nəzərə alsaq ki, belə bir cəhd az və ya çox dərəcədə inkişaf etmiş bütün türk dillərini əhatə etməklə, bir növ, balans yaradır və heç bir türk xalqının «inciməsinə» səbəb olmur, yenə də ona haqq qazandıрмаq mümkün deyil. Çünki istənilən türk dilini şərti olaraq ortaqların türk dili kimi nəzərdən keçirsək görürük ki, burada bütün türk dillərinin fonetik, leksik və ya qrammatik quruluşundan, materiallarından çox şey var. Ona görə də, təbii ki, söhbətin mövzusu daha çox inkişaf etmiş bir türk dili olmalıdır ki, ondan çıxış edən, saxa da, xakas da, şor da incimədən, heç bir kompleksiz istifadə edə bilər. Və onu da nəzərə alsaq ki, ortaqların ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul olunan hər hansı türk dili, məsələn, Türkiyə türkcəsi istifadə prosesində tədricən müxtəlif türk dillərinin materialları ilə zənginləşməli olacaqdır, onda inciməyə ümumiyyətlə heç bir əsas yoxdur.

Ortaqların tarixdən alınmasına gəldikdə isə burada da xeyli anlaşılmaqlarla qarşılaşmalı oluruq. Əgər qədim (və ən ortaqların türkçəmiz olan Orxon abidələrinin dili bizim üçün nə qədər müqəddəs olsa da artıq tarixə çevrilmişdir və müasir dünyanın çoxüslublu təfəkkürünü əks etdirə bilməz. Eləcə də orta əsrlərin «türki» adlandırdığımız ədəbi dilləri... Və tamamilə aydındır ki, türk xalqlarına yalnız,

formal olaraq, fəxri bir ortaqların ünsiyyət vasitəsi yox, dünyanı inkişaf etmiş (beynəlxalq!) dilləri səviyyəsində bir ortaqların türkcə lazımdır ki, qloballaşmanın tələblərinə və ya çağırışlarına cavab versin.

Ortaqların türk dili məsələsinə münasibətdə a) fəal və b) qeyri-fəal mövqe, yaxud paradıqmanı da fərqləndirməyə ehtiyac vardır. 1-ci, 2-ci və 3-cü təklif-mülahizənin tərəfdarları fikrimizcə, fəal, 4-cü və 5-cinin tərəfdarları isə qeyri-fəal mövqə tuturlar; belə ki, sonuncuların Türk dünyası (və dünya) miqyasında gedən inteqrasiya-qloballaşma prosesinə hər hansı müdaxilənin, prinsip etibarilə, nəticəsiz, yaxud əhəmiyyətsiz olduğu qənaətinə gəlirlər ki, bu cür qeyri-fəallıqla hər halda hesablaşmaq lazım gəlir. Çünki inteqrasiya, daha geniş miqyasda isə qloballaşma prosesləri, doğrudan da, elə obyektiv, yaxud həlledici hadisələrdir ki, öz prinsiplərini, demək olar ki, maneəsiz diqtə edir. Bununla belə nə inteqrasiya, nə də qloballaşma təsadüflərə də əsaslanmır, kifayət qədər qanunauyğun proseslər olub müəyyən proqnozlar təklif etməyə də imkan verir. Odur ki, 4-cü və 5-cü təklif-mülahizənin tərəfdarlarının yüngül «liberalizm»ini bir kənara qoysaq, onların nə vaxtsa prinsip etibarilə, nə 2-ci, nə də 3-cü yox, məhz 1-ci təklif-mülahizə ilə həmrəy olacaqları qaçılmazdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Türkiyə türkcəsinin ortaqların ünsiyyət vasitəsi olmasını həm Türk dünyasında gedən çoxşaxəli inteqrasiya prosesləri, həm də dünyanın qloballaşması tələb edir:

a) Türk dünyasının inteqrasiyası on udil-ünsiyyət baxımından bütövləşdirən, vahid etnik-mədəni məkana çevirən «güclü», nüfuzlu bir ünsiyyət vasitəsinə ehtiyac duyur; elə bir ünsiyyət vki, bütün türk xalqların üçün az və ya çox dərəcədə təbii, yaxud genetik baxımdan doğmadır.

b) qloballaşan dünya isə türklərlə onların müxtəlif dil-

ləri vasitəsilə deyil, yalnız bir dillə ünsiyyətə girmək marağındadır.

Bugün dünyada qloballaşmanın rəpuru kimi çıxış edən, heç bir müqayisəsiz üstünlüyü ələ almış ingilis dili ilə yanaşı müxtəlif «dil imperiyaları» da vardır ki, buraya fransız, ispan, ərəb, rus, Çin dilləri ilə yanaşı artıq türkcəni (hələlik Türkiyə türkcəsini) də əlavə etmək olar.

Türk məkanında dil əlaqələrinin genişlənməsi və ya dil inteqrasiyası bir sıra ekstralingvistik proseslərlə şərtlənir ki, buraya ilk növbədə aşağıdakıları aid etmək olar:

- a) siyasi əlaqələrin güclənməsi;
- b) iqtisadi əlaqələrin güclənməsi;
- c) mədəni əlaqələrin güclənməsi.

Türk dünyası azadlıq əldə etdikdən sonra xüsusilə müstəqil, yaxud yarımmüstəqil türk dövlətləri arasında müxtəlif səviyyəli (və xarakterli) münasibətlər sürətlə formalaşmağa başladı. Dövlət başçılarının Zirvə toplantıları, Türkdilli ölkələrin əməkdaşlıq Şurası, Türkdilli ölkələrin Parlament Assambleyası, Türk xalqlarının qurultayları, eləcə də Türk dövlətləri arasında diplomatik missiyaların yaradılması, ümumiyyətlə ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq görüşlər türk dilləri arasındakı əlaqələrin, bütövlükdə isə Türk xalqlarının çoxdan gözlənilən ünsiyyətini həm təmin etdi, həm də bu təminatın möhkəmlənməsi üçün hüquqi baza hazırladı.

Məsələn, Türkdilli ölkələrin Parlament Assambleyasının (Türkpanın) işçi və ya rəsmi dili Assambleyaya üzv ölkələrin dillərindən ibarətdir. Belə ki, iclaslarda çıxışlar Azərbaycan, qazax, qırğız dillərində və Türkiyə türkcəsində edildiyi kimi sənədlər də bu dillərdə hazırlanır. Təbii ki, hər bir nümayəndə heyəti öz dövlət dilindən istifadə edir, çıxışlar digər türk dillərinə sinkron tərcümə edilir. Bununla belə nümayəndə heyətlərinin hər bir üzvü müxtəlif türk dillərindəki

çığışlara birbaşa qulaqasmaq, sənədlərlə tanış olmaq imkanına malikdir. Türkpanın beş il ərzində dil inteqrasiyası sahəsində göstərdiyi xidmətlər, doğrudan da, təqdirə layiqdir.

Dillərin inteqrasiyasında siyasi iradə, heç şübhəsiz, həlledici əhəmiyyətə malik olsa da, iqtisadi, xüsusilə mədəni proseslər də mühüm rol oynayır. Çünki ayrı-ayrı dillər öz-özlüyündə yalnız bir xalq və ya millət səviyyəsində ünsiyyət ehtiyacını ödəmək üçün formalaşır. Dillərin inteqrasiyası, nəticə etibarilə, beynəlxalq (bu və ya digər səviyyədə qlobal) ünsiyyət vasitəsinin meydana çıxması üçün əlavə siyasəti, iqtisadi və mədəni əlaqələrin bütöv bir şəbəkəsinin qərarlaşması lazım gəlir.

Uzun zaman iqtisadi münasibətlərdən, demək olar ki, tamamilə məhrum edilmiş türk xalqları müstəqillik əldə etdikdən sonra ticarət, tikinti, nəqliyyat, sonra turizm və s. sahələrdə bir sıra möhtəşəm layihələrin həyata keçirilməsinə imza atmışlar. Xüsusilə Türkiyə şirkətlərinin Türk dünyasının müxtəlif ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrində qazanılmış təcrübə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Türk xalqlarının inteqrasiyasında, ümumi ünsiyyətin miqyasının genişlənməsində mədəni əlaqələrin nə qədər önəmli olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Eyni etnik-mədəni sistemin üzvü tərkib hissəsi olan türk xalqlarının hər hansı sahədəki əlaqələri müasir dövrdə, tamamilə təbii olaraq, bütöv türk tarixi yaddaşının oyanması, həmin sistemin bütün kordinatları ilə bərpası deməkdir ki, bu da öz növbəsində vahid dil ünsiyyəti amilini gündəmə gətirir. Son illər xüsusilə TÜRKSOY-un, əgər belə demək mümkündürsə, Türk dünyasının baş mədəniyyət təşkilatının həyata keçirdiyi layihələr mədəni əlaqələrin ardıcıl, sistemli və məqsədyönlü şəkildə aparılmasına mühüm təsir göstərir. Hər il türklərin bir tarixi şəhərinin Türk dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı

elan edilməsi, görkəmli türk yazıçılarının, incəsənət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi, müxtəlif mədəni tədbirlərin dəstəklənməsi və s. uğurlu ənənələrə çevrilmişdir. Eyni zamanda mədəniyyətin çox mühüm tərkib hissəsi olan elm sahəsində, xüsusilə türkologiyada görülən işlərin müasir tələblər səviyyəsinə qaldırılması vacibdir. Bu baxımdan Türk Akademiyasının təsiri yalnız simvolik hadisə olmayıb qloballaşan dünyada türk humanitar intellektinin yüksəldilməsi məqsədindən irəli gəlir. Sovet dövründə daha çox türklərin, eləcə də türk dillərinin parçalanmasına, ikinci, hətta üçüncü növ millət olması ideyasına xidmət edən, bütöv bir etnik-mədəni sistemi «idarə etməyə» çalışan türkologiya artıq öz ömrünü başa vurmuşdur. Və bugün bizə elə bir türkologiya lazımdır ki, türk xalqlarının, bütövlükdə Türk dünyasının hansı böyük irsin varisi olduğunu, hansı mədəni-intellektual inkişaf potensialını gerçəkləşdirmək imkanları daşdığını konkret faktlara əsaslanaraq obyektiv şəkildə göstərə bilsin. Və türk dillərinin (və xalqlarının) bölünməsinə, parçalanmasına, ayrı-ayrı siyasi, iqtisadi və mədəni təsirlər altına düşməsinə deyil, get-gedə güclənən bütövlüyünə, inteqrasiyasına xidmət etsin.

TÜRKPA 2014-cü ildə Bakıda keçirilən Beşinci Plenar Sessiyasında bir sıra təklifləri nəzərə alaraq Türkdilli dövlətlərin təhsil müəssisələrində türk dilləri üzrə ixtisaslı tərcüməçilərin hazırlanmasını TÜRKPA üzvü olan ölkələrin parlament və hökumətlərinə tövsiyyə etmişdir.

Əlbəttə, bu yalnız Parlament Assambleyasının mövcud dil təcrübəsindən irəli gəlmiş, həm də Türk dünyasında gedən çoxşaxəli, xüsusilə informasiya mübadiləsi sahəsini əhatə etməkdə olan inteqrasiya ehtiyacının nəticəsidir. Türk dilləri arasında tərcüməçi çatışmazlığı artıq bütün kəskinli-

yi ilə hiss edilməkdədir ki, bu, təbii ki, türk dilləri (və xalqları) arasındakı əlaqə-ünsiyyətin zəwuriliyinin göstəricisidir.

Əlbəttə, postsovet türkləri bu günə qədər rus dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi geniş istifadə edirlər, qlobal ünsiyyətin hadisəsi olan ingilis dili də xüsusilə yeni nəslin simasında qapılanımızı döyərək öz perspektivlərini inamla diqqətə edir. Ona görə də biz türklər hər iki realılıqla hesablaşmağa, hər iki dili istər-istəməz öz ünsiyyət menyümüzə daxil etməyə məcburuq. Lakin bu, milli dillərin etnik-mədəni hüquqlarının pozulması hesabına olmamalıdır.

Bu cür faktlar isə mövcuddur. Məsələn, Rusiya Federasiyasında bir sıra türk xalqlarının, İranda Azərbaycan türklərinin, Çində uyğurların... ana dilindən istifadəsinin məhdudlaşdırılması insan hüquqlarına tamamilə zidd olmaqla yanaşı Türk dünyasının mədəni birliyinə xələf gətirməkdədir.

Türk dilləri arasındakı inteqrasiya proseslərinin ən mühüm göstəricilərindən biri də latın əlifbasına keçidlə bağlıdır. Güman etmək olar ki, keçid prosesi ümumtürk miqyasında uğurla başa çatacaqdır. Lakin bu sahədə elə indidən özünü aydın şəkildə göstərən problemlər vardır. İlk növbədə əlifbanın uyğunlaşdırılması və ya unifikasiyası problemi diqqəti cəlb edir. Belə ki, xüsusilə keçən əsrin 90-cı illərində mütəxəssislərin iştirakı ilə aparılan müzakirələrdə tövsiyyə olunan bir prinsipə ayn-ayn türk dilləri səviyyəsində müəyyən laqeydlik göstərildiyi ortaya çıxır ki, bu da «eyni əsənin bütün türk əlifbalarında eyni işarə və ya hərflə əks etdirilməsi» prinsipidir. Və fikrimizcə, həmin laqeydlik Türk dünyasında əlifba quruculuğu ilə məşğul olan mütəxəssisləri vaxtında narahat etməlidir.

Türk dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsi və ortaqlıq türk ünsiyyət dili problemini nəzərdən keçirilərkən diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də müasir dövrdə qarşılıqlı anla-

manın Türk dünyası miqyasındakı «iyerarxiya»sıdır. Məlum olduğu kimi, müəyyən istisnalar fəvqında, müasir türk ədəbi dilləri üç əsas qrupda və ya ailədə birləşirlər:

I. Oğuz dilləri: Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan və türk-mən dilləri.

II. Qıpçaq dilləri: qazax, qırğız, tatar, başqırd və s. dilləri.

III. Karluq dilləri: özbək və uyğur dilləri.

Və bu dil ailələri daxilindəki anlaşmanın imkanları onun xaricindəkindən daha geniş olduğuna görə dil-ünsiyyət inteqrasiyasının «iyerarxiya»sından danışmaq olar. Təsədüfi deyil ki, yarandığı ilk illərdən TÜRKPA-nın iclaslarında, əgər belə demək mümkünsə, faktiki olaraq iki dildən istifadə olunur: 1) Azərbaycan dili // Türkiyə türkcəsi və 2) qazax // qırğız dilləri. TÜRKPA öz layihə miqyasında fəaliyyətə başlayanda isə, yəqin ki, bu sıraya yalnız üçüncü dil-özbək dili əlavə olunacaq, türk-mən dili isə Azərbaycan dili // Türkiyə türkcəsi // türk-mən dili qrupunda gedəcəkdir. Nəhayət, Türk xalqları arasında müasir dövrdə Türkiyə türkcəsinin getdikcə daha geniş yayılması ümumən türk məkanında gedən dil-ünsiyyət inteqrasiyasının, bütün mübahisəli məqamlarına baxmayaraq, ən çox siyasi, iqtisadi və mədəni prioritet qazanmış göstəricisidir. Türkiyənin yalnız Türk dünyasında deyil, ümumən dünyadakı nüfuzu, Türkiyə türkcəsində yayılan kütləvi informasiya vasitələrinin geniş şəbəkəsi, türk universitetləri və liseyləri, şirkətləri bu dilin (Türkiyə türkcəsinin) digər türk dillərinə müsbət təsirini həyata keçirməklə yanaşı onlarda (digər türk dillərində) ortaq xüsusiyyətlərin əmələ gəlməsini təmin edir. Latın əlifbasına keçiddən, yeni kifayət qədər formal bir əlamətdən başlayan bu ortaq artıq xüsusilə inkişaf etmiş türk ədəbi dillərinin həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik normalarında özünü göstərir.

* * *

Müasir türk məkanında mədəni, hətta demək olar ki, mənəvi-ideoloji inteqrasiyanın ən mühüm sahələrindən biri, bəlkə də birincisi ədəbiyyatdır. Müşahidələr göstərir ki, türk xalqlarının ədəbi-bədii təfəkküründə inteqrasiya, əsasən, aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

1) Türk folkloru nümunələrinin toplanmasında, yazıya alınmasında, araşdırılmasında mütəxəssislərin əməkdaşlığı. Folklor ifası festivallarının ümumtürk miqyasında keçirilməsi. Folklor mətnləri əsasında kütləvi nəşrlərin, filmlərin hazırlanması və s.

2) Türk dünyasının həm qədim dövrlər, həm də orta əsrlər üçün ortaq olan yazılı abidələrinin əməkdaşlıq əsasında bir sıra türk respublikalarında ümumtürk mədəniyyəti hadisəsi kimi nəşr edilməsi, araşdırılması və təbliğ olunması işinin miqyasca genişləndirilməsi, bu sahədəki fəaliyyətin elmi-metoloji səviyyəsinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması və milli əsaslar üzərində yenidən qurulması.

3) Əsrlər boyu diqqətdən kənar qalmış azsaylı türk xalqlarının, xüsusilə Sibir türklərinin mifologiyasının, folklorunun, etnoqrafiyasının ümumtürk miqyasında araşdırılıb təbliğ olunması.

4) Türk xalqlarının ədəbiyyat tarixlərinin müqayisəli öyrənilməsinə, arketiplərin müəyyənləşdirilməsinə, ortaq və fərqli xüsusiyyətlərin üzə çıxarılmasına, bir sözlə, müqayisəli türk ədəbiyyatşünaslığına marağın əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli artması.

5) Müasir türk məkanında gedən ədəbi prosesdə qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi, diqqəti cəlb edən şeir, nəsr, dramaturgiya nümunələrinin rus dili vasitəsilə deyil türk

dillərindən bir-birinə birbaşa tərcüməsi sahəsində nəzərə cərpacaq inkişafa nail olunması.

6) Müxtəlif türk respublikalarındakı yazıçılar birlikləri, təşkilatları, qrupları arasında yaradıcılıq əməkdaşlığının daha intensiv xarakter daşımağa başlaması, Türk dünyası qələm adamlarının, söz ustalarının ümumi yaradıcılıq itti-faqlı olan Türk Dünyası Yazarlar Birliyinin təsis edilməsi.

7) TÜRKSOY-un öz fəaliyyətini genişləndirməsi nəticəsində böyük ədəbi hadisələrin və ya şəxsiyyətlərin yubileylərinin bütün Türk Dünyası miqyasında keçirilməsi. Və ümumiyyətlə, Türk Dünyasının ən böyük transmilli mədəniyyət qurumu olan həmin təşkilatın milli yaradıcılıq qurumları, xüsusilə mədəniyyət nazirlikləri ilə əməkdaşlıq şəraitində türk ədəbi-mədəni sərvətlərini bir bütöv (kompleks) halında dünya miqyasında davamlı şəkildə təbliğ edilməsi.

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın milli mədəni varlığının əsaslarından birini təşkil edən ədəbiyyat eyni zamanda çox böyük integrativ (birləşdirici) xarakter daşıyır. Və təsadüfi deyil ki, hər bir milli ədəbiyyatda ümumbəşəri və ya ümumdünya əhəmiyyətli mövzular, ideyalar, ifadə texnologiyaları özünün geniş əksini tapır. Genetik baxımdan qohum olan xalqların ədəbiyyatlarında isə yaxınlıq, eynitip-lilik daha güclüdür ki, türk xalqlarının ədəbi-mədəniyyəti də bu mənada istisna təşkil etmir.

Lakin təbiidir ki, eyni mənşəli ədəbiyyatlar da həmin ədəbiyyatı yaradan xalqlar kimi zaman-zaman diferensiasiya olunur. Xüsusilə xalqın ictimai-siyasi taleyi, digər xalqlarla iqtisadi, siyasi və mədəni-mənəvi əlaqələri eyni mənşəli ədəbiyyatlara diferensial xüsusiyyətlər qazandırır. Məsələn, Türkiyə türklərinin müasir ədəbiyyatı nəinki coğrafi baxımdan uzaq olan qazax, qırğız, özbək xalqlarının, hətta yaxın Azərbaycan ədəbiyyatından mövzu, ideya, üs-

lub və s. etibarilə fərqlənir. Bununla belə həm etnik-mədəni kökdən gələn, həm də müasir dövrdə türk dünyasının ortaq idyea-mənəvi maraqları ilə diqtə olunan elə ümumi (universal) dəyərlər vardır ki, onlar böyük türk söz ustalarının – şairlərinin, nasirlərin, dramaturqların yaradıcılığı timsalında parlaq bir şəkildə təzahür edir. Çingiz Aytmatov, Bəxtiyar Vahabzadə, İsa Muğanna, Oljas Süleymanov, Anar, Muxtar Şakanov kimi görkəmli yazıçıların əsərləri bütövlükdə türk dünyasının mədəni sərvətidir.

Türk ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi baxımından əhəmiyyətli hadisələrdən biri türk xalqları ədəbiyyatlarının ortaq (ümumi) tarixlərinin yazılmasına marağın artmasıdır. Və təsadüfi deyil ki, dördcildlik «Türk xalqları ədəbiyyatı» kitabının müəllifi yazır: «Ümumtürk, yaxud türk xalqları ədəbiyyatının tarixini müasir elmi-metodoloji tələblər səviyyəsində təsvür etmək etnomədəni ehtiyaca çevrilməkdir». Doğrudan da, etnosun ümumi tarixini təsvür etməyə ehtiyac yaranırsa, bu o deməkdir ki, milli ictimai şüur diferensial dəyərləri ümumiləşdirmək, etnik-mədəni sistemi bütövlükdə dərk etmək iqtidarındadır. Məsələ isə burasındadır ki, həmin proses həm ədəbiyyatın tarixinə, həm də bugününə münasibətdə özünü göstərir. Vaxtilə daha çox bölüşdürməyə istiqamətlənən marağ sonralar birləşdirməyə, ümumi (ortaq) mədəni sərvətlə fəxr etməyə yönəlir ki, həmin birləşdirici marağı bugün türk dünyasında ədəbi prosesə münasibətdə aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan Yazıçılarının XIII qurultayı ərəfəsində xüsusi bir məruzə «Türk dünyasında ədəbiyyat... Ədəbiyyat (ımız)da türk dünyası» adlanır ki, fikrimizcə, bu, hər bir türk xalqının yazıçılarının, eləcə də yazıçılar təşkilatlarının ümumtürk ədəbi prosesini bir bütöv halında görmək, təhlil etmək və dəyərləndirmək ehtiyacın-

dan irəli gəlir. (9) Həmin məruzənin müəllifi, Dünya Gənc Türk Yazarlar Birliyi Təsisçilər Şurasının başqanı Əkbər Qoşalı göstərir ki, türk birliyi ideyası uğrunda hərəkətin alt yapısını tarix boyu yaradıcı insanlar, şairlər, ozanlar, dərvişlər, fikir adamları oluşturublar. Qələm adamının türk birliyi adına verdiyi dəstəyin (o dəstəyin ruhani, ideoloji, fəlsəfi, kültürel libasda olmasından asılı olmayaraq) gələniyi, təcürübəsi var və yeni ədəbi nəsil də o xəttin qırılmamasında maraqlı olmalıdır» (9-5).

Və yalnız yazarlar deyil, türk dünyasının böyük dövlət adamları da türk birliyinin möhkəmlənməsində ədəbiyyatın rolunu yüksək qiymətləndirmişlər. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 6 noyabr 1996-cı ildə Türk Dünyası Yazarlarının III qurultayındakı çıxışında demişdir: «Çoxəsrlik tariximizdə xalqlarımızı yaşadan, qoruyan və bugünkü günlərə gətirib çıxaran amillərdən biri, ola bilər ki, ən əsası bizim mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız, deməli, şairlərimiz, yazıçılarımızdır.

...Xalqlarımız tarix boyu insan həyatının bütün sahələrində, bəşəriyyətin bütün sahələrində öz istedadını, birliyini, bacarığını göstərmiş, elmi ixtiraları, qəhrəmanlıq nümunələri, böyük tarixi memarlıq abidələri və böyük bədii əsərləri, musiqisi ilə parlaq səhifələr yazmışlar. Bunların arasında şairlərimizin, yazıçılarımızın xidməti və tariximizin yaranmasında, saxlanmasında onların əsərlərinin qiyməti çox böyükdür».

Müasir türk məkanında milli-mənəvi inteqrasiyanın həm təməlinə dayanması, həm də geniş miqyas alması baxımından ədəbiyyatın imkanları bir də onunla müəyyən edilir ki, son illər türk yazıçıları yalnız bədii yaradıcılıqları ilə deyil, türk dünyasının ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakları ilə də qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirlər.

İncəsənət mədəniyyət sistemində mürəkkəb olduğu qədər də hər bir etnos üçün inersiya ilə anlaşılan ən sadə yaradıcılıq (və etnik özünütədq) hadisəsidir. Türk xalqlarının incəsənəti özünün müxtəlif təzahürü ilə əsrlər, hətta minillər boyu diqqəti cəlb etmişdir. Və bugün də dünya mədəniyyəti sistemində seçilməkdədir. Buraya ilk olaraq tətbiqi sənətin kifayət qədər çoxlu sayda növləri aiddir. İncəsənətin yeni texnologiyaları yarandıqca türk xalqları həmin texnologiyaları uğurla mənimsəmiş, özlərinin dünya miqyasında tanınan əsərlərini (və sənətkarlarını) meydana çıxarmışlar.

Türk xalqları arasında qədim zamandan bəri geniş yayılmış tətbiqi sənət nümunələrinin spektri kifayət qədər genişdir. Buraya daş, dəmir, ağac sənətkarlığı, xalçaçılıq, kulinariya və s. daxildir ki, onlar türk xalqlarının ortaq və ya ümumi yaradıcılıq üslubunu əks etdirməklə etnosun mənəvi xarakterini, bədii idrak, zövq imkanlarını müəyyənləşdirir. Türk məkanında kökü tarixin çox dərin qatlarında olan bu ortaq və ya ümumi üslubun bugünə qədər yaşaması isə etnokulturoloji simanın stabilliyinin göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir.

Qədim mədəniyyət hadisələrinə marağın artdığı müasir dünyada yalnız türk tətbiqi sənətinin zənginliyi faktının özü çox mühüm mədəni inteqrasiya mənbəyi və ya stimuludur.

Türk xalqlarının çox qədim dövrlərdən gələn, sonralar isə peşəkarlar tərəfindən inkişaf etdirilən musiqiləri vardır. Qopuzla ifa olunan ozan musiqisindən başlamış tar, kaman və qavalla ifa olunan muğamata qədər türk musiqisinin keçdiyi ortaq yol dünya musiqi mədəniyyətinin tarixində şərafli yer tutur. Eyni zamanda türk sənətkarları modern musiqi ifaçılığının istedadlı nümayəndələri sırasına daxildirlər.

Son illər türk məkanında keçirilən müxtəlif musiqi festivalları da göstərir ki, incəsənətin bu sahəsi qarşılıqlı mədəni əlaqələrin inkişafında müəyyən əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Türk rəssamlığı və ya ümumən təsviri sənətində gedən inteqrasiya xüsusilə şəhər mədəniyyətinin yüksəltdiyi müasir dövrdə maraq doğurmaya bilməz. Məsələn, Qazaxstan Respublikasının yeni paytaxtı Astana şəhərinin memarlıq mənzərəsinə fikir verdikdə burada qədim türk memarlığının üslublarından nə qədər uğurla istifadə edildiyinin şahidi oluruz. Çadır-«yurt» üslubu öz ümumi görünüşünü saxlamaqla tamamilə modern bir quruluşda, xüsusilə interyer rəhətliliyi, zənginliyi ilə təqdim olunur.

Ümumiyyətlə, türk rəssamlığının, heykəltəraşlığının, memarlığının qədim ənənələrini dirçəltmək, bu sahədə yaradıcılıq mübadiləsinin miqyasını genişləndirmək üçün hər cür imkanlar mövcuddur. Xüsusilə qloballaşma hərəkatının şəhərlərin milli simasını «silməyə» çalışdığı müasir dövrdə bu, xüsusilə zəruridir.

Türk xalqlarının teatr sənətində əməkdaşlığı bu sənətin yaranıldığı ilk mərhələlərdən müşahidə olunur. Azərbaycan teatr xadimlərinin hələ XX əsrin əvvəllərində Volqaboyunda, Orta Asiyada tamaşalar qoyduqları məlumdur. Eləcə də türk dünyasının müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərindən Azərbaycana vaxtilə aktyorlar dəvət olunmuşlar.

Etiraf etmək lazımdır ki, bugün teatr sənətində müəyyən dərəcəli hökm sürür, bununla belə bütün dünyada «elitar teatr» deyilən bir incəsənət hadisəsi də var ki, hələlik türk xalqlarının teatr xadimləri onu yalnız kəndardan seyr etməkdədirlər. Görünür, bir zamanlar dəbdə olan kütləvi teatr (və tamaşaçı) ardınca qaçmaqdan sonra, türk «elitar teatrı» yaratmaq barədə düşünməyin vaxtı çatmışdır.

Müasir dövrdə kino incəsənətin, demək olar ki, bütün növlərini öz kütləliliyiylə geridə qoymağdadır. «Türk xalqlarının kino sənəti» monoqrafiyasının müəllifi Tofiq İsmayilov belə bir nəticəyə gəlir ki, «türk xalqları kino sənətinin təkamülü çağdaş türkçülüyün əsas təmayüllərindən biridir. O, antitürk ideologiyaya qarşı müqavimətdə formalaşmış. Xalqa, millətə daha yaxın, doğma və səmimi dildə danışan, milli xarakterləri, etnik-mənəvi psixologiyaları əks etdirən kino sənətimiz yeni, istiqlal dövrünə əzmlə, böyük bədii-fəlsəfi yaradıcılıq uğurları ilə daxil olub»(5-142).

Odur ki, kino sahəsində yaradıcılıq mübadilələrinin miqyasının sadəcə genişləndirilməsinə deyil, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq keyfiyyətə yenidən qurulmasına böyük ehtiyac hiss olunmaqdadır.

Türklər tarix boyuk müxtəlif dinlərə – tanrıçılıq, budizm, iudizm, xristianlıq, manixeyizm, islam (və onun bir-birindən fərqli təriqətləri) və s. inansalar da, bugünə qədər onların yaddaşında həmin dinlər ya birbaşa, ya da dolayısı ilə qalsa da, müasir dövrdə türk xalqlarının əksəriyyəti müsəlmandır. Və müsəlman dünyasına mənsub olmaq hazırki şəraitdə yalnız dini-mənəvi yox, eyni zamanda siyasi-ideoloji göstəricidir. Təsədüfi deyil ki, islam aləminin ortaq mənəvi-mədəni məziyyətləri, yaxud bütün dünyada qəbul edilən üstünlükləri ilə yanaşı, bir sıra mürəkkəb sosial-siyasi, iqtisadi problemləri də vardır ki, onların ideoloji məsuliyyətini, məsələn, ərəb, İran xalqları ilə birlikdə türklər də daşıyır və ya daşımağa məhkumdur.

Müasir türk xalqlarının mənəvi-dini dünyagörüş baxımından inteqrasiyası məsələsinə gəldikdə biz aşağıdakı məqamlara ilk növbədə diqqət verilməsini məqsədə uyğun hesab edirik:

1) türklərin bütöv bir etnos olaraq tarix səhnəsinə çıxışları dövrdə (e.ə. II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərindən etibarən) tanrıçılığı əsas dini inam səviyyəsinə yüksəltmələri, sonrakı daha mükəmməl dinləri isə məhz bu təakallahlı inam əsasında qəbul etmələri, yəni müasir türk xalqlarının dini dünyagörüşünün genotipində tanrıçılığın dayanması;

2) qədim dövrlərdən etibarən türklərin «dini qapalıq»-dan ruhən azad olmaları, başqa sözlə, həm müxtəlif dinləri rahat qəbul etmələri, həm də eyni zamanda başqa etnosların, xalqların dini inanlarına anlaşıqlı yanaşmaları (tolerantlıq);

3) türk xalqlarının əksəriyyətinin qəbul etdiyi İslama səmimi olmaları və müxtəlif xarici təzyiqlərə baxmayaraq, nəticə etibarilə, bu dini siyasi-ideoloji münaqişə vasitəsinə çevirməyib xalqın mədəni-mənəvi dəyəri səviyyəsinə yüksəltməyə çalışmaları;

4) xüsusilə müasir dövrdə türk məkanında «millət» ideallarının «ümmət»dən daha aparıcı olması, yəni hansı dinə inanmadığından asılı olmayaraq müasir türk xalqları arasında «türk birliyi» ideyasının güclü olması;

5) nəhayət, ərəb, yaxud İran islamından özünəməxsus etnoqrafik cəhətləri ilə seçilən «türk islamı»nın müxtəlif türk xalqları arasında bu və ya digər səviyyədə yayılmış şamanizmdən xristianlığa qədərki dini dünyagörüşlərə mədəni-mənəvi təsirinin artması.

Məsələn, Azərbaycan, Qazaxstan, Özbəkistan kimi «sovet ateizmi» dövrünü yaşamış türk respublikalarının o qədər də böyük tarixi olmayan müstəqillik təcrübəsi göstərdi ki, həmin ölkələrdə dinin (təbii ki, islamın) dirçəlməsi müxtəlif problemlərlə müşayiət olunsada, dövlət quruculuğu prosesində yürüdülməyən düzgün (və kifayət qədər demok-

ratik) siyasət destruktiv qüvvələrin qarşısını vaxtında (və uğurla) ala bildi.

Türk dünyasının böyük yazıçı-mütəfəkkiri Ç. Aytmatovun aşağıdakı sözlərimüasir türk insanının və ümumən cəmiyyətinin dinə münasibətini yaxşı ifadə edir: «... Opiraəsğ nə svoy jiznenniy opit, xoçu skazatğ: vozmojno, ə ne odin takoy na svete, vozmojno, mnoqie lödi konüa 20 veka ponimaöt iznutri, çto sovremenniy çelovek mojet ispovedi-vatğ srazu vse reliqii – xristianstvo, islam, buddizm i druqie – v toy mire, v kakoy oni emu dostupni, i v toy çasti, qde oni nesut v sebe obheçeloveçeskie üennosti npravstvennosti i kulğturı» (10-178).

Elm mahiyyəti etibarilə beynəlmiləl hadisədir, lakin etnosun və ya xalqın milli mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Türk məkanında mədəniyyətin inkişafı, eləcə də qarşılıqlı mədəni münasibətlərin keyfiyyətə yüksəlməsində elmi-intellektual əlaqələrin xüsusi mövqeyi mübahisəsizdir. Yalnız dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix və s. kimi humanitar elm sahələrində deyil, texniki və ya dəqiq elmlər sahəsində də türk dünyası elm adamlarının əməkdaşlığa cəhd etmələri müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, bir neçə il bundan əvvəl mərkəzi Bakı şəhərində yerləşən Türk Dünyası Riyaziyyatçılar Cəmiyyəti yaradılmışdır.

Bununla belə türk xalqlarının ortaq mədəni-mənəvi dəyərlərinin araşdırılıb ortaya çıxarılmasında arxeoloqların, etnoqrafların, filoloqların, tarixçilərin, sənətşünasların, filosofların və ümumiyyətlə humanitarların əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, bütün türk məkanının elmi-intellektual mərkəzi kimi fəaliyyətə başlamış Türk Akademiyasının təsis olunması çox böyük mədəni hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Akademiya təsis olunduğu qısa müddət ərzində artıq bir sıra maraqlı layihələr həyata keçirmişdir.

Qloballaşan və ya inteqrasiya olunan dünyada təhsilin rolu getdikcə artmaqda, eyni zamanda yeni məzmun kəsb etməkdədir. müşahidələr göstərir hazırkı dövrdə türk məkanında bu sahədə aşağıdakı əməkdaşlıq formalarından istifadə olunur:

-tələbə, aspirant və dissertant mübadiləsi;

-professor-müəllim mübadilələri;

-ortaq universitetlərin açılması – məsələn, Qırğızıstanda Manas, Qazaxstanda Yəsəvi universitetləri;

-ortaq tədris proqramlarının, dərslərin hazırlanması;

-universitetlərdə müxtəlif türk xalqlarının mədəniyyətlərini araşdırıb təbliğ edən mərkəzlərin yaradılması – məsələn, Bakı Dövlət Universitetində Abay mərkəzi, Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universitetində Nizami mərkəzi və s.

-türk dünyasının ortaq problemlərini müzakirə edən elmi konfransların, seminarların keçirilməsi.

Bunula belə qeyd etmək lazımdır ki, türk məkanında təhsil sahəsindəki qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı üçün daha effektiv tədbirlərin görülməsinə, türk dövlətləri təhsil nazirliklərinin daha sıx əməkdaşlığına ehtiyac duyulur.

Bugünkü dünyanı intensiv informasiya mübadiləsinə təsəvvür etmək mümkün deyil. Odur ki, türk məkanında gedən siyasi, iqtisadi və mədəni prosesləri işıqlandıran və ümumtürk mənafeyindən çıxış edən KİV şəbəkəsinin yaranması qaçılmaz haldır. Təsadüfi deyil ki, türkçülük ideologiyasının formalaşdığı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bu missiyanı məhz mətbuat öz üzərinə götürmüşdür (bu bərdə geniş məlumat üçün bax: (4;7;8;)

KİV-in texnoloji imkanlarının genişləndiyi müasir dövrdə türk dünyasının ortaq qəzet, jurnal, radio və xüsusilə televiziyanın yaradılması bərdə yüksək səviyyəli müxtəlif məclislərdə nə qədər təkliflər verilsə də hələ ki, bu is-

tiqəmətdə ciddi bir tədbir görmək mümkün olmamışdır. Mövcud cəhdlər isə əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1) müəyyən fasilələrlə olsa da türk dünyasının ortaq televiziya təcrübəsi kimi TRT-AVAZ kanalının fəaliyyətə başlaması; türk xalqlarının milli televiziyanında türk dünyası ilə bağlı verilişlərin müəyyən qədər artması, «telekəpülərə» müraciət olunması; xüsusilə Türkiyə televiziyanının türk məkanına kifayət qədər geniş miqyasda nüfuzu və s.

2) qəzet və jurnallarda ortaq türk dəyərlərini, türk dünyasının qarşılıqlı siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətlərini əks etdirən materialların sayının artması; türk dünyasının ortaq mətbuat orqanı iddiası ilə çıxan və həmin iddianı, təqdim etdiyi materiallardan daha çox, adında göstərir (məsələn: «Türkün səsi», «Türk eli», «Türk dünyası», «Türküstan», «Turan» və s.) azırajlı qəzet və jurnalların nəşrə başlaması və s.

3) bir sıra ortaq türk jurnalist təşkilatlarının yaranması, ortaq tədbirlərin, görüşlərin, müzakirələrin keçirilməsi və s.

Turizm müasir dövrdə elə bir önəmli hadisəyə çevrilmişdir ki, dünya üzrə ümumi milli məhsulun 10 faizi, ixracatın 8 faizi beynəlxalq turizmin payına düşür, göstərilən xidmətlərin təqribən üçdə biri beynəlxalq turizm vasitəsilə həyata keçirilir (3-286).

Məmnuniyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə Respublikası son dövrlərdə bu sahədə böyük təcrübə qazanmışdır ki, həmin təcrübə digər türk dövlətlərinə də yayılmaqdadır. Və ümumiyyətlə, türk məkanında turizmin inkişafı üçün hər cür iqtisadi-təbii, siyasi-ictimai və mədəni-etnoqrafik şərait mövcuddur:

a) iqtisadi-təbii şərtlər:

-türk məkanının təbii amillər baxımından (landşaft, iqlim və s) zəngin olan geniş bir coğrafiyanı əhatə etməsi;

-geniş yol-nəqliyyat şəbəkəsinə malik olması;

-turizmin iqtisadi təminatı.

b) siyasi-ictimai şərtlər:

-türk məkanında siyasi-ictimai sabitliyin (konkret olaraq, turistlərin təhlükəsizliyinin) təmin olunması;

-türk respublikalarının dünya dövlətləri ilə beynəlxalq əlaqələrinin səmimi dostluq münasibətlərinə, bərabər hüquqlu əməkdaşlığa əsaslanması;

-yerli turist təşkilatlarının beynəlxalq turizm qurumları ilə işləmək təcrübəsi qazanması.

c) mədəni-etnoqrafik şərtlər:

-türk məkanının etnoqrafik zənginliyi;

-türk məkanının müxtəlif dövrlərə aid tarixi abidələrlə zəngin olması;

-türk dünyasının tolerantlığı və ya qonaqpərvərliyi;

-kulinariya mədəniyyətinin orijinallığı, çoxçeşidliliyi və zənginliyi.

İdmanın bir mədəniyyət hadisəsi kimi nəzərdən keçirilməsi ilk baxışda mübahisəli görünə bilər, lakin nəzərə alsaq ki, əslində, fiziki imkanların nümayişi olan idman həm də insanlara zövq verən onları ruhlandırır, həyəcanlandıran, hətta milli hissləri-təəssübkeşliyi coşdurən kütləvi bir hadisəyə çevrilmişdir, onda onun nə qədər ciddi mədəni-mədəni faktor olduğunu qəbul etmək lazım gəlir.

Türk xalqları arasında idmanın həm milli-ənənəvi, həm də müasir beynəlxalq növləri kifayət qədər geniş yayılmışdır. Və təsadüfi deyil ki, bugün dünya çempionatlarında öz dövlətlərinin bayraqlarını yüksəklərə qaldıran, himnlərini səsləndirən çoxlu sayda türk idmançıları vardır.

Türk məkanında idmanın inkişafı kontekstində əməkdaşlığın, heç şübhəsiz, böyük perspektivləri vardır.

Türk məkanında milli bayramların birgə qeyd olunması ənənəsi formalaşmaqdadır ki, bu, mədəni əlaqələrin miqyasının genişlənməsi ilə yanaşı kütləviləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məsələn, Azərbaycanda, Özbəkistanda, Türkiyədə Novruz şənlikləri son illərdə həmişə türk dünyasının müxtəlif yerlərindən dəvət olunmuş qonaqlarla birlikdə olduqca təntənəli bir şərəitdə qeyd edilir. Və təsadüfi deyil ki, türk və müsəlman dövlətlərinin birgə təşəbbüsü nəticəsində Novruz 2009-cu ildə YUNESKO-nun qərarı ilə Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsi representativ siyahısına daxil edilmişdir. 2012-ci ildə TÜRKSOY (Rusiya Federasiyasına aid olan respublikalardan) Başqırdıstan, Tatarıstan, Tuva, Altay, Dağıstan və Çuvaşıstandan dəvət olunmuş 250-yə qədər incəsənət xadiminin iştirakı ilə Novruz bayramı şənlikləri təşkil etmişdir.

Novruzla yanaşı türk dünyasının mədəni-mədəni zənginliyini, humanizmini, həyatsevərliyini bütün dünyaya nümayiş etdirən bir sıra kütləvi bayramlar mövcuddur ki, onların lazımı səviyyədə, yəni bütövlükdə türk məkanının əhatə edəcək bir miqyasda keçirilməsi, əlbəttə, türk xalqlarının qədim dövrlərdən gələn mədəni-mədəni birliyini daha da möhkəmləndirir.

Türk dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümənin missiyası

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün dünyada, o cümlədən də türk dünyasında get-gedə güclənən integrasiya prosesləri xalqlar arasında ünsiyyətin miqyasını indiyə qədər görünməmiş bir şəkildə genişləndirməkdədir ki, bu da bir sıra problemlər doğurur...

Xalq şairi Nəriman Həsənzadə danışır ki, Moskvada Şimali Qafqaz türklərindən olan bir şair dostumla görüşərkən razılaşdıq ki, bundan sonra rus dilində yox, öz ana dillərimizdə danışaq... Bir müddət danışdıq. Ancaq sonra mənə rusca dedi ki, Nəriman, sən Allah, məni bağışla, gəl əvvəl necə rus dilində danışdıqsa davam eləyək, çünki sənəin nə dediyindən heç nə anlamıram... Gülüb etiraf etdim ki, mən də sənəin vəziyyətində idim, ancaq xətrinə dəymək istəmədiyim üçün davam eləyirdim... Və biz rus dilinə keçdik...

Xalq yazıçısı Anardan da buna oxşar əhvalat eşitmişəm. Deyir ki, Türkiyədə ənənəvi toplantılardan birində idik. Türk dünyasının birliyini israrla, xüsusi milli təəssübkeşliklə müdafiə edən bir nətiq öz çıxışında həərətə söylədi ki, dünyadakı bütün türklərin dili eynidir, onlar bir-birini çox gözəl, tərcüməsiz anlayırlar. Və bu sözlər salonda qeyri-adi həyəcana səbəb olub sürəkli alqışlarla qarşılandı... Yanımda əyləşən tanınmış tatar yazıçısı məndən rusca soruşdu ki, nəyə əl çalırlar?.. Mən məsələnin nə yerdə olduğunu ona, təbii ki, rusca deyəndə o da rusca «tamamilə doğrudur» deyib həvəslə əl çalanlara qoşuldu.

Hər iki əhvalat biri digərinə zidd iki qənaətə gəlməyə imkan verir. Birincisi odur ki, türk xalqları bir-birini yaxşı anlamırlar, türk dilləri arasında kifayət qədər ciddi fərqlər yaranmışdır... İkincisi isə odur ki, bu xalqlar xüsusilə öz milli düşüncəli ziyahlarının təmsalında bir-birlərini anlamğa, bir-birlərilə ana dilində danışmağa böyük ehtiyac duyur, buna cəhdlər edir, ümumtürk miqyasında qarşılıqlı ünsiyyət üçün münasib yollar axtarırlar ki, onlardan birini (və fikrimizcə, nə qədər israrlı, zahirən maraqlı görünsə də, ən uğursuzunu) özbək dilçiləri təklif edirlər... Onlar inandırmağa çalışırlar ki, müxtəlif türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik materialları arasında uyğun vahidləri seçib sistemləşdirməkdə ortaq bir ünsiyyət dili yaratmaq lazımdır. Və hətta, deyəsən, belə bir «dil»in əsaslarını, yaxud konturlarını da müəyyənləşdirmişlər.

Cəhdin fəlsəfəsi ondan ibarətdir ki, əgər müasir türk dillərindən hər hansı biri türklər arasında ortaq ünsiyyət vasitəsi elan edilsə, digər türklər inciyə bilərlər... Bu fəlsəfədə müəyyən məntiq olsa da, çox konyuktur, qeyri-intellektual və xırdaçadır. Təklifin mahiyyətinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, hər hansı şəkildə olursa-olsun süni yaradılmış «dil», sadəcə, işləmir. Və bunun məhz belə olduğunu mövcud cəhdlər dəfələrlə sübut etmişdir.

Türk dünyasının ən geniş yayılmış, müxtəlif baxımlardan ən nüfuzlu dili olan Türkiyə türkcəsinin türk xalqları arasında ortaq ünsiyyət vasitəsi missiyasını yerinə yetirməsinə gəldikdə isə, fikrimizcə, bu, türk xalqları arasındakı anlaşmanın heç də bütün problemlərini həll etmir.

Birincisi ona görə ki, sayı 25-ə çatan müxtəlif türk xalqlarının hər birinin müəyyən ənənəsi olan öz ədəbi dilləri mövcuddur ki, heç bir türk xalqı ondan imtina etmək fikrində deyil, heç zaman da, tamamilə təbiidir ki, belə bir fikrə

düşməyəcək. Və Türkiyə türkcəsinin ortağ ünsiyyət vasitəsi kimi nüfuzu nə qədər yüksəlsə də, bu, mövcud müasir türk ədəbi dillərindən (nəzərə əlaq ki, onların bəziləri dövlət dilidir) imtina olunmasına gətirib çıxara bilməz.

İkincisi isə, Türkiyə türkcəsinin türk xalqları arasında ortağ ünsiyyət vasitəsi kimi təzahürü həmişə nüfuzlu beynəlxalq dillərin müqavimətilə qarşılaşır ki, bununla hesablaşmamaq, prinsip etibarilə, mümkün deyil. Yəni bir azərbaycanlı, qazax və ya özbək intellektuali ümumən dünyaya çıxmaq üçün Türkiyə türkcəsindən daha çox ingilis dilini öyrənməyə çalışacaqdır.

Əlbəttə, türk xalqlarının bir-birilə ünsiyyətə Türkiyə türkcəsilə girməsinin ingiliscə, rusca və ya hansısa başqa bir beynəlxalq dildə ünsiyyətindən fərqi vardır. Belə ki, Türkiyə türkcəsi türk xalqları üçün yalnız texniki baxımdan deyil, ruhən də yaxındır, doğmadır. Və hər bir türk xalqının nümayəndəsi bu dildə öz dilinin fonetika, leksika və qrammatikasını, üslub xüsusiyyətlərini görür. Görkəmli Türkiyə ziyahısı, siyasət və dövlət adamı Namiq Kamal Zeybək deyir ki, məndə xarici dilləri öyrənmək üçün heç bir istedad yoxdur, nə qədər cəhdlər eləsəm də heç bir xarici dili öyrənmə bilməmişəm, ancaq türk dünyasını gəzərkən bir-iki günə müxtəlif türk dillərini asanlıqla anlamağa, o dillərdə danışmağa başlayıram... Türkiyə türkcəsinin türk dünyasında ortağ ünsiyyət vasitəsi kimi mənim sönməsinin bir problemi isə onun bir sıra türk dillərinə az qala tamamilə xarici (əcənəbi) dil qədər uzaq olmasıdır. Məsələn, əsasən oğuz mənşəli Azərbaycan türklərindən fərqli olaraq qırpaq türkləri (qazaxlar, qırğızlar, tatarlar, başqırdlar, Altaylar və b.) Türkiyə türkcəsini çətin anlayırlar, çuvaşlara və ya saxalara gəldikdə isə, onlar, demək olar ki, ümumiyyətlə anlamırlar.

Bütün bunlar isə belə bir nəticəyə gəlmək üçün hər cür əsas verir ki, müasir türk xalqları arasında ictimai-siyasi, mədəni əlaqələrin genişlənməsində tərcümənin rolu özünün klassik və ya ənənəvi səviyyəsində danılmazdır.

İndiyə qədər türk dillərindən bir-birinə tərcümələr ya birbaşa, ya da rus dili vasitəsilə olmuşdur. Postsovet türkləri arasında rus dilinin ortağ ünsiyyət nüfuzu bugünədək mövcuddur. Və görünür, hələ uzun müddət qalacaqdır. Bununla belə unutmamaq olmur ki, müxtəlif türk xalqlarının alimlərinin, yazıçıların, publisistlərinin ana dilində yazdıqları çoxsaylı əsərlər hazırda rus dilinə ya çevrilmir, ya da çox az çevrilir. Ona görə də həmin əsərlərin bir türk dilindən digərinə tərcüməsinə böyük ehtiyacın olması sübut etmək artıqdır.

Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə və ya türkcəsinə çevirmə, yaxud uyğunlaşdırmanın kifayət qədər zəngin təcrübəsinin olduğu məlumdur. Və burada indiyə qədər heç bir kənar dilin vasitəçiliyindən istifadə edilməmişdir. Xüsusilə Azərbaycanda latın əlifbasına keçildikdən sonra bu dillər arasında ünsiyyət daha da sıxlaşmış, qarşılıqlı söz, ifadə alış-veriş üçün geniş meydan açılmışdır. Kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusilə televiziyanın oynadığı rol xüsusilə mühtümdür... Lakin bunu Azərbaycan dilinin digər türk dillərinə münasibətində, demək olar ki, görmürük. Və ümumiyyətlə, azərbaycanlılar bilmirlər ki, türkmənlər, özbəklər, uyuğurlar, qazaxlar, qırğızlar, Altaylar, tatarlar, başqırdlar, qaraçaylar, balkarlar, qumuqlar, noqaylar, qaraqalpaqlar, xakslar, tıvalılar, şorlar, çuvaşlar, saxalar öz vətənlərində nə yazırlar, nə danışirlar... Doğrudur, bir sıra türk dillərindən azərbaycancaya ara-sıra tərcümələr edilir, lakin bunlar o qədər azdır ki, demək olar, yox səviyyəsindədir.

Türk dünyası ilə ünsiyyəti özünün strateji məqsədlərindən biri hesab edən Türkiyə həmin problemi aradan qal-

dırmaq üçün ciddi addımlar atmışdır. Sovetlər Birliyi dağılandan, sovet türkləri müstəqillik qazandıqdan dərhal sonra postsovet ölkələrindən Türkiyə universitetlərinə təhsil almağa dəvət edilmiş gənclər bu gün Türkiyənin bütün türk dünyası ilə ünsiyyətini yaradan böyük qüvvədir. Və onların hesabına həm ictimai-siyasi, həm də ədəbi istiqamətlərdə türkçə-qazaxca, türkçə-özbəkçə, türkçə-tatarca, türkçə-çuvaşca, türkçə-saxaca və s. çoxlu tərcüməçilər yetişmişdir ki, həm Türkiyədə, həm də öz vətənlərində çalışaraq müxtəlif tərcümə layihələrinə cəlb edirlər ki, bir sıra mötəbər lüğətlərin, antologiyaların, ayrı-ayrı müəlliflərin iri həcmli kitablarının və s. türk dillərindən türkcəyə tərcüməsi məhz onların əməyinin məhsuludur... Azərbaycanca isə, həmişə olduğu kimi, asan yol tutulur. Belə ki, biz müxtəlif türk dillərində yazılan əsərləri əvvəllər rusca oxuyurduqsa, indi də Türkiyə türkcəsində oxuyuruq. Və Türkiyə türkcəsindən başqa hər hansı türk dilindən dilimizə tərcümələr edəcək kadrlarımızın hazırlanması barədə ümumiyyətlə düşünmürük. Acınacaqlı odur ki, heç düşünmək planımız da yoxdur.

Azərbaycanın, Türkiyənin, Qazaxstanın və Qırğızistanın daxil olduğu Türkdilli Dövlətlərin Parlament Assambleyası yaradılanda böyük mübahisə doğuran məsələlərdən biri də bu idi ki, Assambleyanın toplantıları hansı dildə və ya dillərdə aparılacaq... Ancaq ən uğurlu yol tapıldı. Hər respublikanın nümayəndəsi özünün dövlət dilində danışır, digər türk dillərinə isə sinxron tərcümələr edilir. Bir neçə toplantıdan sonra müəyyən dil hazırlığı (və həssaslığı) olan millət vəkilləri bir-birini tərcüməsiz anlamağa başladılar. Əslində də, azərbaycanlılarla Türkiyə türkləri, qazaxlarla qırğızlar arasında tərcüməyə ehtiyac yox idi. Və bir məsələ də var ki, tərcüməçilər hələ o qədər də peşəkar olmadığından, məsələn, azərbaycanlı millət vəkili

Türkiyəli həmkarını birbaşa türkcə dinləməsi daha effektiv olur... Nəticə etibarilə, Türkdilli Dövlətlərin Parlament Assambleyasının təcrübəsi göstərdi ki, toplantılarda dörd dövlətin nümayəndələri iştirak etsə də, praktik olaraq, iki «dil»dən istifadə olunur: azərbaycanca-Türkiyə türkcəsinə və qazax-qırğızca.

Fikrimizcə, Azərbaycanda müxtəlif türk dilləri üzrə tərcüməçilərin hazırlanması işinə əsas türk dillərinin Universitetlərdə tədrisindən (ən azı ikinci dil kimi) başlamaq lazımdır ki, buraya özbək və qazax dilləri ilk növbədə daxil edilməlidir. Çünki özbəkçəni bilmək digər karluq, qazaxca bilmək isə digər qırqçaq dillərinə az-çox bələd olmaq deməkdir. Və həm də bu dillərdə zəngin elmi, bədii və publisistik ədəbiyyat nəşr olunmaqdadır.

Türk dilləri arasındakı qarşılıqlı tərcümələrin əhəmiyyəti yalnız informasiya mübadiləsilə bitmir, həm də eyni kökdən olan bu dilləri həm leksik, həm də qrammatik baxımdan zənginləşdirməklə çox mühüm linqvistik-idraki missiyanı yerinə yetirmiş olur.

**Akademik Tofiq Hacıyev:
böyük alim,
müəllim və ictimai xadim**

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev 1936-cı ilin may ayının 1-də Qarabağ mahalında, Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində dünyaya gəlmişdir. Orta təhsilini başa vurub 1953-cü ildə Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olunmuş, xüsusi istedadı, zəhmətkeşliyi ilə müəllimlərinin diqqətini cəlb edən tələbə Universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirərək 1958-ci ildə Azərbaycan dilçiliyi ixtisası üzrə aspiranturada saxlanılmışdır. Dünya şöhrətli dialektoloq, akademik Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi ilə «Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi» mövzusunda geniş (və məhsuldar) araşdırmalar aparan gənc tədqiqatçı namizədlik dissertasiyasını 1962-ci ildə uğurla müdafiə etmişdir.

Tofiq Hacıyev 1962-ci ildən 1967-ci ilə qədər M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda əvvəl müəllim, sonra isə dosent kimi çalışmış, 1968-ci ildə yenidən doğma Universitetə qayıdaraq elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir.

1969-cu ildə «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq işi öz məzmun-mündərcəsinə, araşdırılmış dil materialının zənginliyinə, təhlil (və ümumiləşdirmə) yeniliklərinə (və vüsətinə) görə müəllifə böyük şöhrət gətirmiş, çox keçmədən (1971-ci ildə – 35 yaşında) Universitetin yeni yaradılmış Türkologiya kafedrasının professoru seçilmişdir.

Professor Tofiq Hacıyevin həm elmdə, həm pedaqoji fəaliyyətdə, həm də cəmiyyətdə qazandığı böyük nüfuzun nəticəsi idi ki, Universitetdə Türkologiya kafedrasının qurucusu (və uzun illər müdiri olmuş) professor Fərhad Zeynalovun vəfatından sonra – 1984-cü ildə yekdilliklə həmin kafedranın müdiri seçilir.

Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının gücləndiyi 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində professor Tofiq Hacıyev milli təfəkkürlü görkəmli ziyalılardan biri kimi hərəkatın ön sıralarında olmuşdur. Və həmin illərdə doğma Qarabağın, Cəbrayılın, doğulub boya başa çatdığı Soltanlı kəndinin işğalı vətənpərvər ziyalıya olduqca ağır təsir göstərmişdi. Yüksək elmi-intellektual səviyyəsi ilə yanaşı xaraktercə kifayət qədər hissiyyətli, emosional olan Tofiq Hacıyev hər bir itgini ürəyinə salır, həyatının, tərçümeyi-halının üzvi tərkib hissəsi kimi yaşayırdı. Və tale ona əvvəllər də heç zaman unutmayacağı bir faciə yaşatmışdı: Ləninqrad Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin tələbəsi, elmdə onun yerini tutacağına heç bir şübhə etmədiyi böyük oğlu İsmayıl dənizdə batmışdı... Ancaq Tofiq müəllim elmi-intellektual, hissiyyətli- emosional olduğu qədər də iradəli idi. Özündə güc tapıb fəaliyyətini (və mübarizəsini) davam etdirirdi. Mürəkkəb tarixi şəraitdə qısa bir müddətdə (1993) olsa da Azərbaycan Respublikasının Maarif naziri təyin edilməsi ölkə ictimaiyyətində onun şəxsiyyətinə olan hörmətin təzahürü idi.

Tofiq Hacıyev elm-tədrisin idarə edilməsində bütün ömrü boyu (və bütün enerjisiylə) çalışmışdır. Ali Attestasiya Komissiyasında filologiya elmləri üzrə Ekspert Şurasının, Dilçilik üzrə Əlaqələndirmə Şurasının sədri, Dövlət Dil Komissiyasının, Milli Məclisin Toponimiya Komissiyasının üzvü olmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (və onun Ağsaqqallar Şurasının) üzvü idi.

Ömrünün son illərində (2013-cü ildən) Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna rəhbərlik etmişdir.

Akademik Tofiq Hacıyev hələ sağlığında özünün elmi məktəbini yaratmış alimlərdəndir. Və təsadüfi deyil ki, onu bütün Türk dünyasında «xocaların xocası» («müəllimlərin müəllimi») adlandırmışlar.

Görkəmli alimin xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə professor Tofiq Hacıyev 1999-cu ildə əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüş, 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 2014-cü ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının «Şöhrət» ordeni ilə təltif olunmuşdur.

O, Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk Kültür, Dil və Tarix Qurumunun fəxri üzvü idi. Türkiyə Cümhuriyyətinin «Ləyaqət nişanı»na layiq görülmüşdü.

Akademik Tofiq Hacıyevin zəngin yaradıcılıq irsi ən ümumi şəkildə aşağıdakı sahələri əhatə edir:

I. Dialektologiya.

Tofiq Hacıyev «Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi» mövzusunda yazıb müdafiə elədiyi namizədlik dissertasiyası ilə elmə dialektoloq olaraq gəlmişdir. Həmin dissertasiyanın əsas elmi yeniliyi ondan ibarət idi ki, Cəbrayıl şivəsi ilk dəfə Azərbaycan dilinin Qərb və Cənub dialektləri arasında keçid şivəsi kimi təqdim edildi. Və gənc tədqiqatçının zəngin dil faktlarının araşdırılması, müqayisəsi əsasında gəldiyi bu qənaət böyük maraq doğuraraq qəbul olundu. Bundan sonra Azərbaycan dialektologiyasında «keçid şivələri» anlayışı geniş istifadə edilməyə başladı.

Lakin Tofiq Hacıyev xüsusilə ədəbi dil tarixi ilə bağlı gələcək araşdırmalarında dialektologiya məsələsinə toxunsa da, özünün, əslində, çox uğurla başlamış dialektoloq karyerasını doğma Cəbrayıl şivəsini tədqiqlə başa vurmuş oldu.

II. Dil (xüsusilə ədəbi dil) tarixi.

Tofiq Hacıyevin elmi maraq dairəsinin əsasını, heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin tarixi təşkil edir ki, bu sahədə onun gördüyü iş (və ən fundamental) iş «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasıdır. Həmin mövzuda nəşr etdirdiyi «Səfirə dili» (1975), «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» (1977), «Sabir: qaynaqlar və sələflər» (1980), «Molla Nəsrəddin»in dili və üslubu» (1983) monoqrafiyaları göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bu zəngin (və mürəkkəb, ziddiyyətli, ideolojiləşmiş...) dövrü müəllif tərəfindən bütün miqyası (və dərinliyi) ilə araşdırılmış, indiyə qədər öz mötəbərliyini itirməyən ümumiləşdirilmələr aparılmışdır.

Tofiq Hacıyevin dil tarixçisi kimi böyük nüfuz qazanmasının ikinci mərhələsinin «debütü» 1976-cı ildə nəşr olunan «Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü)» kitab-dərsliyi oldu. Və bu əsər Azərbaycan ədəbi dili tarixinin ilk (və ən görkəmli) mütəxəssisi, professor Əbdüləzəl Dəmirçizadənin məşhur dərsləkləri ilə rəqabətə girərək, onlardan bir sıra elmi-metodoloji üstünlüklərini də nümayiş etdirirdi ki, buraya, ilk növbədə, a) Azərbaycan ədəbi dilinin qədim köklərinin daha dəqiq (və aydın) müəyyən-ləşdirilməsi; b) dövrləşdirmə prinsiplərinin mükəmməlliyi, və c) «ədəbi dil tarixi»nin predmetinin daha da dürüstləşdirilməsi (onun norma və üslublarının tarixindən bəhs etməli olduğu qənaətinə gəlinməsi) daxil idi.

Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi istiqamətin-dəki araşdırmalarını davam etdirərək təxminən on il sonra

«Azərbaycan ədəbi dili tarixi»nin ikinci hissəsini (1987) çap etdirir. Ancaq buna qədər olduğu kimi bundan sonra da müəllifin Azərbaycan ədəbi dili tarixi barədəki elmi-metodoloji təsəvvürlərini təxmin eləməyə imkan verən nəşrlər olmuşdur: «Azərbaycan dili tarixi» (K.Vəliyevlə) (1983), «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (kollektiv) (1991), «Azərbaycan dili» (Z.Budaqova ilə) (1992) və s.

2012-ci ildə Tofiq Hacıyevin iki cildlik «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» dərslik-monoqrafiyası çapdan çıxdı ki, bu fundamental əsər həm görkəmli alimin, həm də ümumən Azərbaycan dilçiliyi elminin həmin sahədə son sözüdür.

Fikrimizcə, Tofiq Hacıyevin Azərbaycan ədəbi dili tarixi istiqamətindəki işlərinin üçüncü mərhələsini «Dədə Qorqud Kitabı» üzərindəki genişmiqyaslı araşdırmaları müəyyən edir. Ona görə «genişmiqyaslı» deyirik ki, həmin araşdırmalarda dil-sülub əsas olsa da, müəllif çox tez-tez nəinki dilçiliyin, hətta ümumən filologiyanın hüddullarından kənara çıxaraq kompleks tarixşünaslıq (etnoqrafiya, sosiologiya, politologiya və s.) təhlilləri aparır. Bu ensiklopedik araşdırmaların nəticələri Tofiq Hacıyevin ya özünün qələmə aldığı, ya da tərtib etdiyi aşağıdakı kitablarda toplanmışdır: «Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz» (1999), «Dədə Qorqud Kitabı (Ensiklopedik lüğət)» (2004), «Dədə Qorqud dünyası» (2004), «Qorqud ədəbiyyatı» (2004), «Kitabi-Dədə Qorqud» (2004), «Dədə Qorqud kitabı: tariximizin ilk yazılı dərsliyi» (2014) və s.

III. Türkologiya.

Tofiq Hacıyevin türkoloji marağının (və araşdırmalarının) ilk mərhələsini Azərbaycan dilinin xüsusilə qədim dövrünün ümumtürkoloji kontekstdə tədqiq etməsi təşkil edir ki, sovet dövründəki antitürkçü ideoloji şəraitdə bunun nə qədər çətin olduğu barədə geniş söhbət açmaq, yaqin ki,

artıqdır. Və yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, hələ 70-ci illərdən onun elmi-metodoloji mövqeyini «pan-türkçü» sayırdılar.

Fikrimizcə, almin türkoloji mövzuda yazdığı ən möhtəşəm əsəri «Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili» (2013) monoqrafiyasıdır ki, burada o, müasir türk xalqlarının qarşılıqlı (və bilavasitə) ünsiyyəti üçün Türkiyə türkcəsinin seçilməsini zəruri hesab edir... Lakin bu əsərə qədər də müəllifin ümumtürkoloji mövzuda bir sıra məqalələri nəşr olunmuşdur: «Türk dillərində geminantın mənşəyi haqqında» (1971), «Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı» (1981), «Qədim yazılı abidələrdə bədiiliklə tarixiliyin vəhdəti» (1985), «Türk dillərində qədim morfemlərin bərpası» (1987), «Orxon-Yenisey kitabələri: janrı xüsusiyyətləri» (2004) və s.

Burada bir sıra monoqrafik ümumtürkoloji əsərlərin ruscadan Azərbaycan dilinə tərcüməsini (və onlara yazılmış şərhləri) də daxil etmək lazım gəlir.

IV. Yazıçı dili.

Yazıçı dilinin, yaxud müxtəlif dövrlərdə yaşamış ayı-ayrı sənətkarlara məxsus bədiil dil təzahürlərinin öyrənilməsi əlinə qələm aldığı ilk illərdən Tofiq Hacıyevin ehtiraslı bir missiyası olmuşdur. Görünür, onu ədəbi dil tarixinə gətirən də bu ehtiras-stixiya idi... Sual oluna bilər ki, alimin bu sahədəki yüzlərlə məqalələrinə nə üçün ümumən ədəbi dil tarixi araşdırmalarının tərkib hissəsi kimi baxılırmı?.. Məsələ burasındadır ki, Tofiq Hacıyevin müxtəlif illərdə nəinki müasir yazıçıların, hətta klassiklərin məsələn, Füzulinin, Vaqifin, Ü.Hacıbəylinin... dil-üslubundan yazdığı yazılar ədəbi dil tarixi universallığından və xronologiyasından kənara çıxan fərdi dil-üslub inersiya-vəhyinin araşdırılmasına həsr olunur. Belə ki, Füzulinin dili tədqiqatçının

şərhində bir halda XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin faktıdırsa, digər halda yalnız Füzuliyə məxsus təzahürdür... Eləcə də müasir dövrün böyük sənətkarlarının özlərinəməxsus dil-üslub yaradıcılığı...

Tofiq Hacıyevin «Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil» (1979), «Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz» (1990), «Füzuli: dil sənətkarlığı» (1994), «Üzeyir Hacıbəylinin bədii dili» (2014) və s. kitablarında toplanan məqalələri, eləcə də kitablarına daxil edilməmiş çoxlu dəyərli yazıları (məsələn: «Vaçif dilinin estetikası», «Gözəlliyin dili və dilin gözəlliyi», «Q.Zakirin dili haqqında», «Sözün də su kimi lətafəti var», «Əliəğa Vahidin dili» və s. və i.) onun «yazıçı dili»nin tədqiqi sahəsində, doğrudan da, böyük bir məktəb yaratdığını təsdiq edir.

V. Proqram və dərsləkləri.

Tofiq Hacıyev 1970-ci illərdən başlayaraq Universitetdə ardıcıl tədris etdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kursu üzrə bir sıra mükəmməl proqram və dərsləklərin tərtibçisi-müəllifi olmuşdur. Onun bu sahədə ən mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycanın müstəqillik qazandıqı 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən orta ümumtəhsil məktəblərinin xüsusilə yuxarı (IX, X, XI) sinifləri üçün «Azərbaycan dili» proqramı və dərsləklərinin hazırlanmasında həm müəllif kimi bilavasitə iştirakı, həm də bu prosesə rəhbərlik etməsidir. Görkəmli alim-müəllimin təsviyəsi ilə həmin illərdə orta məktəb proqramlarına o zamana qədər tədris olunmayan «nitq mədəniyyəti», «üslubiyyət», «dil nəzəriyyəsi», «türkologiya» mövzuları gətirildi. Və qeyd etmək lazımdır ki, bu dərsləklər artıq 20 ildən çoxdur ki, orta ümumtəhsil məktəblərində təkmilləşdirilərək istifadə olunur.

Tofiq müəllimin həmin işə xüsusi diqqət yetirməsi özünü onda da göstərirdi ki, «Azərbaycan dili» dərsləklərinin

hər yeni nəşri üzərində yenidən çalışır, müvafiq redaktələr aparır, orta məktəb müəllimlərinin mülahizələrini nəzərə alır.

VI. Ədəbiyyatşünaslıq.

Tofiq Hacıyev əsas diqqətini dilçiliyə verməseydi, yəqin ki, çox böyük bir ədəbiyyatşünas ola bilərdi. Və hərdən xatırlayırdı ki, tələblik illərində «dilçilik» və ya «ədəbiyyatşünaslıq» üzrə ixtisas bölgüsü aparılanda Yaşar Qarayevlə razılaşırdı ki, mən dilçi olum, o, ədəbiyyatşünas; gələcəkdə ortaya konkretlik çıxmasın. Elə də oldu... Ancaq Tofiq Hacıyev vaxtaşırı bu «centimən razılaşması»nı mahiyyətinə xələl gətirmədən müəyyən mənada pozmağa məcbur idi. Çünki ədəbiyyat onu çəkirdi... Və beləliklə, 70-ci illərdən etibarən «dilçi ədəbiyyatşünaslar» deyilən bir «zümərə» meydana çıxdı ki, onların önündə müəllimləri Tofiq Hacıyev gedirdi: Kamil Vəliyev, Kamal Abdullayev, Nizami Cəfərov...

Tofiq Hacıyevin ədəbiyyatşünaslıq əsərləri müasir ədəbi prosesə aid müxtəlif məqalələrdən, eləcə də ədəbiyyat tarixi kitablarına daxil edilmiş oçerklərdən ibarətdir.

VII. Tərcümələr.

Tofiq Hacıyevin ilk tərcümələri tələblik illərinin məhsuludur. Və professor Əli Sultanlının tərtib etdiyi «Roma ədəbiyyatı müntəxabatı»na daxil edilmişdir. Antik müəlliflərdən olunmuş bu çevirmələr ilk qələm təcrübələri olsa da, gənc tərcüməçinin istedadını bu və ya digər səviyyədə nümayiş etdirir.

Murad Adcının «Qrçaq çölünün yovşanı» (1997), «Dünya və türk: munis tariximiz» (2006), B.A.Serebrennikovla N.Z.Hacıyevanın «Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası» (2002), Mikayıl Baştunun «Şan qızı dastanı» və poetikası» (2005), İbn Mühənnanın «Hilyətül-insan

və həlbətül-lisan» (2006) kimi əsərlərinin ruscadan azərbaycancaya tərcümələri Tofiq Hacıyevə məxsusdur. Və bu tərcümələrin dəyəri bir də ondadır ki, müəllif çevirdiyi əsərlərin hər birinə ciddi araşdırmalar əsasında müfəssəl elmi şərhlər yazmışdır.

VIII. Publisistika.

Tofiq Hacıyev böyük müəllim, alim olmaqla yanaşı, həm də görkəmli ictimai xadim idi. çoxlu sayda elmi-, bədii-və siyasi-publisistik məqalələri, müsahibələri, çıxışları və s. mövcudur ki, hər biri onun ideoloji mövqeyini bütün təfəsilat ilə əks etdirir. Millilik, vətənpərvərlik, ziyalılıq Tofiq Hacıyevin ictimai dünyagörüşünün, publisistik təfəkkürünün əsasında dayanırdı.

Və cəsarətlə demək olar ki, onun ömrü boyu, özündən asılı olmayaraq, Tanrının verdiyi böyük istedadla yaratdığı bir əsəri də var ki, bütün yaradıcılığı onda ehtiva olunur: bu, yaddaşlardan heç zaman silinməyəcək təkrarsız (və tarixi!) Şəxsiyyətidir.

2016

Anarın Türk dünyası

Azərbaycan yazıçı-mütəfəkkiri Anarın Türk dünyasında bu qədər məşhurluğunun əsasında – ideya-kulturoloji mənşəyində biri digərilə bərbəşə bağlı olan iki mühüm amil dayanır ki, onlardan birincisi Anarın Türk dünyasının ruhundan doğulmasıdırsa, ikincisi doğulduğu dünyanın ruhunu həmişə bütün miqyası, dərinliyi, məsuliyyəti ilə daşmasıdır. Və mən burada nə «miqyas», nə «dərinlik» nə də «məsuliyyət» anlayışını təsadüfən işlətmirəm. Azərbaycan türkçülük ideologiyası (dünyagörüşü) tarixinə az-çox bələd olan adam kimi deyə bilərəm ki, bizdə (eləcə də ümumən türk dünyasında) həmin ideologiyanın (dünyagörüşünün) mükəmməl bir şəkildə bərqərar olması üçün bəzən miqyas çatışmır, bəzən dərinlik, bəzən də məsuliyyət... Ən təhlükəlisi də odur ki, ruh (inam, etiqad, eşq!..) çatışmaya...

Anarın hələ gənclik illərindən – «Qobustan» toplusu nəşrə başlayandan dissident səviyyəsində pantürkist hesab edilənlər. Və bu kifayət qədər «dəqiq» (və «ayıq») hesablamamın əsasında heç də az fakt-material dayanırdı... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, «Qobustan» (və onun baş redaktoru) o zaman türkçülüynün həm real, həm də romantik istinad mərkəzi olan Türkiyəyə açıq-aşkar maraqlı (və məhəbbət) göstərir, türk sözlərini gen-bol işlətmək üçün məqam axtarı, Sovetlər Birliyinə gələn məşhur türklərlə görüşüb söhbət edir, tez-tez Türkiyəyə, yaxud Avropa ölkələrinə getməyə can atır, gedəndə də özünün analitik təmkini, təbii diplomatik istedadı və daxili tələbatı ilə köhnə dostları axtarı, yeni dostlar tapırdı... Bütün bunların isə rus-sovet kəşfiyyatının gözündən yayınaçağını güman etmək, təbii ki, sadələşmələr olardı...

Ananın o illərdə «bu gün olmasa da, sabah mütləq, sözün klassik mənasında, pantürkist olacağı» qənaətinə gəlməyə əsas verəcək ikinci mühüm səbəb onun yetişdiyi ailə idi. Həyatları 20-ci, 30-cu, 40-cı, 50-ci illərdən keçmiş (bu onillikləri ona görə ayrıca qeyd edirəm ki, hər birinin ayrı-ayrılıqda cild-cild kitablara sığmayacaq qədər müsibətlərlə dolu tarixinin olduğu heç kimə sirr deyil) böyük ziyalılar Rəsul Rza ilə Nigar Rəfibəylinin ailəsi... Rəsul Rzanın geniş dünyagörüşü, yüksək milli təəssübkeşliyi, üstə gələk heç bir müstəmləkəçiliyi qəbul etməyən kompromissiz «tünd» xarakteri... Nigar Rəfibəylinin isə məhz sovet hakimiyyətinin «qələbə»si nəticəsində ya məhv edilmiş, ya da dərbədər düşmüş qohum-aqrəbasıyla bağlı hissləri, düşüncələri... Ola bilsin ki, ailədə bu məsələlər ətrafında övladlara, dünyanı öz istedadı ilə fəth edəcəyi heç bir şübhə doğurmayan oğula – Anara heç bir «antisovet» təbliğat aparılmırdı, ancaq belə bir təbliğata zətan ehtiyac da yox idi...

Və nəhayət, Anardan «şübhələnməyə» üçüncü (və fikrimcə, daha əsaslı) bir səbəb də vardı ki, bu da 50-ci illərdən etibarən Sovetlər Birliyində, eləcə də Azərbaycanda formalaşmağa başlayan yeni ictimai nəsillər (hərəkət!) idi. «Sovet beynəlmilətçiliyi» barədəki şüarlar tədricən öz təsirini itirdikcə hamı görürdü ki, bütün iddiaların əksinə olaraq, Sovetlər Birliyində «milli məsələ» nəinki həll edilmiş, hətta daha da mürəkkəbləşdirilərək gələcək nəsillərin öhdəsinə buraxılmışdır. Və indi – 60-cı illərdə formalaşmış, hələ də gənc ziyalılar nəslini istər-istəməz bu məsələnin həllini öz üzərinə götürməli idi. Və qeyri-adi olduğu qədər də təbii bir paradoks alınmışdı: sovet hakimiyyəti problemin həllində aciz olduğunu dərk edib özünə müvəqqəti də olsa haqq qazandırmaq üçün provakasiyaya keçmiş, bu və ya digər formada problemin həllinə cəhd edənləri, yaxud həmin fikrə düşənləri təqib etməyə

başlamışdı. Və Azərbaycanda bu baxımdan ən çox şübhə doğuran ziyalılardan, işdi-şayəd, birincisi olmasa da, ikincisi Anar olmalı idi... Yeri gəlmişkən, sovet dövlət təhlükəsizlik orqanları uzun illərin gərgin iş təcrübəsindən millətçini və ya türkçünü harada, kimin şəxsində axtarıb tapmağı nəinki yaxşı, demək olar ki, yüzdə-yüz dəqiq bilirdilər. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hamını nasibənəsil tanıyır, «təhlükə»nin hansı mənbədən törəyə biləcəyini proqramlaşdırır, hətta bəzən narahət da olurdular ki, «düşmən» görməli olduğu işi niyə ləngidir, yaxud şübhəyə düşürdülər ki, bəlkə, onlara məlum olmayan üsullardan, daha modern texnologiyalardan istifadə edir... Ancaq orası da vardı ki, dövr dəyişir, bu isə özünü biri digərilə sıx bağlı olan iki istiqamətdə daha çox göstərirdi: bir tərəfdən, dövlət təhlükəsizlik orqanlarında «katarsis» -ideya-mənəvi təmizlənmə, durulma prosesi başlanmışdı, 20-ci, 30-cu, 40-cı, 50-ci illərdə edilmiş allahsızlıqlar, deyərsən, yavaş-yavaş müzakirə obyektinə buraxılmış «sehvələr» aradan qaldırmaq, daha humanist metodlar axtarıb tapmaq barəsində düşünlürdü; ikinci tərəfdən isə, öz xalqının, millətinin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmağa məhkum olan yeni ziyalılar nəslini, əvvəlki nəsildən fərqli olaraq, daha intellektual, daha mütəfəkkir və daha uzaqqörən idilər.

Və onu da çox mühüm tarixi bir amil-xoşbəxt təsadüf kimi unutmaq olmaz ki, milli hisslərin, duyğuların, düşüncələrin baş qaldırdığı bir dövrdə Azərbaycanda hakimiyyətə Heydər Əliyev gəldi. O Heydər Əliyev ki, bütün ruhu (və miqyası!) ilə mənsub olduğu etnik-mədəni mühitin milli ideallarının təəcəssümü idi.

Anar özünün məşhur «Undulmaz görüşlər»ində xatırlayır: «Heydər Əliyevlə bağlı ilk qiyabi «təmas» onun 1971-ci ildə Mərkəzi Komitənin Oktyabr Plenumundakı məruzəsində

«Qobustan» toplusu haqqında dediyi tənqidi fikirlərdən başladı. Onda şəxsən tanış deyildik və mən bu iclasda da iştirak etmirdim. O vaxt Moskvada Rejissor emalatxanasında təhsil alırdım. Bakıdan mənə zəng edib bu məsələni xəbər verdilər, onu da əlavə etdilər ki, elə həmin Plenumda yekun sözündə Heydər Əliyev mənim o vaxt «Pravda» qəzetində dərc olunmuş «Həyatın əlifbası» məqaləmi yüksək qiymətləndirib.

Çox-çox illər sonra bir çox başqa məsələlər kimi, bu məqamı da daha dərinədən dərk etdim. Bu barədə ən etibarlı məxəz isə Heydər Əliyevin müstəqillik dövründə dediyi sözlər idi...

«Məsələ, mən «Qobustan» jurnalını xatırlayıram. O yarananda əleyhinə nə qədər cürbəcür hərəkətlər oldu. Mənim xatirimdədir, biri gəlirdi ki, nə bilim, millətçilik ideyaları yayır, biri gəlirdi ki, bizim quruluşun əleyhinə ideyalar yayır, biri o tərəfdən, biri bu tərəfdən gəlirdi. Mən də götürürdüm, baxırdım bu «Qobustan» jurnalına, gördürdüm ki, bunların dedikləri şey yoxdur, amma bizim üçün lazım olan şeylər çoxdur. Ona görə də, «Qobustan» jurnalı yaşadı. Bu gün məmnuniyyət hissi ilə deyirəm ki, «Qobustan» jurnalı o vaxt çox böyük işlər gördü»...

Və Anar davam edir.

«Qobustan»ı bağlamaq, ya ən azı, baş redaktorunu işdən çıxarmaq çətin məsələ deyildi. Amma Heydər Əliyev bunu etmədi. Respublika partiya təşkilatının rəhbəri kimi ən yüksək instansiyalardan gələn siqnallara reaksiya verməli olduğu üçün «Qobustan»ı yüngülvari tənqid etdi, amma Azərbaycan vətənpərvəri kimi toplunu dağılmağa qoymadı. Müstəqillik dövründə «Qobustan» yaşadı» sözlərini deməyə onu sovet dövründə bağlanmağa qoymayan rəhbərin tam mənəvi haqqı vardı. «Pravda»da çıxmış yazıya diqqəti çəkərək mənim özümü də yerli danosçulardan və Moskvanın partiya funksionerlərinin həmlələrindən qorudu»...

Heydər Əliyev müstəqillik illərindəki çıxışlarının birində 60-cı, 70-ci illərdə Azərbaycanda dissidentlik məsələsinə toxunaraq deyir:

... «Qobustan» jurnalının yaranması və o jurnalın səhifələrində yazılan əsərlər, şübhəsiz ki, dissident xarakteri daşıyırdı. Mənim xatirimdədi. 1970-ci ildə Leninin 100 illiyi qeyd olunanda Azərbaycanda da biz Nəriman Nərimanovun 100 illiyini hazırlayırdıq. Bir dəfə Moskvada nümayəndə gəldi ki, belə şey olarmı, «Qobustan» jurnalında yazıblar ki, Nərimanov Lenindən də böyük adamdır. Dedim, a kişi, belə şey olmaz, yaqın sizə səhv deyiblər. Gətirin baxım. Gətirdilər baxdım. «Qobustan» jurnalında yazıçı İsa Hüseynovun Nəriman Nərimanov haqqında bir yazısı getmişdi. Orada yazmışdı ki, bəli, Nəriman Nərimanov Lenin deyil, Lenindən də üstün bir adamdır. Mən dedim, bilirsiniz nə var, indi bu yazıçıdır, yazıbdır, sərbəst adamdır. Bu o demək deyil ki, bizim də fikrimiz belədir. Mən birtəhər bu məsələni sovuşdurdum. Amma sonra bunlara dedim ki, yaxşı, daha ağ ələməyin. Yəni, təkcə o deyil. hələ mən bir faktı xatırlayıram. Amma həmin jurnalda belə yazılar çox gedirdi. Mən həmin jurnalı o vaxt daim oxuyurdum, izləyirdim. Gördürdüm ki, yaxşı yazılardır. Bu yazılar nə idi: Bizim milli mədəniyyətimizi, milli keçmişimizi, milli ruhumuzu o vaxtlar təbliğ edirdi. Bizim rəsmi jurnallarımızdan fərqli olaraq bu jurnal bunları təbliğ edirdi və insanlarda milli ruhu oyadırdı, öz tarixinə, öz keçmişinə, öz mədəniyyətinə hörmət və ehtiram yaradırdı. Çünki o dövr belə hesab edilirdi ki, Oktyabr inqilabına qədər heç bir şey olmayıbdır. Hamısı Oktyabr inqilabından sonra olubdur. Bax, o illər o cür oyanış bizim yazıçılarımızın çox əsərlərində olmuşdur. O cümlədən «Qobustan» jurnalında. Beləliklə, Azərbaycanda bu gənc insanlar haqiqəti deyirdi, düzü deyirdi və insanları haqiqətə çağırırdı»...

Anar «Unudulmaz görüşlər»də Türk dünyasının unudulmaz lideri (ağsaqqalı!) Heydər Əliyevin tarixi səfərlərini yada salaraq yazır:

«...1995-ci il avqustun axırlarında «Manas» dastanının 1000 illik yubileyinə Bışkekə getdik... Təntənəli iclasda Heydər Əliyev əsl filoloq kimi «Manas»ın ədəbi və tarixi əhəmiyyətindən, türk xalqlarının ortaq bəddi dəyərlərindən danışdı. Yubileyə Türkiyənin və türkdilli dövlətlərin başçıları gəlmişdi. Onların zirvə toplantısına Prezidentimiz məni və Yusif Səmədoğlunu da dəvət etmişdi. Həminədən məntiqli və müdrik Heydər Əliyevin danışdığınu müşahidə edəndə qünur duyurdum...»

Təntənəli yubiley gecəsində əfsanəvi Manasın və rəhmətlik Çingiz Aytmatovun yurdu Talas vadisinə gəldik. Burada möhtəşəm teatrlaşmış tamaşa hazırlanmışdı, alaçıqlar qurulmuş, xalılar döşənmişdi. Lap Dədə Qorqud şönləri yada düşürdü. Məşhur qırğız kinorejissoru Bolot Şəmçiyevin qurduğu tamaşada minlərlə atlı iştirak edirdi. Cıdır, oxatma və qılinc yarışları, rəqslər... çox əlvan və parlaq bir bayram idi. Sonra çadırlara dəvət olundu. Heydər Əliyevə milli qırğız xələti və papağı hədiyyə etdilər. Geyindi, boy-buxununa çox yaraşdı. Sanki qarşımızda qədim türk Xaqanlarından biri canlanmışdı. Bu insanın bütün başqa xüsusiyyətlərindən başqa, Allah vergisi olan uca qaməti, uzun barmaqlı, ifadəli əlləri, hərəkətlərində bir kübarlıq da vardı.

Fürsətdən istifadə edib: -Cənab Prezident, biz də belə, bundan da gözəl Dədə Qorqud yubileyi keçirə bilərik, -dedim.

- Dədə Qorqudun neçə illiyidir ki?

- 1300 illiyini qeyd edə bilərik.

- Niyə 1300?

- Əlbəttə, dastanın motivləri, qaynaqları daha qədimdir, amma əlimizdəki mətnə Dədə Qorqudun Həzrət Məhəm-

mədin müasiri olduğu bildirilir, bu tutarqanı əsas götürmək olar».

...Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda, çətin iqtisadi şəraitə rəğmən, Dədə Qorqudun 1300 illiyinin hansı səviyyədə keçirilirdiyi və bu möhtəşəm tədbirin həm Azərbaycan, həm də ümumən Türk dünyası üçün nə qədər böyük ideya-mədəni əhəmiyyəti olduğu tarixin yaddaşından, yaqın ki, heç zaman silinməyəcək...

Anar yazır:

«Yubiley günlərində mənim ssenarim əsasında Mərahim Fərzəlibəyov möhtəşəm tamaşa hazırlamışdı. Səhnədə Türk dünyasının böyük simaları – Nizami, Manas, Yunis İmrə, Nəsimi, Nəvai, Xətai, Füzuli, Vaqif, Məhtumqulu, Natəvan, Abay, Sabir gəlib Dədə Qorqudu təbrik edirdilər. Tamaşa çox effektiv alınmışdı, salonda onu seyr edən dövlət başçıları heyran qalmışdılar. Qırğıstanın o vaxtki Prezidenti Əsgər Akayev bizi bir neçə dəfə təbrik etdi. Süleyman Dəmirəl də riqəqlənmişdi, – tamaşanı mütləq Türkiyədə də göstərmək lazımdır, -dedi. Ən çox sevənən, fərəhlənən isə, təbii ki, Heydər Əliyev idi».

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın Türk dünyası ilə bağlı ən mühüm məsələlərindən biri də dilimizin, rəsmi olaraq, necə adlandırılması idi... «Unudulmaz görüşlər»də Konstitusiya Komissiyasının üzvü kimi komissiyanın keçirdiyi müzakirələrin nəticələrini təhlil edən müəllif yazır:

«...Düşünürəm ki, Heydər Əliyev Prezident və komissiya sədri kimi bu məsələni inzibati yolla həll edə bilərdi, amma etmədi, azlıqda qalsa da, səsimizi, sözüümüzü eşitdi, fikrimizə hörmətlə, diqqətlə yanaşdı, məsələnin geniş müzakirəsini keçirdi, müzakirədə səs çoxluğuyla (əlbəttə, başqa bir tərkibdə

müzakirə keçirilsəydi, başqa nəticələr də alına bilərdi) yalnız «Azərbaycan dili» adlandırılmasına qərar verildi.

Mən bu barədə yenə öz fikrimdə qalırım, amma o da aydın oldu ki, hələ ictimai rəy dilimizin adında «türk» sözünün olmasına hazır deyil, bunu qəbul etmir. Amma ümumən türk mənşəyimizə qarşı açıq, ya üstüörtülü çıxış edənlərə Heydər Əliyev elə həmin iclasda qəti cavab verdi: – Biz türkmənşəli və türkdilli xalqı, –dedi.

Bəxtiyar müəllimin də, Elçinin də, mənim də qəbul olunmuş qərar haqqında başqa fikirdə olmağımız dövlət rəhbərinin biza qarşı həmişəki münasibətini dəyişmədi. Əksinə, elə həmin günlərdə mənə müstəqil Azərbaycanın ilk Milli Məclisinin ilk iclasını açmaq və aparmaq kimi şərəfli bir iş tapşırıldı...

Türk dünyasının mənəvi-mədəni birliyində yazıçıların (ədəbiyyatın) rolu həmişə öndə olmuşdur... Lakin burada da Türk dövlət başçılarının siyasi iradəsi, demək olar ki, həlledicidir...

Və Anar xatırlayır:

«1992-ci və 1994-cü illərdə Türkiyədə Türk dünyası yazıçılarının Birinci və İkinci qurultayı keçirildi. Mən hər iki qurultayda iştirak etmişdim. 1994-cü ildə keçirilən Qurultayda belə bir fikir söyləndi ki, əlifba sırasıyla növbəti Qurultay Azərbaycana düşür, amma Azərbaycanın vəziyyəti belədir ki, belə bir tədbiri keçirmək iqtisadi cəhətdən ona çətin olar. Ona görə hamımız – bütün Türk cümhuriyyətlərinin (əlbəttə, ilk növbədə Türkiyə nəzərdə tutulurdu) maliyyə yardımıyla Qurultay Azərbaycanda keçirilsin. Bu söz mənə çox yer elədi. Çıxış edib dedim ki, Üçüncü Qurultayı hökmən Azərbaycanda keçirəcəyik və heç bir yardıma ehtiyacımız yoxdur, özümüz keçirəcəyik. Mən bunu deyəndə Yazıçılar Birliyimizə arxalana bilməzdim, çünki elə bir vəsaitimiz yoxdu. Heydər

Əliyevlə də qabaqcadan danışmamışdım ki, belə bir təklif irəli sürəcəm. Amma mən Prezidentimizə erk elədiyimə görə və bildiyim üçün ki o, bu fikri dəstəkləyəcək, cəsarətlə bu sözü dedim.

Doğrudan da, mən bu barədə cənab Heydər Əliyevə məlumat verəndə hər cür şərait yaratdı, yardım göstərdi. Türk dünyası yazıçılarının Üçüncü Qurultayı Azərbaycanda ən yüksək səviyyədə keçdi. Bizdən sonra növbə Qazaxıstanda idi, amma nə onlar, nə də başqa Türk cümhuriyyətləri belə tədbir keçirə bildilər...

Ananın Türk dünyası yazılarında (və düşüncələrində) ictimai-siyasi proseslər, həmin proseslərin bu və ya digər səviyyədə qəhrəmanı olmuş Şəxsiyyətlər xüsusi yer tutur. «Azadlıq mücahidi», «Bir kərə yüksələn bayraq», «Nağı bəy Şeyx-zamanlı xatırlayır», «Nəriman Nərimanovun faciəsi», «Meteor», «Dürüst siyasətçi», «Süleyman dəmirəl muzeyi, yaxud 769», «Qardaş xalqın layiqli rəhbəri» və s. esselərində Anar mükəmməl bir yazıçı-publisist istedadı ilə, bir tərəfdən, məlum faktları mənalı bir şəkildə ümumiləşdirir, ikinci tərəfdən, ya məlum, ya da populyar olmayan faktlara müraciət edərək həmin ümumiləşdirməni dərinləşdirir, zənginləşdirir... Ən mühümü isə odur ki, müəllifin bu mövzudakı yazılarında tarixlə müasirlik bir-birini xronologiyadan daha çox, məntiqlə, analitik-intellektual assosiasiyalarla izləyir. Və bütün aydınlığı ilə görünür ki, Anar Türk dünyasının siyasi mənzərəsinə, açıq və ya gizli ideoloji münaqişələr panoramına kifayət qədər müfəssəl bələddir... Bu bələdliyin (və təfsilatın) bir səbəbi də odur ki, müəllif hadisələrin yalnız salnaməçisi yox, həm də bir sıra hallarda bilavasitə iştirakçısıdır. Məsələn, Bülənd Ecevidə həsr olunmuş «Dürüst siyasətçi» essesində deyir:

«...Kıprıda onu uzaqdan-uzağa görməyimi saymasaq, Bülənd bəylə ikinci görüşüm Ankarada, Ecevid yenidən

başqa bir koalisiya hökumətinin Baş Bakarı olduğu vaxt baş verdi. Bizi, Azərbaycan Milli Məclisinin nümayəndə heyətini iş otağında qəbul etdi. Danışmaq növbəsi mənə çatanda tərtib etdiyim «Min beş yüz ilin Oğuz şeiri» antolojisini Bülənd bəy təqdim etdim və «burada Sizin «Geoloq» şeiriniz də var» – dedim. Ecevid bu məlumatı məmnunluqla qarşıladı və mənə öz şeir kitabını imzalayaraq hədiyyə etdi. Axı siyasətçi olmaqdan başqa Ecevid həm də şair idi»...

Anarın Türk dünyasına xidməti barədə danışarkən ən azı üç məqama xüsusi diqqət vermək lazım gəlir:

1) o, müasir Türk dünyasının ən böyük yazıçı-müfəkkirlərindən biridir;

2) Türk dünyasının ədəbi, mədəni və mənəvi birliyi üçün yalnız bir yazıçı – «qəlb mühəndisi» kimi yox, həm də bir təşkilatçı, ictimai xadim kimi də böyük işlər görmüşdür (məsələn, TÜRKSOY, Türk Dünyası Yazarlar Birliyi təşəbbüsləri);

3) türk birliyinin ideya-mənəvi fundamentini təşkil edəcək əsərlər (məsələn, «Min beş yüz ilin Oğuz şeiri» antologiyası) yaratmışdır.

Bütün Türk dünyasında yüksək qiymətləndirilmiş (və doğrudan da, böyük bir elmi-intellektual əməyin məhsulu olan) «Min beş yüz ilin Oğuz şeiri» barəsində görkəmli Türkiyə ziyalısı Atilla İlhan vaxtilə «Cümhuriyyət» qəzetində yazmışdı:

«Önemli və dəyərlı Azərbaycan aydını Anar mənə bir kitab vermişdi: «Min beş yüz ilin Oğuz şeiri». Diqqət edin, yalnız türk və azəri şairlərinin deyil, yer üzündəki bütün türk şairlərinin antolojisi. Bizdə boylə bir əsər yox! Ürəyimdə bir həyəcan duydu, düşündüyümü açıqca söylədim: «Siz bizdən artıq türksünüz».

Türk dünyası ədəbiyyatını, mənəviyyatını bütöv görmək (və təbii ki, bütövlükdə təhlil edib dəyərləndirmək) Anarın

metodoloji təfsirində (və təqdimində) hətta epizodik hallarda belə olduqca sistemli, olduqca mükəmməl və olduqca anlaşılandır. Yada salsaq ki, sovet türkologiyası həmişə türk dillərinin, ədəbiyyatlarının, mədəniyyətlərinin ortaq (ümumi) cəhətlərindən daha çox, mümkün qədər fərqli xüsusiyyətlərini «aşkarlamağ»a çalışmış, eyni mənşədən törəmiş türk xalqlarını o qədər «bölmüşlər» ki, bu bölgü «dərinliyi»inə hətta bir çox hallarda yeni milli türkoloqlar nəslə də inanmış, məsələn elmi-kulturoloji çərçivədən çıxıb siyasi-ideoloji məzmun daşımağa başlamış və nəticədə «Dədə Qorqud», «Koroğlu» kimi ortaq epolar ətrafında mahiyyətə tamamilə əsasız (hətta gülünc!) olan «mənim-sənin» münaqişələri ortaya çıxmışdır.

İstər «Min ilin yüz şairi»ndə, istər «Min beş yüz ilin Oğuz şeiri»ndə, istərsə də bir sıra məqalələrində, çıxışlarında Anarın əsas ideyası türk ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyasının həm ideya-məzmun, həm də forma-poetnologiya baxımından tarixi bütövlüyü, eyni etnik-mədəni varlığın məhsulu olmasıdır ki, həmin ideya haqiqəti ifadə etməklə yanaşı, kökündən antitürk məramlı «türkoloji» iddiaların təkzibi üçün təsəvvür edildiyindən də artıq gərəkdir.

«Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr»dən ibarət «Fərəh, Ümid, Fəciə», «Qürbət mənim içimdə», «İstanbulda dördüncü körpü», «Bir fərmanın əks-sədası» essələrində də müəllif türk birliyi ideyasını dəyərləndirir, özü də ən müxtəlif istiqamətlərdən... O istiqamətlərdən ki, onların çoxunu Anar kimi həm zəkalı, həm hissiyyatlı, həm də mətləbə vəqif əsl türk ziyalısı aşkarlayıb ortaya çıxara, ümumtürk ictimai təfəkkürünün istifadəsinə yalnız perspektivli ideyalar kimi deyil, həm də mötəbər fəaliyyət proqramı olaraq təqdim edə bilər.

Məsələn, «Bir fərmanın əks-sədası»nın məzmunu ondan ibarətdir ki, müəllif türk dünyası üçün «ortaq (ümumi) dil»in

yox, mövcud türk ədəbi dilləri ilə yanaşı işlənəcək «ortaq ünsiyyət dili»nin tələb olunduğunu əsaslandırır:

«...Bir neçə il qabaq «Türk xalqlarının ortaqlıq dili» anlayışı ortaya atılarkən bunun gerçəklikdən uzaqlıq bir xəyal olduğunu demişdim. Bu gün ədəbi dilləri bir-birindən çox fərqlənən müxtəlif türk xalqlarının ortaqlıq dili necə ola bilər? Bu hansı dil olmalıdır?.. Əgər söhbət bir dilin – Türkiyə türkcəsinin vəhid ortaqlıq dil kimi qəbul olunmasından gedirsə, nə qazaxlar, nə qırğızlar, nə özbəklər, nə tatarlar öz ədəbi dillərindən imtina etmək fikrində deyillər. Azərbaycanlılar da o cümlədən... Ancaq Ortaqlıq ünsiyyət dili deyiləndə məsələ tamamilə dəyişir, reallaşır və bu, həm məqbul, həm də lazımdır. Niyə də bir başqurd bir türkmənlə, qaqauz turvalıyla, Azərbaycanlı yakutla, özbək çuvaşla ortaqlıq ünsiyyət dilində anlaşmasınlar? Deyəcəklər ki, belə bir dil var – rus dili. Çox gözəl. Heç kəs rus dilində imtina etmək, yaxud bu dili unutturmaq istəmir»...

Və müəllif əlavə edir:

«Əgər türk dillərindən biri ortaqlıq ünsiyyət dili kimi qəbul olunarsa, bu, dillərimizin tarixi, bu günü və gələcək inkişafı baxımından son dərəcə əhəmiyyətli olar. Ortaqlıq dil yaranarsa da türk xalqları bir-birinin dilindən ən uğurlu sözləri ala bilər, yeni istilahların ümumi terminologiyası yarana bilər və qarşılıqlı anlaşmaq üçün tək bir rus dilindən asılı olub qalmazlar. Və bir də axı, Türk dünyasının böyük bir qismi – Türkiyə türkləri, Güney Azərbaycanlılar, Kərkükdə, Kiprdə, Balkanlarda yaşayan türklər rus dilini bilmirlər. Müstəqil dövlətçilik ənənələri daha davamlı olan bir məmləkətin dili – Türkiyə türkcəsi bir çox sahələrdə (siyasət, ordu, iqtisadiyyat, texnoloji və s.) daha artıq inkişaf etmiş dildir. Bu dilin Ortaqlıq ünsiyyət dili kimi işlənməsinə, zənnimcə, heç bir türk xalqının etirazı olmaz»...

Ananın bu və ya buna bənzər çox maraqlı ümumtürkoloji fikirlərinin, mülahizələrinin böyük bir qismi Türk dünyasının müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində keçirilən toplantılarda ki çıxışlarında ifadə olunmuşdur. Və həmin çıxışların çoxunun şahidi olduğumu burada bir daha məmnuniyyətlə qeyd edirəm... Hər xatırladıqca qürur duyuram ki, Türk dünyasının belə bir ürəkli, iradəli, sözünün çəkisi, təsiri və mühit yaratmağa qadir olan ziyalı – mütəfəkkiri var.

Türk dünyası yazarlarının Bakıda keçirilən III qurultayının açılışındakı çıxışı, etiraf olunmalıdır ki, üzərində zərgər dəqiqliylə düşünülmüş tarixi çıxışlardan biri idi...

«Türk dünyası yazıçılarının Bakıda keçirilən III qurultayını açmaq şəərəfi mənə nasib olduğu üçün həyəcan və qürur hissi duyuram.

Türk dünyası yazıçılarının ilk Qurultayı 1992-cı ildə Ankara şəhərində oldu və bu qurultayda Türkiyənin o vaxtki Cümhurbaşqanı, rəhmətlik Turqut Özal iştirak və çıxış etdi. İkinci qurultay yenə Ankarada keçirildi və orada Türkiyənin bugünkü Cümhurbaşqanı hörmətli Süleyman Dəmirəl iştirak və çıxış etdi.

Çox şadiq ki, hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyev cənabları bizim dəvətimizi qəbul edərək Türk dünyası yazıçılarının Bakıda keçirilən III Qurultayında iştirak edir. Mən xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, bu qurultayın Bakıda keçirilməsinə, Qurultayla əlaqədar başqa tədbirlərin, Böyük Füzulinin 500 illiyinin zirvə tədbirlərinin, TÜRKSOY-un konfransının, beynəlxalq elmi simpoziumun keçirilməsinə ancaq ona görə nail ola bildik ki, cənab Heydər Əliyev bu işlərə böyük maraqlı, diqqət və qayğı ilə yanaşı və Azərbaycanın bütün çətinliklərinə baxmayaraq, bu tədbirlərin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün lazımi göstərişlər verdi, köməyini əsirgəmədi»...

Anarın bütün çıxışlarında olduğu kimi bu çıxışında da geniş erudisiya, bol üslubi enerji və yüksək mədəniyyət var... Ancaq mənə elə gəlir ki, başqa çıxışlarında olandan bir az daha artıqdır. Və bir az daha qürurvericidir...

«Bu gün biz Orxon yazılarından üzü bəri ən azı 1500 illik tarixi olan yazı mədəniyyətimizin varisləriyik. Yunus İmrənin və Nəsiminin, Nəvainin və Məhtumqulunun, Mirzə Fətəlinin və Namiq Kamalın, Abdulla Tuqayın və Abayın, Qaşqarlı Mahmudun və Qaspiralı İsmayılın mənəvi varisləriyik. Bu gün biz əsrlərdən keçib gələn müdrik Dədə Qorqud, qoç Koroğlu, cəsur Manas, igid Salavat Yulayev ruhunu yaşadan və təbliğ edən türk dünyasının yazarıları, aydınları, ziyalılarıyıq.

...Türk dünyası yazıçılarının I və II qurultaylarında bir çox təkliflər irəli sürüldü və bunların böyük bir qismi həyata keçirilməkdədir. Türk xalqlarının YUNESKO tipli təşkilatının yaradılması təklifi irəli sürülmüşdü və indi TÜRKSOY fəaliyyət göstərir. «Dədə Qorqud ensiklopediyası»nın hazırlanması haqqında təklif irəli sürülmüşdü və indi bu iş, demək olar ki, bitmək üzrədir. Ümid edirəm ki, III qurultayda irəli sürüləcək təkliflər də həyata keçiriləcək və türk xalqlarının mənəvi-mədəni birliyi daha da möhkəmlənəcəkdir. Türk xalqlarının mənəvi-mədəni birliyi heç kəsə qarşı, heç bir qonşu və ya başqa bir dövlətə qarşı, xalqa qarşı yönəlməyib. Qədim «İpək yolu» türk xalqlarının yaşadıkları səhərlərdən keçir və türk xalqlarının yolu da bu İpək yoludur, ünsiyyət yoludur, xalqları bəndirən, bir-birinə tanıdan yoldur, bütün dünyaya açıq olan, dünyanın mənəvi dəyərlərini mənimsəyən və öz mənəvi dəyərlərini bütün dünyaya tanıtmaya istəyən insanların, aydınları, ziyalıların yoludur. Bu nəcib işdə Tanrı bizə yar olsun!..»

Anarın Türk dünyası bu dünyanın səmasında əbədi olaraq parlayacaq (və onu gur mənəvi işıqla həmişə aydınladacaq) ulduzlarla zəngindir. Dədə Qorqud, Manas, Mahmud Kaşqar-

lı, Nizami, Mövləna Cəlaləddin Rumi, Nəsimi, Yunus İmrə, Nəvai, Füzuli, Məhtumqulu, Vaqif, Mirzə Fətəli, Tofiq Fikrət, Mirzə Cəlil, Sabir, Hüseyin Cavid, Səməd Vurğun, Nazim Hikmət, Rəsul Rza, Yaşar Kamal, Orxon Vəli, Çingiz Aytmatov, Fəzil Hüsni Dağlarca, Əziz Nesin, Oljas Süleymenov... Bu ulduzlardan çoxu haqqında Anarın müxtəlif janrlarda çoxlu əsərləri, heç zaman dəyərini itirməyəcək fikirləri, mülahizələri var. Məsələn, «Onunla biz də fəxr edirik» əsərində yazır:

«Bir dəfə İstanbulda çıxış edərkən dedim ki, hələ VII əsrdə Orxon kitabələrində acı bir şikayət həkk olunub – türk bəyləri yadelli tabqaqların şirin sözlərinə və bahalı bəxşişlərinə aldanaraq, öz türk adlarından, dillərindən, türklüklərindən imtina etmiş, tabqaq adları qəbul etmiş, tabqaqlar arasında, az qala, assimile olunmuşdur. Və budur, XX əsr yazıçısı Ç. Aytmatov, yaddaşını itirmiş, hətta tanıya bilmədiyi anasına əl qaldıran Manqurt əfsanəsini qələmə alaraq xəbərdarlıq edir: xalqın tarixi hafizəsinin qorşılması, fərdlərin və xalqların öz mənliklərini qeyb etməsi faciədir. Böyük humanist yazıçı bunu elə bir zamanda yazmışdı ki, «yeni vahid insan birliyi – sovet xalqı» haqqında müddəa hakim ideologiya idi və Ç. Aytmatov bax, bu ideologiyaya meydan oxuyurdu. Əfsus ki, bunu yeni postsovet dövrünün müasir manqurtları anlamırlar, unudublar, yaxud unutmaya çalışırlar, ötən dövrün bütün anlayışlarına – mənfi cəhətlərinə də, müsbət dəyərlərinə də eyni inkarçılıq mövqeyində duranlar qurunun oduna yası da yandırmağa can atırlar»...

...Anarın Türk dünyası həmin dünyanın özü qədər zəngin, mükəmməl və möhtəşəmdir...

MÜNDƏRİCAT

Bir neçə söz.....	3
Türkologiyanın müasir problemləri haqqında.....	6
«Türkologiyaya giriş»in predmeti.....	34
Türklərin pravənləri haqqında, yaxudakademik Mirfatix Zəkiyəvə açıq məktub.....	46
Lev Qumilyovun «passionarlıq».....	53
Qədim türklərin tarix təfəkkürü.....	80
Türk dövlət gənəşiyi.....	84
Mahmud Kaşğarının tədqiqat metodu.....	95
Ərəblər... Farslar... Və türklər.....	100
Türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin orta dövrü.....	106
Türk dünyası... Və İstanbul.....	111
Birinci Türkoloji Qurultay və türk dünyası.....	116
Türk dünyasının multikulturalizmi.....	121
Müasir türk məkanında siyasi inteqrasiyanın əsas aspektləri, üsulları və formaları.....	129
4.Müasir türk məkanında mədəni inteqrasiyanın əsas spektrləri.....	144
Türk dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümənin missiyası.....	174
Akademik Tofiq Hacıyev: böyük alim, müəllim və ictimai xadim.....	180
Anarın Türk dünyası.....	189

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Kompüter dizayneri: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Tünzalə Tağıyeva

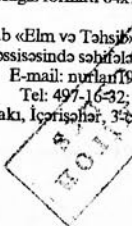
Çapa imzalanmış 16.08.2017
Şərti çap vərəqi 16.25. Sifariş № 317
Kağız formatı 84x108-1/16. Tiraj 300

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində sənəflənib çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Məqəməyev döngəsi 8/4.

11021/1

Ar 2017
1136